

Філософська думка

5 1976

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» друкуються статті на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару з теми: «Актуальні проблеми теорії і політики КПРС у світлі рішень XXV з'їзду партії». У цьому номері публікуються статті: «XXV з'їзд КПРС і актуальні проблеми розвитку діалектичного матеріалізму», М. В. Лашина — «XXV з'їзд КПРС про завдання розвитку соціалістичної демократії», М. І. Колесник — «Естетичні потреби і формування всебічно розвиненої людини», К. П. Воронцова — «Поняття моральної відповідальності в марксистсько-ленінській етиці», С. М. Лучинова — «Інтелігенція в соціальній структурі капіталістичного суспільства». Під час підготовки до занять пропагандисти і слухачі можуть скористатися матеріалами з інших номерів за 1976 р., зокрема такими: В. О. Тихонович — «Всебічний розвиток особи», В. І. Шинкарук — «Науковий світогляд — ідейна основа формування всебічно розвиненої особи», Г. М. Сухорук — «В. І. Ленін про роль трудящих в управлінні соціалістичним суспільством», В. І. Войтко — «Соціалізація молоді в розвиненому соціалістичному суспільстві», В. М. Селіванов — «Організаційно-управлінський фетишизм як вияв кризи буржуазної ідеології» (№ 2); С. Л. Гасанбекова — «Роль науково-технічної революції у розвитку соціалістичної інтернаціоналізації суспільного життя», О. О. Якуба — «Роль виробничого колективу у вихованні соціальної активності», М. І. Повод — «Критика філософських основ ідеології технократії» (№ 3); М. І. Лавринович — «Удосконалення соціальної структури колгоспного селянства», І. М. Лук'яненко, М. І. Михальченко — «Несумісність мілітаризму з захистом природного середовища», І. М. Гавриленко, Є. П. Поліщук — «Криза сучасної буржуазної освіти» (№ 4).

Редакція

Значна частина матеріалів цього номера підготовлена викладачами вищих учбових закладів м. Донецька.

Зміст

Передова — XXV з'їзд КПРС і актуальні проблеми розвитку діалектичного матеріалізму	3
Лашинна М. В. (Москва) — XXV з'їзд КПРС про завдання розвитку соціалістичної демократії	11
Характерні риси соціалістичного способу життя	
Назаров А. В. (Донецьк) — Нове ставлення до праці	20
Колесник М. І. (Чернігів) — Естетичні потреби і формування всебічно розвинутої людини	26
Воронцова К. П. (Донецьк) — Поняття моральної відповідальності у марксистсько-ленінській етиці	33
Капустін В. А. (Донецьк), Коритін Л. П. (Донецьк) — Про специфіку суспільного поділу праці	39
Луцинова С. М. (Донецьк) — Інтелігенція в соціальній структурі капіталістичного суспільства	45
Ледников Є. Є. — Про специфіку співвідношення теоретичного і емпіричного у сучасній науці	51
Степанов С. Д. (Донецьк), Корнеєва В. О. (Донецьк) — Сприйняття і практична діяльність	62
Методологічні проблеми спеціальних наук	
Боброва К. О. (Донецьк), Грановський Я. Й. (Донецьк), Мельников В. М. (Донецьк) — Гносеологічне значення поняття структури у фізиці елементарних частинок	68
Проблеми викладання філософії	
Нелел А. Т. — Актуальні питання викладання марксистсько-ленінської філософії на сучасному етапі	75
На допомогу соціологові-практику	
Білосвіт К. Д., Паніотто В. І. — Вимірювання у конкретно-соціологічному дослідженні	83
Наукові повідомлення	
Паславський І. В. (Львів) — Критика метафізики томізму у натурфілософії Й. Кроковського	94
Критика буржуазної ідеології	
Циганков П. О. (Донецьк) — Доктрина «депролетаризації» робітничого класу — ідеологічна зброя буржуазії	108
Поліщук Н. П. — «Радикалістські» ілюзії сучасного неофрейдизму (Питання суспільного розвитку в концепції Е. Фромма)	117
Наукове життя	
Морозов М. М. (Донецьк) — Обговорення проблем викладання марксистсько-ленінської філософії у вищій школі	127
Рецензії	
Лихолат А. В., Макаров А. М., Пазенок В. С., Смоляков Л. Я. — КПРС і сучасна науково-технічна революція	131
Ануфрієва Р. А. — Сьогодні та завтра радянської сім'ї	133
Наші автори	135

СОДЕРЖАНИЕ

Передовая — XXV съезд КПСС и актуальные проблемы развития диалектического материализма. *Лашина М. В.* (Москва) — XXV съезд КПСС о задачах развития социалистической демократии. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Назаров А. В.* (Донецк) — Новое отношение к труду. ♦ *Колесник Н. И.* (Чернигов) — Эстетические потребности и формирование всесторонне развитого человека. *Воронцова К. П.* (Донецк) — Понятие моральной ответственности в марксистско-ленинской этике. *Капустин В. А.* (Донецк), *Корытин Л. П.* (Донецк) — О специфике общественного разделения труда. *Луцинова С. М.* (Донецк) — Интеллигенция в социальной структуре капиталистического общества. *Ледников Е. Е.* — О специфике соотношения теоретического и эмпирического в современной науке. *Степанов С. Д.* (Донецк), *Корнеева В. А.* (Донецк) — Восприятие и практическая деятельность. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК *Боброва К. А.* (Донецк), *Грановский Я. И.* (Донецк), *Мельников В. Н.* (Донецк) — Гносеологическое значение понятия структуры в физике элементарных частиц. ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ. *Нелеп А. Т.* — Актуальные вопросы преподавания марксистско-ленинской философии на современном этапе. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Белосвет К. Д.*, *Паниотто В. И.* — Измерение в конкретно-социологическом исследовании. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Паславский И. В.* (Львов) — Критика метафизики томизма в натурфилософии И. Кроковского. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Цыганков П. А.* (Донецк) — Доктрина «депролетаризации» рабочего класса — идеологическое оружие буржуазии. *Полищук Н. П.* — «Радикалистские» иллюзии современного неопрейдизма. (Вопросы общественного развития в концепции Э. Фромма). НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Морозов М. Н.* (Донецк) — Обсуждение проблем преподавания марксистско-ленинской философии в высшей школе. РЕЦЕНЗИИ. *Тихолат А. В.*, *Макаров А. Н.*, *Пазенок В. С.*, *Смоляков Л. Я.* — КПСС и современная научно-техническая революция. *Ануфриева Р. А.* — Сегодня и завтра советской семьи. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

Editorial—The 25th Congress of the CPSU and Urgent Problems in Development of Dialectical Materialism. *Lashina M. V.* (Moscow) — The 25th Congress of the CPSU on the Problems of Development of Socialist Democracy. CHARACTERISTIC FEATURES OF A SOCIALIST MODE OF LIFE. *Nazarov A. V.* (Donetsk) — New Attitude to Labour. ♦ *Kolesnik N. I.* (Chernigov) — Esthetic Needs and Formation of an All-Round Developed Man. *Vorontsova K. P.* (Donetsk) — Idea of Moral Responsibility in Marxist-Leninist Ethics. *Kapustin V. A.*, *Korytin L. F.* (Donetsk) — On Specificity of Social Division of Labour. *Luchinova S. M.* (Donetsk) — Intelligentsia in Social Structure of Capitalist Society. *Lednikov E. E.* — On a Specific Character of Correlation Between Theoretical and Empirical in Modern Science. *Stepanov S. D.*, *Korneeva V. A.* (Donetsk) — Perception and Practical Activity. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *Bobrova K. A.*, *Granovskij Ja. I.*, *Mel'nikov V. N.* (Donetsk) — Gnoseological Significance of the Conception of Structure in Physics of Elementary Particles. PROBLEMS OF PHILOSOPHY TEACHING. *Nelep A. T.* — Urgent Problems of Teaching Marxist-Leninist Philosophy at the Modern Stage. AID TO SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *Belosvet K. D.*, *Paniotto V. I.* — Measurements in a Concrete-Sociological Study. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Paslavskij I. V.* (L'vov) — Criticism of Thomism Metaphysics in National Philosophy of J. Krokovskij. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Tsygankov P. A.* (Donetsk) — Doctrine of "Deproletarianization" of the Working Class as an Ideological Weapons of Bourgeoisie. *Polishchuk N. P.* — Radicalistic Illusions of Modern Neofreudism (Problems of Social Development in E. Fromm's Conception). SCIENTIFIC LIFE. *Morozov M. N.* (Donetsk) — Discussion of Problems of Teaching Marxist-Leninist Philosophy in Higher School. REVIEWS. *Lykholat A. V.*, *Makarov A. N.*, *Pazенок V. S.*, *Smoljakov L. Ja.* — The CPSU and Modern Scientific-Technological Revolution. *Anufrieva P. A.* — Today and Tomorrow of the Soviet Family. OUR AUTHORS.

XXV з'їзд КПРС і актуальні проблеми розвитку діалектичного матеріалізму

Історичні рішення XXV з'їзду КПРС мають принципове значення для розвитку усіх наукових досліджень у нашій країні.

Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва, інші матеріали з'їзду — видатний вклад у скарбницю марксизму-ленінізму, новий крок уперед у творчій розробці найважливіших теоретичних і практичних проблем сучасності.

Матеріали XXV з'їзду КПРС містять чітку, засновану на глибокому і всебічному аналізі стану сучасних наукових досліджень генеральну перспективу розвитку усіх галузей марксистсько-ленінського суспільствознавства. Особливу увагу партія звертає на необхідність підвищення ефективності наукової діяльності, якості результатів досліджень, повсякчасне зміцнення зв'язків науки з практикою.

У документах партійного з'їзду здійснено всебічний аналіз досягнутих результатів і дальших перспектив розвитку фундаментальних досліджень у галузі марксистсько-ленінського суспільствознавства.

Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв у своїй доповіді на з'їзді підкреслив, що вся революційно-перетворювальна діяльність нашої партії ґрунтується на міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії. «Марксизм-ленінізм — це єдина надійна основа для розробки правильної стратегії і тактики. Він дає нам розуміння історичної перспективи, допомагає визначити напрям соціально-економічного і політичного розвитку на довгі роки вперед, правильно орієнтуватися в міжнародних подіях»¹. Свою теоретичну силу марксизм-ленінізм черпає у нерозривному зв'язку з революційною практикою.

XXV з'їзд партії підкреслив необхідність інтенсивного дослідження найактуальніших проблем марксистсько-ленінського суспільствознавства. На нинішньому етапі розвитку соціалістичного суспільства, зауважує тов. Л. І. Брежнєв, потреба у дальшій творчій розробці теорії стає все більшою². Дальше розширення і поглиблення досліджень закономірностей природи і суспільства, відзначається у затверджених з'їздом «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», має бути спрямоване на підвищення вкладу науки «в розв'язання актуальних проблем будівництва матеріально-технічної бази комунізму, прискорення науково-технічного прогресу і зростання ефективності виробництва, підвищення добробуту і культури народу, формування комуністичного світогляду трудящих»³.

Партія націлює радянських учених на здійснення органічного поєднання розробки фундаментальних і прикладних проблем. «Практичне впровадження нових наукових ідей — це сьогодні не менш важливе завдання, ніж їх розробка», — вказує тов. Л. І. Брежнєв⁴. Реалізація цього завдання є тепер одним із найважливіших напрямів поєднан-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 80.

² Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 81.

³ Там же, с. 239.

⁴ Там же, с. 53.

ня досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. Сказане повною мірою стосується і суспільних наук. «...Завдання, які стоять перед нашою суспільною наукою, — підкреслив тов. Л. І. Брежнев, — можуть бути розв'язані тільки при умові найтіснішого її зв'язку з життям»⁵. Лише нерозривний зв'язок з практикою комуністичного будівництва зумовлює високий ідейно-теоретичний рівень, значний евристичний потенціал наукових розробок, тільки він може піднести ефективність суспільствознавчих досліджень. Зв'язок науки з життям виявляється в актуальності досліджуваних проблем, у глибині й всебічності їх наукового аналізу, в умінні доводити теоретичний пошук до вискоелективних практичних рекомендацій. «Правильно кажуть: немає нічого більш практичного, ніж хороша теорія», — було відзначено на з'їзді тов. Л. І. Брежневим⁶.

Настанови партійного з'їзду є винятково важливим світоглядно-методологічним орієнтиром для всіх радянських філософів. Вони безпосередньо стосуються визначення основних напрямів фундаментальних досліджень у галузі діалектичного матеріалізму.

Важливого значення набуває, зокрема, з'ясування світоглядно-методологічних аспектів тих найважливіших проблем, які поставлено бурхливим прогресом суспільної практики й наукового пізнання і щодо яких XXV з'їзд КПРС підкреслив необхідність комплексного підходу. Це стосується передусім теоретичних проблем розвинутого соціалістичного суспільства, з'ясування закономірностей його переростання в комунізм, механізму їх дії і використання; розробки теорії створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин, формування нової людини, розвитку соціалістичного способу життя, поглибленого вивчення механізмів поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства. Важливим є поглиблене дослідження продуктивних сил, характеру і змісту праці за умов зрілого соціалізму, розвитку багатогранної соціалістичної культури, вивчення питань екології, зокрема, соціалістичного природовикористання, демографічних питань. Дедалі більшого значення набуває наукове дослідження кардинальних проблем світового розвитку і міжнародних відносин, світового революційного процесу, взаємодії та єдності різних його потоків, співвідношення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, протиборства сил в головному питанні сучасності — питанні про війну і мир. Винятково важливими для філософського осмислення цих процесів є теоретичні положення, висунуті у промові Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнева на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи та в інших програмних документах конференції.

Перед дослідниками у галузі діалектичного матеріалізму виникає важливе завдання — взяти найактивнішу участь у дослідженні філософських питань теорії побудови матеріально-технічної бази комунізму, зокрема у всебічному розкритті таких її істотних аспектів, як: діалектичні суперечності у продуктивних силах суспільства в зв'язку з сучасною технологічною революцією та її використанням для побудови матеріально-технічної бази комунізму; діалектична єдність технологічного і людського компоненту в матеріально-технічній базі комунізму, діалектика продуктивних сил і виробничих відносин у процесі побудови матеріально-технічної бази комунізму; формування нової людини як головної продуктивної сили комуністичної суспільно-економічної формації.

⁵ Там же, с. 82.

⁶ Там же, с. 53.

У справі наукового забезпечення практичного розв'язання одного з найважливіших завдань комуністичного будівництва — формування комуністичного світогляду трудящих — дедалі більшого значення набуває дослідження світоглядної функції марксистсько-ленінської філософії. Актуалізуються питання про співвідношення філософії і світогляду взагалі; про закономірності їх зв'язку в історичному розвитку людської свідомості, духовної культури; про принципи і структуру комуністичного світогляду як вищого історичного типу світогляду, особливості його філософського змісту; про світоглядний зміст марксистсько-ленінської філософії і філософський зміст комуністичного світогляду як надбання широких мас трудящих; про «дофілософські» рівні світогляду та роль засвоєння марксистсько-ленінської філософії у формуванні комуністичного світогляду трудящих тощо. Без вивчення цих актуальних питань нині немислимий дальший розвиток діалектичного матеріалізму.

Партія постійно підкреслює необхідність ефективного світоглядно-методологічного забезпечення природничонаукових досліджень. XXV з'їзд відзначив значні можливості для дальшого розвитку теорії і практики, що відкриваються на стикові різних наук. Це положення є істотним творчим розвитком ленінської ідеї союзу філософів і природознавців.

Дедалі вагомішими стають світоглядно-методологічні функції марксистсько-ленінської філософії у наступальній боротьбі проти антикомунізму, критичі буржуазних, ревізіоністських та буржуазно-націоналістичних теорій.

Слід звернути особливу увагу на викриття того «взаємодоповнення», що ним відзначаються нині буржуазні, реформістські та ревізіоністські спотворення діалектики.

XXV з'їзд відзначив, що у розробці актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, в роботі вчених-суспільствознавців, зокрема філософів, є серйозні досягнення. Водночас партія орієнтує вчених на якомога повніше використання тих можливостей, які відкриває перед наукою розвиток суспільної практики і наукового пізнання.

Відповідальні завдання постають нині перед численним загоном філософів нашої республіки.

Виконуючи настанови Центрального Комітету Комуністичної партії України про заходи по дальшому розвитку наукових досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії та поліпшенню їх викладання у вузах республіки, працівники філософського фронту республіки досягли певних зрушень у галузі розробки актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії. Підготовлено і видано ряд фундаментальних колективних праць з питань діалектичного матеріалізму (зокрема «Матеріалістична діалектика і актуальні проблеми суспільної практики і наукового пізнання», «Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції» тощо), проведено республіканські конференції, присвячені питанням методологічної і світоглядної функції матеріалістичної діалектики, видано ряд індивідуальних монографій з теорії та історії діалектики, зокрема — про ленінський етап у розвитку матеріалістичної діалектики; вони дістали позитивну оцінку філософської громадськості.

Відзначаючи досягнення у роботі суспільствознавців республіки, член Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький підкреслив у доповіді на XXV з'їзді Комуністичної партії України: «І все ж розмах, глибина наукових досліджень ще не повною мірою відповідають завданням суспільної

практики»⁷. Це стосується і теоретичного потенціалу наукових розробок і їх практичної значущості. «Віддаючи належне зробленому за останні роки вченими-суспільствознавцями нашої республіки,— сказав тов. В. В. Щербицький у виступі на загальних зборах АН УРСР,— ми повинні відверто сказати, що вплив їх теоретичних розробок на практику лишається ще маловідчутним. Отже, треба підвищити результативність досліджень у галузі суспільних наук, виробляти на їх основі рекомендації для розв'язання конкретних завдань для розвитку економіки, управління соціальними процесами»⁸.

Філософське осмислення актуальних проблем, сформульованих у матеріалах XXV з'їзду КПРС, інших партійних документах, що стосуються розвитку філософських досліджень, ставить перед ученими в галузі діалектичного матеріалізму відповідальні завдання щодо поглибленого вивчення специфіки матеріалістичної діалектики як методології наукового пізнання й революційного перетворення світу, розробки теорії матеріалістичної діалектики, її законів і категорій як цілісної філософської системи, розкриття єдності і взаємодії різноманітних аспектів матеріалістичної діалектики, передусім — світоглядного й методологічного.

Великого значення щодо цього набуває ґрунтовне визначення світоглядно-методологічного діапазону категорії «практика». Збагачення цієї категорії новим суспільно-історичним змістом дозволяє застосовувати її як загальнофілософський принцип у дослідженні найактуальніших проблем діалектичного матеріалізму. Неминуще значення і величезний евристичний потенціал цього принципу було підкреслено у доповіді тов. Л. І. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС. Постійна орієнтація на практику, вказує тов. Л. І. Брежнєв, є запорукою непорушності «теоретичних положень і принципів, які виражають суть марксизму-ленінізму»⁹. Матеріали XXV з'їзду КПРС націлюють учених, що працюють у галузі діалектичного матеріалізму, на всебічне дослідження принципу практики, на врахування діалектико-матеріалістичної глибини й масштабності фундаментального марксистсько-ленінського положення про те, що «критерієм істинності всякої теорії є практика»¹⁰, на з'ясування складності й діалектичності співвідношення критеріїв практичної та теоретичної значущості наукових проблем.

Нині актуалізується завдання філософського дослідження різноманітних рівнів взаємозв'язку науки і практики, ряд істотних аспектів якого було розкрито, зокрема, у публікаціях, що їх протягом останніх років регулярно пропонує читачеві наш журнал. Потрібно інтенсивніше досліджувати структуру і форми суспільно-історичної практики, взаємозв'язок об'єктивних та суб'єктивних моментів людської діяльності. Особливого значення набуває з'ясування співвідношення категорій «практика» та «спосіб життя», яке відкриває широкі можливості для конкретизації уявлень про практику, з одного боку, та для піднесення аналізу способу життя на загальнофілософський рівень, з другого.

Потребують поглибленого вивчення фундаментальні, корінні проблеми теорії зображення. Слід якнайповніше використати при цьому новітні досягнення суспільствознавства й природознавства. Великі можливості перед дослідниками відкриває цілісний аналіз діалектики

⁷ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976, с. 38.

⁸ «Радянська Україна», 1976, 3 квітня.

⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 81.

¹⁰ Там же, с. 80—81.

пізнання і практики у відображенні й перетворенні людиною світу. Запорукою успішності цього аналізу є всебічне висвітлення діалектики різних сфер об'єктивної дійсності, передусім діалектики сучасних соціальних процесів, посилення уваги до якої безперечно сприятиме виконанню важливого завдання, поставленого партією перед марксистсько-ленінською філософією,— розробці методологічних проблем суспільних наук (політичної економії, соціології, правознавства, історії, етнографії, лінгвістики та ін.).

На виконання цих завдань націлила дослідників редакційна стаття газети «Правда» «Високий обов'язок радянських філософів». У ній зазначається, що «радянські філософи провели чимало досліджень з категорій і законів діалектики, теорії відображення, філософських питань природознавства, логіки і методології наукового пізнання, історії світоглядних ідей, багато зусиль присвятили вивченню відповідних аспектів теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму. Однак результати таких досліджень поки що далеко не рівноцінні.

У минулий період філософи більше досліджували проблеми діалектики як логіки і теорії пізнання, але менше вивчали діалектику різних сфер об'єктивної дійсності. В результаті, послаблене вивчення діалектики суспільного розвитку і розробка методологічних проблем суспільних наук, зокрема політичної економії, недостатньо здійснюється філософський синтез новітніх даних суспільствознавства»¹¹.

Актуальність цих напрямів досліджень пов'язана також з тим, що складна діалектика соціального розвитку, особливості соціального пізнання стали нині предметом різноманітних спекуляцій з боку буржуазних реформістських та ревізійністських ідеологів.

Досвід показує, що здійснення аналізу діалектики соціального розвитку не слід розуміти як завдання, ізольоване від розробки фундаментальних проблем загальної теорії матеріалістичної діалектики, як просте перенесення загальних положень теорії діалектики, її законів і категорій на картину сучасного суспільного життя. Всебічне, глибоке висвітлення діалектики сучасних соціальних процесів є неодмінною умовою дальшого творчого розвитку теорії діалектичного матеріалізму. Таке висвітлення потрібне, зокрема, для розкриття діалектики суб'єкта та об'єкта історичного процесу і соціального пізнання, з'ясування особливостей практики як способу людського буття і основи людського пізнання, питань соціальної природи пізнання, місця категоріальних форм мислення у структурі цілісного процесу світосприймання, взаємодії ціннісного й гносеологічного аспектів у людському світосприйманні взагалі, зокрема у пізнанні.

Слід всякчас підвищувати ідейно-теоретичний рівень, філософську культуру вивчення діалектики сучасного соціального процесу і методологічних питань суспільних наук.

Дальшому розвитку теорії матеріалістичної діалектики сприятиме поглиблення дослідження співвідношення й нерозривного взаємозв'язку різноманітних сфер філософського пізнання за предметними галузями (природа, суспільство, мислення), з'ясування значення і конкретних механізмів впливу цього взаємозв'язку на дальший розвиток теорії матеріалістичної діалектики, зокрема — на зміни в категоріальному апараті матеріалістичної діалектики (як щодо збагачення її новими категоріями, так і щодо зміни змісту, координації та субординації традиційних категорій). Важливо показати діалектику форм мислення у їх історичному становленні й світоглядно-методологічних

¹¹ «Правда», 1975, 19. вересня.

функціях, співвідношення форм людського світосприймання, зокрема форм мислення, з історичними формами практики, з предметними формами культури. Виявлення цього співвідношення може бути здійснене за допомогою вивчення форм і способів категоріального «згортання» досвіду минулих поколінь, залежності цього процесу від акумуляції людського досвіду в усіх формоутвореннях культури. Щодо цього актуальним є розкриття діалектики матеріального і духовного виробництва у взаємозв'язку з генезисом суб'єкта історичного процесу.

Аналіз взаємозв'язку природи, суспільства і мислення як предметних сфер філософського пізнання передбачає продовження й поглиблення дослідження взаємодії методологічного і світоглядного аспектів усіх законів і категорій матеріалістичної діалектики. Саме це сприяє усвідомленню органічної єдності діалектичного та історичного матеріалізму. Зв'язок діалектичного та історичного матеріалізму генетично опосередкований загальнофілософським і світоглядним змістом історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії. В цьому плані потребує всебічного дослідження питання про єдність і внутрішній зв'язок змісту діалектичного матеріалізму з матеріалістичним розумінням історії. При цьому слід мати на увазі, що діалектичний матеріалізм історично формувався як цілісна філософська теорія, включаючи і становлення діалектичної логіки; остання як методологія суспільного пізнання історично складалася як логіка «Капіталу» К. Маркса.

Завдання розвитку діалектичного матеріалізму на сучасному етапі з новою силою актуалізують відому лєнінську настанову, яка передбачає виведення категоріальних форм мислення з історії техніки та історії розумового розвитку дитини. Велике значення має тут діалектико-матеріалістичне осмислення філософсько-соціологічних проблем сучасної науково-технічної революції, вивчення етапів генезису сучасної технології, філософське узагальнення новітніх даних психологічної науки.

Слід поглиблювати долідження проблеми взаємозв'язку діалектики, логіки і теорії пізнання як в історичному, так і в загальнотеоретичному аспектах. Багаторічний досвід наукових пошуків розв'язання цієї проблеми свідчить про те, що тут необхідний комплексний підхід, який би включав до себе три напрями досліджень: вивчення діалектики як загальної теорії розвитку, дослідження її як теорії пізнання, і в тісному зв'язку з тим і іншим — як логіки. Як і всяка наука, діалектика підпорядкована закону єдності диференціації й інтеграції в єдиній системі діалектики як філософської науки.

Серед завдань, які постають перед філософами республіки у світлі рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, першорядним є «послідовне проведення партійності, класовості науки»¹². Виконання цієї важливої партійної настанови передбачає глибоке знання і всебічне використання усієї ідейної скарбниці марксизму-лєнінізму, високу філософську культуру досліджень, їх нерозривний зв'язок з життям, з практикою комуністичного будівництва, розвитком сучасної науки.

Десята п'ятирічка оголошена партією п'ятирічкою ефективності і якості. Це повною мірою стосується і розвитку філософських досліджень. Партійні рішення вимагають від дослідників не тільки нових теоретичних досліджень, але й розробки нових методів і стилю наукової діяльності, нових принципів її організації.

¹² Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, с. 38.

Перша серед цих вимог, як зазначається в редакційній статті газети «Правда» «Високий обов'язок радянських філософів»,— підвищення уваги до якості фундаментальних науково-дослідницьких праць. «Важливо пам'ятати, що під фундаментальністю розуміється не формат і багатотомність видань, а приріст знань, що міститься в них, відкриття не відомих раніше закономірностей і тенденцій, глибокі узагальнення нагромадженого наукою теоретичного і фактичного матеріалу. Підготовка таких праць потребує проведення попередніх пробних досліджень, виявлення перспективних ідей і розробки загальної концепції, аналізу світової літератури з даних проблем, і що особливо важливо, правильного підбору керівника теми і творчого колективу»¹³. На виконання цих завдань спрямовані тепер зусилля усіх працівників філософського фронту нашої республіки.

Друга вимога полягає в тому, що філософське вивчення має бути комплексним і всебічним. XXV з'їзд КПРС поставив завдання піднести роль АН СРСР «як центру теоретичних досліджень, координатора всієї наукової роботи в країні»¹⁴.

Нині у загальносоюзному масштабі здійснюється велика робота в галузі актуальних проблем діалектичного матеріалізму. 25 травня 1976 р. Бюро Відділення філософії і права Академії наук СРСР ухвалило спеціальну постанову «Про стан і перспективи розробки проблем матеріалістичної діалектики у світлі рішень XXV з'їзду КПРС». Постанова звертає увагу на необхідність зосередити увагу на розробці проблем матеріалістичної діалектики основні сили спеціалістів Інституту філософії АН СРСР, відзначає, що дослідження цих проблем нерідко здійснюються без належної цілеспрямованості, координації, що спричиняє дублювання й розпорошення сил. При Відділенні філософії і права АН СРСР створено постійно діючу комісію у справі координації наукових досліджень з питань матеріалістичної діалектики.

Відповідальні вимоги щодо координації досліджень у галузі діалектичного матеріалізму постають перед Науковою радою АН УРСР «Проблеми діалектичного і історичного матеріалізму» та Інститутом філософії АН УРСР. Тематика досліджень питань діалектичного матеріалізму, узагальнення якої здійснено Науковою радою, ще не позбавлена дублювання, а часом і розпливчастості й абстрактності формулювань напрямів дослідницьких пошуків. Багато тем у вузах плануються без врахування наявних на кафедрах можливостей, внаслідок чого вони не виконуються. Велику роль у посиленні контролю за науковою обгрунтованістю планування дослідницької діяльності, за якістю результатів досліджень можуть виконувати разом з проблемними координаційними радами АН УРСР опорні кафедри вузів республіки.

Наукова рада Академії Наук УРСР «Проблеми діалектичного та історичного матеріалізму» у контакт з відповідними відділами МВССО УРСР завершує розробку п'ятирічного комплексного плану досліджень питань діалектичного матеріалізму у світлі рішень XXV з'їзду КПРС та XXV з'їзду Компартії України. Налагоджено постійне співробітництво з відповідними науковими радами АН СРСР. Філософи республіки нині працюють над проблемами діалектичного матеріалізму відповідно до загальносоюзного розподілу генеральних напрямів наукових досліджень, союзної координації дослідницької діяльності у галузі діалектичного матеріалізму. Працівники Інституту філософії АН УРСР плідно співробітничать з Інститутом філософії Академії наук СРСР. Після виконання теми «Діалектика пізнання і практики у відображенні й

¹³ «Правда», 1975, 19 вересня.

¹⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 54.

перетворенні дійсності», у ході якого ними вивітлено ряд світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики, науковці Інституту філософії АН УРСР розпочали заплановане на десяту п'ятирічку дослідження двох комплексних тем: «Філософські принципи комуністичного світогляду» і «Категорії діалектики, їх розвиток і функції». На базі ряду комплексних досліджень в інституті планується створити найближчим часом фундаментальну працю, присвячену аналізу діалектики розвитку соціалістичного способу життя. Активізувалися дослідження проблем діалектичного матеріалізму на кафедрах вузів республіки, зокрема Київського, Дніпропетровського, Донецького, Львівського, Одеського університетів. Проте загалом стан координації наукових досліджень, що провадяться в республіці у галузі діалектичного матеріалізму, ще не відповідає тим зрослим вимогам, які висуває нині партія перед філософською наукою.

Партійні рішення і настанови орієнтують учених на постійне піклування про створення товариської атмосфери в творчих колективах, на високу вимогливість і принциповість в оцінці ідейно-теоретичного рівня результатів досліджень. «Неодмінною умовою розвитку філософської науки, як, мабуть, жодної іншої, — підкреслюється в редакційній газеті «Правда» «Високий обов'язок радянських філософів», — є створення атмосфери справді дружньої роботи, турботливе виховання, збирання і концентрація кваліфікованих, талановитих сил, по-партійному уважне і водночас вимогливе ставлення до висловлюваних поглядів, широко поставлений, систематичний обмін думками, товариські дискусії з нерозв'язаних проблем, справедлива критика і самокритика»¹⁵.

XXV з'їзд КПРС з новою силою підкреслив важливість тих настанов щодо створення творчої обстановки у науковій роботі, які було сформульовано на XXIV з'їзді нашої партії і які лягли в основу всієї діяльності філософів нашої країни у минулій п'ятирічці. «Це завдання і сьогодні лишається таким же важливим, як і вчора, — підкреслив тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС. — Зрозуміло, творче зіставлення поглядів повинно ґрунтуватися на нашій спільній марксистсько-ленінській ідейній платформі. Важливо, щоб послідовно додержувалися принципи партійності в науці, щоб давалася рішуча відсіч правоопортуністичним і лівацьким поглядам зарубіжних ідейних противників»¹⁶.

Неодмінною умовою створення такої творчої атмосфери є партійний підхід до питань добору, виховання та розстановки наукових кадрів.

Наш почесний і відповідальний обов'язок полягає в тому, щоб, керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС та XXV з'їзду Комуністичної партії України, рішуче піднести ідейно-теоретичний рівень, якість, теоретичну і практичну значущість філософських досліджень.

¹⁵ «Правда», 1975, 19 вересня.

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 82.

* * *

В статье рассматриваются актуальные проблемы развития диалектического материализма, выдвинутые XXV съездом КПСС.

XXV з'їзд КПРС про завдання розвитку соціалістичної демократії

Одним із основних історичних підсумків розвитку нашого суспільства, зазначив на XXV з'їзді Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев, є радянський спосіб життя. «Атмосфера справжнього колективізму і товарищескості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими,— такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності»¹.

Соціалістична економіка становить найбільш глибинну основу радянського способу життя. Усі його риси, особливості та можливості розвитку кінець кінцем зумовлюються поступом соціалістичної економіки, зміцненням і розвитком соціалістичної власності, соціалістичної системи господарювання. Ці процеси визначають прогресивні зміни у соціальній структурі розвинутого соціалістичного суспільства, у його політичній системі, духовній культурі, у формуванні нової людини.

Загальний політичний курс розвитку нашої країни на сучасному етапі, конкретизований на XXV з'їзді КПРС, відкриває грандіозні перспективи дальшого зростання її економічної могутності. Стрімкий розвиток економічної основи суспільства передбачає таке ж швидке і масштабне удосконалення усіх інших сторін його життя, в тому числі відносин надбудови. Це стосується насамперед і найбільшою мірою політичної сфери, зокрема соціалістичної демократії. Адже соціалізм і демократія нерозривні, вони зумовлюють одне одне. Як зазначив у доповіді на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, «тепер ми вже не тільки з теорії, але й з багаторічної практики знаємо: як справжня демократія неможлива без соціалізму, так і соціалізм неможливий без постійного розвитку демократії»².

Політика, як відомо, є найважливішою формою свідомої діяльності людей, класів по використанню об'єктивних соціально-економічних можливостей розвитку суспільства. В. І. Ленін визначив політику як найбільш концентроване вираження економіки, підкреслював, що вона не може не мати першості над економікою³. Така важлива роль політики пояснюється тим, що вона безпосередньо з позицій певних класів виражає потреби економічного розвитку суспільства і тому подає їх у класово-усвідомленому, цілеспрямованому, найбільш дійовому вигляді (у формі політичних завдань, програм, лозунгів, конкретної діяльності).

Особливо зростає роль соціалістичної політики у розвинутому соціалістичному суспільстві, коли небачено посилюється його економічний потенціал, а, отже, ускладнюється і завдання його найбільш раціонального, ефективного використання у цілях всебічного розвитку суспільства. Ці ж чинники спричиняють і підвищення значення соціалістичної демократії, важливість її дальшого удосконалення, зокрема для зміцнення і розгортання усіх сторін соціалістичного способу життя.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 98.

² Там же, с. 96.

³ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 42, с. 216, 278.

Спробуємо висвітлити цю велику і складну тему хоча б в основних рисах. Спинимось коротко на загальному понятті демократії й дамо характеристику основних принципів і особливостей демократії соціалістичної.

Демократія як специфічний аспект політичної діяльності (яка охоплює усю галузь відносин класів з приводу державної влади, передбачає використання усіх політичних форм і засобів з метою реалізації завдань того чи того класу) виражає міру залучення до цієї діяльності членів даного класу та інших суспільних груп, а загалом — народу, населення, усіх членів суспільства. Демократія означає наявність у громадян певних прав і свобод, які дозволяють брати участь у розв'язанні державних питань.

Головним у визначенні демократії є з'ясування її класової сутності, бо тип, форми демократії, міра демократизму суспільного життя зазалежать від соціальної природи того класу, який здійснює політичне керівництво суспільством.

Соціалістична демократія являє собою новий, вищий тип демократії, вперше реально здійснене, справжнє народовладдя. Її природа визначається соціальною природою і завданнями робітничого класу, соціалістичного суспільства загалом, яке об'єктивно зацікавлене у залученні усіх трудящих до політичного, державного життя, до управління суспільством. «Успіхи нашого суспільного розвитку, — зазначив тов. Л. І. Брежнев у своїй промові на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи, — можливі лише як результат вільної і свідомої творчості мас, дедалі активнішого використання ними своїх громадянських прав, дедалі активнішої участі у формуванні всіх сторін суспільного життя»⁴.

Соціалістична демократія є виявом повновладдя і повноправ'я трудящих, вона означає постійну, до того ж вирішальну, участь найширших мас населення країни у політичному житті, в управлінні державою.

Соціалістична демократія відзначається рядом інших особливостей, які теж впливають із її класової сутності. Так, центр ваги в ній переноситься з формального визнання прав і свобод на їх фактичне здійснення і забезпечення їх реальних гарантій. Соціалістична демократія охоплює не тільки політичне життя, а й означає рівноправну участь трудящих в усіх сферах економічної, соціальної, ідеологічної і культурної діяльності. У своєму реальному існуванні соціалістична демократія є певною системою організацій трудящих і з цього боку залуговує на спеціальне висвітлення, яке дає змогу наочно і конкретно показати, як саме впливають різні демократичні інститути і організації на розвиток радянського способу життя, яка їх роль і питома вага у цьому важливому процесі.

Жодна демократія не може існувати без певних класових організацій, які мають захищати інтереси тих чи тих суспільних груп, здійснювати управління суспільством. Такими організаціями є політичні партії, політичні союзи і групи, державні установи, суспільні об'єднання та ін.

У капіталістичному суспільстві класовій буржуазній демократії і її організаціям протистоять організації трудящих. Сфера політичного життя, як і буржуазний спосіб життя загалом, характеризується тут непримиренною боротьбою антагоністичних організацій між собою. Щодо цього тов. Л. І. Брежнев підкреслив на XXV з'їзді КПКР:

⁴ «Радянська Україна», 1976, 30 червня.

«Посилилась ідейно-політична криза буржуазного суспільства. Вона уражає інститути влади, буржуазні політичні партії...»⁵.

Соціалістична демократія представлена організаціями самих лише трудящих, що визначає політико-демократичні риси соціалістичного способу життя, нові можливості для спільної творчої діяльності трудящих по розв'язанню складних завдань розвитку суспільства.

Буржуазна пропаганда, намагаючись виправдати протиборство і антагонізм організації експлуатованих і експлуаторських класів у капіталістичному суспільстві, звичайно висуває той «аргумент», нібито соціалістична демократія і властиві їй масові організації «придушують особистість», заважають її вільному розвитку. Спростування цих гверджень має неабияке значення для характеристики відмінності буржуазного і соціалістичного способу життя. Адже специфіка способу життя оцінюється насамперед з погляду тих умов, які створюються для розвитку людини — найвищої цінності і найвищої мети суспільного розвитку.

Неважко помітити, що наведена вище теза буржуазної пропаганди ґрунтується на протиставленні особи і організацій. Таке протиставлення є надуманим, антинауковим насамперед тому, що не враховує якісно різного співвідношення особи і організацій у протилежних соціальних системах. До того ж, у суспільстві взагалі не існує абсолютно розрізнених, відокремлених, «атомізованих» особистостей. Кожна з них входить у різні суспільні групи, у великі спільності (класи, соціальні прошарки, нації тощо). Отже, питання полягає в конкретних особливостях названих спільностей. Ці спільності створюються об'єктивно, але вони й зумовлюють необхідність у суб'єктивному, свідомому об'єднанні, у створенні організації для вираження, захисту і реалізації їхніх інтересів. Жоден клас не може виконати своїх завдань без організації, причому найбільшою мірою це стосується робітничого класу, історична місія якого полягає у здійсненні найглибших перетворень у розвитку людського суспільства. Без Комуністичної партії, без інших політичних, професійних, культурних організацій ці перетворення були б нездійсненні. Будь-яке протиставлення особи і організацій трудящих є неспроможним. Усі серйозні, значні завдання розв'язувалися і розв'язуються в Радянській державі на рівні організацій, притаманними їм засобами об'єднання волі, дій людей, матеріальних і духовних ресурсів тощо. «Наші громадські організації — один з важливих каналів участі громадян в управлінні справами суспільства»⁶, — підкреслив на XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев.

Індивідуалізм, відособленості, егоїзмові, стихійності — цим характерним рисам буржуазного способу життя — соціалізм протиставляє організованість, колективність, об'єднання усіх трудящих, їх свідоме ставлення до суспільних справ. Розвиток цих рис соціалістичного способу життя є неодмінною умовою розвитку справжніх прав і свобод, можливостей і здібностей кожної особи.

Соціалістична демократія невіддільна від системи організацій трудящих, які охоплюють усі сфери суспільного життя і є реальною підмогою участі мас в управлінні справами суспільства. Розглянемо цю систему докладніше, щоб розкрити її значення в зміцненні і розвитку соціалістичного способу життя.

Аналіз системи соціалістичної демократії охоплює багато питань, що стосуються матеріальних основ демократії, її принципів, функцій

⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 32.

⁶ Там же, с. 93.

тощо. Ми спинимося головним чином на питанні про державні і громадські організації, що входять в систему соціалістичної демократії, про їх природу, співвідношення і роль у комуністичному будівництві, у розвитку основних рис радянського способу життя.

Наведемо спочатку загальні характеристики системи соціалістичної демократії. Тут, як і в усіх інших суспільних явищах, першорядне значення мають характеристики якісні (розкриття соціально-класової природи демократії), кількісні ж, попри всю їх важливість, є похідними: вони залежать від соціально-класової спрямованості і призначення тих чи тих демократичних інститутів.

Соціалістична демократія, уся система її організацій мають відповідати насамперед інтересам і ідеалам робітничого класу, соціалістичним устремлінням усіх трудящих, сприяти рухові суспільства до комунізму. «...Демократичним для нас є те,— говорив тов. Л. І. Брежнев у доповіді на XXV з'їзді КПРС,— що служить інтересам народу, інтересам комуністичного будівництва»⁷.

Система соціалістичної демократії має відповідати досягнутому суспільством історичному ступеню розвитку як за своєю класовою сутністю, так і за характером співвідношення державних і суспільних організацій, за їх питомою вагою тощо, новим запитам і потребам розвинутого соціалістичного суспільства і завданням комуністичного будівництва. Соціалістичній демократії властива така риса, як високий динамізм, рухливість усіх її сторін (виникнення нових організацій, зміни у тих, що вже існували, всебічне удосконалення її корінних принципів тощо).

Розв'язання питань соціалістичної демократії потребує політичного підходу, який забезпечує поступальний розвиток суспільства до комунізму. Його важливість зумовлена й тим, що у нашому суспільстві ще лишаються певні соціально-класові відмінності, не повністю ліквідовані і пережитки минулого.

У рішеннях жовтневого (1964 р.) Пленуму і всіх наступних партійних документах була глибоко розкрита сутність партійно-класового підходу до питань комуністичного будівництва, особливо до питань політичного розвитку суспільства, удосконалення соціалістичної демократії. У Звіті Центрального Комітету КПРС XXV з'їзду партії тов. Л. І. Брежнев зазначив: «В умовах розвинутого соціалізму, коли Комуністична партія стала партією всього народу, вона аж ніяк не втрачає свого класового характеру. За своєю природою КПРС була і лишається партією робітничого класу»⁸.

Наші ідеологічні вороги всіляко намагаються поширювати ідеї «надкласової», «чистої» демократії, домагаючись «лібералізації» соціалізму. З цією метою використовується і мімікрія «доброзичливості», наводяться такі доводи, нібито в умовах науково-технічної революції класові і політичні моменти замінюються технікою, розрахунками експертів, нібито процеси розрядки міжнародної напруженості ведуть до послаблення класової боротьби, а також, що зближення із Заходом потребує, мовляв, класового і ідеологічного роззброєння, а без цього нібито неминучі воєнні зіткнення.

Марксистсько-ленінська теорія виходить із того, що соціалістична демократія є важливим засобом, який слугує справі будівництва комунізму. А це вимагає конкретного класового підходу до будь-яких проблем, що стосуються розвитку демократичних основ радян-

⁷ Там же, с. 95—96.

⁸ Там же, с. 70.

ського способу життя. Щоб з'ясувати, які принципи і організації (і чому) набувають першорядного значення в умовах розвинутого соціалізму; якою має бути уся система соціалістичної демократії, щоб у ній оптимальним чином поєднувалися керівна роль робітничого класу і широка участь усіх верств трудящих в управлінні суспільством; які риси радянського демократизму найбільше стимулюють формування нового, комуністичного укладу життя, потрібно здійснювати змістовий класовий аналіз.

Досліджуючи політичну організацію розвинутого соціалістичного суспільства, особливий наголос слід зробити на її органічному зв'язку із диктатурою пролетаріату. Цей зв'язок визначає основний класовий зміст демократії в умовах розвинутого соціалізму і цілком спростовує твердження буржуазних ідеологів і ревізіоністів, нібито зрілий соціалізм еволюціонує в якесь «єдине індустріальне суспільство», де влада стає «технократичною і неполітичною». Соціалістична демократія розвивається у напрямі все більшого розширення своєї соціальної бази. Оскільки усі суспільні групи стають соціалістичними (за своїм економічним становищем, за своєю ідеологією) і дедалі більше зближуються із робітничим класом, виникають реальні умови для залучення найширших трудящих мас до управління суспільством. І ця тенденція прогресивна, бо чим більше людей беруть активну участь у суспільних справах, тим краще і швидше ці справи вирішуються.

Розуміння цього має велике практичне і ідеологічне значення, особливо для всебічної критики догматизму і сектантства «лівих» ревізіоністів, які виступають проти розширення демократії, за методи жорсткого адміністрування, військово-бюрократичного управління суспільством, розраховані на відвернення широких мас трудящих від участі у суспільному житті.

Великого політичного значення набувають також і питання зміцнення загальнонародної держави і співвідношення державних і громадських організацій у єдиній системі соціалістичної демократії. Свого часу, коли вперше теоретично обговорювалося питання про загальнонародну державу, деякі радянські автори тлумачили його неправильно, знову ж таки у дусі «забігання наперед». Одні твердили, що загальнонародна держава чи не одразу починає переростати у комуністичне самоуправління (хоча цілком очевидно, що, виникнувши, вона повинна спочатку зміцнити і протягом певного часу виконувати історично притаманні їй завдання); інші пропонували таку ж поспішну і передчасну передачу функцій держави громадським організаціям. Незважаючи на деякі відмінності, обидві позиції об'єктивно виражали одну й ту ж тенденцію, пов'язану з недооцінкою ролі загальнонародної соціалістичної держави, необхідності її зміцнення і всебічного використання у комуністичному будівництві.

Насправді відбувається передача не функцій держави (це було б рівнозначно «розмиванню» самої держави), а функцій окремих державних органів у відання громадських організацій при одночасному зміцненні соціалістичної держави.

Курс на зміцнення загальнонародної держави був обґрунтований XXIV з'їздом КПРС і далі розвинутий на XXV з'їзді. Необхідність дальшого зміцнення держави зумовлюється ускладненням її господарсько-організаторської, культурно-виховної і зовнішньополітичної функцій, новими можливостями удосконалення роботи державного апарату — розширенням його соціальної основи, зміцненням матеріально-фінансової бази, зростанням кваліфікації і досвіду кадрів. В усіх документах нашої партії послідовно проводиться ідея, ще зміц-

нення загальнонародної держави здійснюється не завдяки посиленню методів управління і не за рахунок однобокого адміністрування, а у напрямі дальшого розвитку соціалістичної демократії. Загальнонародна держава стає більш сильною і дійовою саме внаслідок всемірного залучення до її діяльності дедалі ширших мас трудящих, підвищення рівня їх свідомої участі у розв'язанні державних справ, різноманітності форм такої участі.

Радянська держава зосереджує у своїх руках усі основні засоби виробництва, матеріальні, технічні, культурні ресурси суспільства, спирається на всенародну підтримку, діє при постійній і зростаючій участі трудящих, їм належить в особі Рад вище представництво. Усе це, разом узяте, і робить її головним знаряддям побудови комунізму, тією найважливішою організацією трудящих, яка здійснює під керівництвом партії усе господарське, культурне будівництво.

Розвиток і функціонування Радянської держави є свідченням глибокого, справді всенародного і дійового демократизму соціалістичного способу життя. Демократизму, який особливо яскраво виявляється у діяльності Рад депутатів трудящих — політичної основи СРСР, фундаменту усієї соціалістичної державності.

Демократична природа Рад полягає насамперед у тому, що усі вони, знизу доверху, обираються самим народом, складаються із посланців трудящих, діють при їх безпосередній участі і повсякденному контролю. У нашій країні практично усе доросле населення бере участь у виборах депутатів, причому уся робота по організації виборів здійснюється самими трудящими. Таких показників політичної активності і одностайності суспільства не знає жодна з буржуазних країн, для яких показовий зростаючий абсентизм, тобто масове ухилення трудящих від участі у виборах.

Про всенародний характер Рад переконливо свідчать факти, наведені тов. Л. І. Брежневим на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи: «Понад два мільйони трудящих є у нас носіями цієї державної влади, обираються до Рад. Але цього мало: майже 30 мільйонів радянських громадян являють собою актив Рад, добровільно і безкорисливо допомагають у великій і складній справі державного управління. А 9 мільйонів трудящих працюють у виборних органах народного контролю, тримають під своєю пильною увагою діяльність різних ланок управління, борються з проявами бюрократизму і несумлінності»⁹. Демократична соціально-класова сутність Рад яскраво виявляється і в їх складі. У Верховній Раді СРСР, обраній у червні 1974 р., понад половина (50,7%) — робітники і селяни, великий процент жінок і молоді, представників усіх соціальних прошарків, професій, націй і народностей. Високий професійний і загальнокультурний рівень депутатів Верховної Ради СРСР засвідчують такі цифри: вищу і незакінчену вищу освіту мають 53% депутатів, а середню і неповну середню — 46%. 171 депутат (11,3%) мають вчені звання і ступені. Серед депутатів місцевих Рад близько 40% — робітники, 28% — селяни, 47,4% становлять жінки, 28,2% — молодь (у віці до 30 років). Такий соціальний склад Рад дозволяє їм виражати як загальну волю радянського народу, так і специфічні інтереси усіх соціальних спільностей і верств, залучати до державної діяльності усю масу трудящих. «Депутат у нас, — підкреслив у передвиборній промові тов. Л. І. Брежнев, — і виразник інтересів свого виборчого округу в органах влади, і

⁹ «Радянська Україна», 1976, 30 червня.

представник загальнодержавних інтересів на місцях, який дбає про поспідовне здійснення політики партії в інтересах народу»¹⁰.

Одним із корінних принципів соціалістичної демократії, на відміну від демократії буржуазної, є поєднання законодавчої і виконавчої влади, яке зобов'язує депутатів не тільки приймати закони, а й втілювати їх у життя і дає їм для цього реальні можливості. Здійснення цього принципу вже з перших днів Радянської влади дозволило Радям стати працюючими установами. У цьому полягає одна з принципових відмінностей соціалістичної демократії від буржуазного парламентаризму з його поділом влади, коли законодавчі органи перетворюються на арену політичних дискусій, на засіб обману широких мас, а уся дійсна державна робота здійснюється у виконавчих установах — головних органах буржуазної диктатури.

Об'єднання законодавчих і виконавчих функцій депутатів, діловитість і ефективність роботи Рад у цілому набувають найбільшого розвитку в умовах зрілого соціалізму. Це теж є показником дальшої демократизації радянського способу життя, оскільки справжній демократизм, його реальне значення для народу вимірюються не парламентським галасом та політичними скандалами, властивими буржуазному суспільству, а кінець кінцем практичними справами, які поліпшують, збагачують матеріальне і духовне життя людей.

Комуністична партія приділяє велику увагу підвищенню ролі Рад у розв'язанні загальних завдань економіки і культури, піднесення народного добробуту, побутового обслуговування населення, охорони громадського порядку. Розширено права районних, міських, сільських і селищних Рад; їх апарат поповнено кваліфікованими кадрами, зміцнено їх матеріально-фінансову базу. Прийнято закон про статус депутата, де чітко визначені його права і обов'язки, а також обов'язки державних і громадських організацій щодо нього. XXV з'їзд КПРС знову підкреслив, що у галузі державного будівництва партія особливо увагу приділяє роботі Рад. У Звітній доповіді ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев зазначив, що усе зроблене у цьому плані за минуле п'ятиріччя принесло відчутні результати, що «з ініціативи депутатів Рад тепер висувається і розв'язується багато важливих питань», що «пропозиції, які вносять депутати на підставі наказів виборців, відображають запити і потреби нашого народу, нашого життя в цілому»¹¹. Велике значення має висунута на з'їзді пропозиція щодо прийняття законів, які б визначали компетенцію крайових, обласних і округних Рад.

Невід'ємну частину радянської політичної системи, як зазначив тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, становлять громадські організації трудящих. Вони охоплюють майже все доросле населення країни. «І це знаменний факт. Наші громадські організації — один з важливих каналів участі громадян в управлінні справами суспільства»¹². Підвищення ролі цих організацій у комуністичному будівництві здійснюється через ряд взаємопов'язаних напрямів. Це насамперед удосконалення їхньої діяльності в реалізації основних, специфічних завдань, задля яких вони створені і існують. Велике місце у роботі громадських організацій посідає участь у здійсненні функцій держави, особливо господарсько-організаторської і культурно-виховної. Процес передачі функцій окремих державних органів у руки громадських організацій триває.

¹⁰ «Радянська Україна», 1975, 14 червня.

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 91.

¹² Там же, с. 93.

Громадські організації у нашій країні відзначаються широким масовим складом і зарекомендували себе як дійовий засіб комуністичного будівництва, захисту прав і інтересів трудової людини. Їх багатоманітна діяльність органічно вплітається у суспільне життя, сприяє формуванню істинно демократичної атмосфери у суспільстві.

Особливо наочно і масштабно виявляється радянська демократія у діяльності професійних спілок — організацій найбільш масових (нині вони налічують понад 107 млн. чоловік). На XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев відзначив, що «робота профспілок найбільш прямо сприяє здійсненню демократії в основній сфері прикладення творчих сил людини — у сфері виробництва»¹³. Тільки за останні десять років кількість первинних профспілкових організацій збільшилась більш ніж на 200 тисяч і становить нині 700 тисяч. У профспілкові керівні органи і їх ревізійні комісії обрано близько 12 млн. чоловік; близько 6 млн. робітників, службовців і інженерно-технічних працівників є членами постійно діючих виробничих нарад. До профспілкових активістів належать також мільйони людей, що працюють в органах народного контролю, у добровільних організаціях, у творчих спілках та інших об'єднаннях.

Найяскравішим показником демократизму профспілок є вагомість тих питань, над якими вони працюють. Нині профспілки беруть участь у створенні матеріально-технічної бази комунізму, у прискоренні науково-технічного прогресу, у підвищенні ефективності виробництва, поліпшенні якості продукції. XXV з'їзд партії указав на необхідність ще більшої активізації їхньої діяльності, спрямованій на дальшу концентрацію виробництва і удосконалення галузевого управління промисловістю, на розв'язання завдань піднесення сільського господарства і поліпшення умов праці та побуту колгоспників¹⁴.

В нашій країні існують і інші громадські організації — комсомол, кооперація, численні науково-технічні, культурно-освітні товариства, творчі спілки тощо, завдання і функції яких дедалі ускладнюються.

Загалом система державних і громадських організацій — це система справжнього самоуправління суспільства, тобто такого управління, яке цілком і безпосередньо здійснюється самими трудящими і в інтересах трудящих. Це — історичний здобуток величезного значення, важливий фактор розвитку нового, соціалістичного способу життя, засіб формування особистості нової людини.

Вищим втіленням соціалістичної демократії, спрямовуючою силою радянського суспільства є Комуністична партія. «Вона гідно виконує роль політичного вождя робітничого класу, всіх трудящих, всього народу»¹⁵, — зазначив XXV з'їзд КПРС. Внутрішнє життя і склад Комуністичної партії є зразком дальшого удосконалення корінних рис життєвого укладу радянського суспільства. Об'єднуючи передову частину усіх соціальних груп, партія активно розвиває ці риси — високу свідомість, принциповість, згуртованість, ініціативу і діловитість, інтернаціоналізм, безмежну відданість справі комунізму. В умовах розвинутого соціалізму партія розв'язує дедалі складніші завдання в усіх галузях своєї діяльності, зокрема в зміцненні демократичних принципів радянського способу життя. Відповідно зростає необхідність у партійному керівництві всією системою соціалістичної демократії, щоб усі її ланки працювали злагоджено, цілеспрямовано і ефективно, щоб уся система розвивалася у напрямі до комуністичного самоуправління.

¹³ Там же.

¹⁴ Див.: там же, с. 94.

¹⁵ Там же, с. 70.

XXV з'їзд КПРС приділив увагу питанням дальшого розвитку і вдосконалення соціалістичної демократії. «Вдосконалення нашої соціалістичної демократії,— говорив тов. Л. І. Брежнев,— ми розуміємо, насамперед, як неухильне забезпечення дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства, як дальший розвиток демократичних основ нашої державності, як створення умов для всебічного розквіту особи. В цьому напрямі партія працювала і працюватиме надалі»¹⁶. Соціалістичний спосіб життя і демократія нероздільні. Тому, як зазначив тов. Л. І. Брежнев у промові на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи, «дальший рух по шляху будівництва комунізму обов'язково буде і дальшим розвитком соціалістичної демократії. Таким є принциповий курс нашої партії. Такою є і наша повсякденна дійсність»¹⁷.

¹⁶ Там же, с. 96.

¹⁷ «Радянська Україна», 1976, 30 червня.

* * *

Одним из основных итогов развития нашего общества, отметил Генеральный секретарь ЦК КПСС тов. Л. И. Брежнев на XXV съезде партии, является наш, советский образ жизни.

Глубинную основу советского образа жизни составляет социалистическая экономика, которая определяет развитие и совершенствование всех его сторон, прежде всего — политической сферы, особенно социалистической демократии. Ведь демократия и социализм неразрывны, взаимообуславливают друг друга.

Социалистическая демократия представляет собой новый, высший этап демократизма, впервые реально осуществленное, подлинное народовластие. Ее сущность определяется социальной природой советского общества, которое объективно предполагает привлечение всех трудящихся к политической, государственной жизни, к управлению обществом во всех его сферах.

В своем реальном существовании социалистическая демократия представляет собой определенную систему государственных и общественных организаций трудящихся. Советское государство сосредоточивает в своих руках все основные средства производства, материальные и культурные ресурсы общества, являясь основным орудием коммунистического строительства. Неотъемлемой частью советской политической системы являются общественные организации трудящихся, которые в процессе развития социалистического общества принимают все большее участие в осуществлении функций государства, особенно хозяйственно-организаторской и культурно-воспитательной.

Высшим воплощением социалистической демократии, ее направляющей силой является Коммунистическая партия. В условиях развитого социализма партия решает сложнейшие задачи дальнейшего развития советского общества, социалистического образа жизни, его демократических принципов.

Характерні риси соціалістичного способу життя

А. В. НАЗАРОВ

Нове ставлення до праці

За час, що минув від дня перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, наша країна, як відзначав тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, «пройшла шлях, який дорівнює століттям. Ми створили нове суспільство, подібного якому людство ще не знало»¹.

Одним із величних здобутків соціалізму є радянський спосіб життя, справді гідний людини і докорінно відмінний від способу життя в усіх попередніх формаціях. Він виявляється і в матеріальних умовах життя, і в суспільно-політичній активності особи, і в рівні її духовного розвитку, а також в її ставленні до праці.

За капіталізму праця робітника мала підневільний характер і збагачувала експлуататора. З переходом засобів виробництва у руки народу «вперше після століть праці на чужих, підневільної роботи на експлуататорів,— писав В. І. Ленін,— з'являється можливість роботи на себе, і до того ж роботи, яка спирається на всі здобутки новітньої техніки і культури»².

За соціалізму праця — основа існування і розвитку суспільства, позбувшись відчуженої від індивіда форми, стає основою збагачення і розвитку особистості. Людина усвідомлює мету своєї праці, розуміє її значення для суспільства і для себе. «Якщо така свідомість є,— зазначив на зустрічі із робітниками автозаводу ЗІЛ тов. Л. І. Брежнев,— з'являється справжня зацікавленість, тоді праця в радість, тоді праця — творчість... Такий уже наш соціалістичний лад, що для хорошого, по-справжньому передового працівника мало бути просто працюючим і дисциплінованим, від нього вимагається ще активний, жвавий інтерес і турбота про загальну справу, прагнення до того, щоб ця справа йшла все краще і в бригаді, і в цеху, і на підприємстві в цілому»³. Формування такого ставлення до праці, як зазначено у Програмі КПРС, неодмінна складова комуністичного виховання.

Праця, заснована на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих, є комуністичною у широкому розумінні цього слова. Як відомо, В. І. Ленін розрізняв комуністичну працю у вузькому і широкому значенні. Він писав, що комуністичною працею у «вузькому і строгому розумінні слова є безплатна праця на користь суспільства... праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму»⁴⁻⁵.

Комуністична праця у широкому розумінні, тобто така, що прирідана і соціалізму, передбачає як моральну, так і матеріальну ви-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 97.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 190.

³ «Радянська Україна», 1976, 1 травня.

⁴⁻⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 298.

нагороду, причому остання відіграє істотну роль у трудовому стимулюванні. У ході побудови комуністичного суспільства дедалі більшого значення набуває моральне стимулювання.

Комуністична праця у широкому і вузькому значенні — не відокремлені один від одного процеси. Вже за соціалізму праця містить у собі елементи власне майбутньої, комуністичної праці, які дедалі більше розвиваються, нагромаджуються, розширюються. Отже, власне комуністична праця виростає з праці, яка склалася і розвинулася за соціалізму.

Спробуємо з'ясувати відмінність між поняттями «комуністична праця» і «комуністичне ставлення до праці», яка досі у нашій філософській літературі не розкрита. Перше поняття, на наш погляд, характеризує зміст праці і відповідає на питання: «Що таке комуністична праця і з яких елементів вона складається?», друге — характеризує форму вияву цієї праці і відповідає на питання: «Чи реалізує людина свідомо і практично зміст усієї праці, а якщо реалізує, то якою мірою?».

Свідоме ставлення до праці не виникає саме по собі. Значною мірою воно є наслідком величезної ідейно-виховної роботи, здійснюваної Комуністичною партією і Радянською державою протягом усього періоду будівництва соціалізму в нашій країні. Вже відразу після завоювання пролетаріатом влади В. І. Ленін висуває завдання виховувати нову дисципліну праці, яка б докорінно відрізнялася від примусової дисципліни в усіх класово-антагоністичних формаціях. Нова дисципліна, вчив В. І. Ленін, це дисципліна «свідомих і об'єднаних працівників, що не знають над собою ніякого ярма і ніякої влади, крім влади їх власного об'єднання, їх власного, більш свідомого, сміливого, згуртованого, революційного, витриманого авангарду»⁶. Водночас В. І. Ленін постійно вимагав, щоб цей процес виховання нової дисципліни праці суворо контролювався. У проекті наказу від РПО місцевим радянським установам він зазначав: «Питання про трудову дисципліну особливо важливе. Обов'язкові звіти про кількість прогулів. Порівняння підприємств з низькою і високою труддисципліною»⁷.

Виховання нової дисципліни праці В. І. Ленін міцно пов'язував з розв'язанням питання наукової організації праці. В свою чергу, обидва ці чинники він розглядав як неодмінну умову підвищення продуктивності праці, дальшого розвитку соціалістичного виробництва. В. І. Ленін вважав, що радянські спеціалісти повинні брати усе цінне з досвіду організації праці за капіталізмом, але використовувати його «по-своєму», «радянськими прийомами», з урахуванням умов і цілей соціалістичного виробництва⁸.

Велику увагу приділяв В. І. Ленін і іншим аспектам виховання комуністичного ставлення до праці, а саме: організації соціалістичного змагання, піднесенню ролі матеріальних і моральних стимулів у зростанні продуктивності праці та ін. Так, розкриваючи значення соціалістичного змагання, В. І. Ленін зауважував, що у масі трудящих таяться величезні творчі сили, які «можуть розгорнутися при соціалістичному устрої суспільства. Наша справа полягає тільки у тому, щоб розчистити дорогу всім цим силам»⁹.

Увесь цей комплекс питань, пов'язаних із проблемою виховання нового ставлення до праці, теоретично обґрунтованою засновником ра-

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 16.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 43, с. 264.

⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 168, 178.

⁹ Там же, с. 145.

дянської держави В. І. Леніним, є основою теоретичної і практичної діяльності партії у період розвинутого соціалізму. За цей час відбулися докорінні зміни у способі життя радянських людей, в тому числі і в ставленні до праці. Яскраву характеристику цього аспекту радянського способу життя дав тов. В. В. Щербицький у Звітній доповіді ЦК Компартії України XXV з'їзду комуністів республіки. «Працю у нас,— говорив тов. В. В. Щербицький,— піднесено на рівень найвищих моральних цінностей. Саме в праці найповніше виявляється гідність радянської людини. Наше суспільство оцінює кожного громадянина насамперед за його вкладом у загальнонародну справу. Це — найсправедливіша і найгуманніша оцінка»¹⁰.

Свідоме, комуністичне ставлення до праці виявляється у багатьох формах. Найбільш значною з них є соціалістичне змагання, яке набуло нині величезних масштабів, стало характерною рисою повсякденного життя країни. На XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев зазначив: «Змагання справляє глибокий вплив на господарську практику, на громадсько-політичне життя країни, на моральну атмосферу. Всесірно розвивати і далі соціалістичне змагання, рух за комуністичне ставлення до праці — такий наш загальний бойовий лозунг»¹¹. «Жодного відстаючого поруч», «П'ятиріччі якості — робітничу гарантію» — ці та багато інших широких патріотичних починань яскраво свідчать про велику невтомну творчу наснагу і трудову активність радянських людей. Так, рух наставництва, основний зміст якого полягає в передачі майстерності кращих ветеранів праці молоді, виховання її у дусі кращих традицій робітничого класу, охоплює понад 900 тисяч передових робітників, майстрів, бригадирів. Серед них 4 тисячі Героїв Соціалістичної Праці, понад 500 Героїв Радянського Союзу, сотні тисяч нагороджених орденами і медалями¹². Їм є чого навчати молодь.

Сама природа соціалістичного суспільства така, що його успішний поступальний розвиток прямо залежить від свідомої активної діяльності усіх членів суспільства. «Зростаюча творча ініціатива трудящих, виховане партією почуття відповідальності за загальну справу — це, в кінцевому підсумку, вирішальний фактор успіху нової п'ятирічки, всіх наших перемог у боротьбі за комунізм»¹³, — відзначив у доповіді на XXV з'їзді КПРС тов. О. М. Косигін.

Одним із яскравих доказів того, що в умовах соціалізму у радянської людини, як сказав тов. Л. І. Брежнев у промові на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи, «виробилася справді дорогоцінна якість: почуття господаря країни»¹⁴, свідчать численні листи трудящих, які надходять до органів преси, у центральні і місцеві органи влади. Вони містять багато цінних пропозицій, порад, побажань, критичних зауважень, спрямованих на підвищення ефективності суспільного виробництва, поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства, якнайшвидше викорінення недоліків. Так, у ході обговорення «Основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 рр.» виступило 7,6 мільйона чоловік, було внесено понад один мільйон пропозицій і побажань¹⁵.

Старший оператор Омського нафтопереробного комбінату В. С. Лебедев, виступаючи на XXV з'їзді партії, зазначив, що сьогодні праців-

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976, с. 67.

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 86.

¹² Див.: Шепель В. М. Социальное управление производственным коллективом. М., 1976, с. 207.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 171.

¹⁴ «Радянська Україна», 1976, 30 червня.

¹⁵ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 52.

ник комбінату — це різнобічно розвинена людина з творчим мисленням, спеціаліст своєї справи, колективіст, палкий патріот. Багато з його товаришів навчаються, мають дві, а то й більше спеціальностей¹⁶. Отже, за соціалізму ставлення широких мас до праці набуває нової якості, стає справою честі, доблесті і героїства.

В умовах капіталістичного суспільства все більше загострюється антагонізм праці і капіталу. Нові форми цього антагонізму виникають під впливом науково-технічної революції. Буржуазні ідеологи шукають причини цього антагонізму в техніці, науці, приписуючи їм якусь самостійну сутність, незалежну від суспільного ладу. Зокрема, О. Тоффлер, вважає, що, оскільки люди нібито не здатні пристосовуватися до швидких темпів «суперіндустріальної» революції, техніка витісняє людину, давить на неї, викликає в неї внутрішній психологічний і моральний надлам. Симптомами цього надламу нібито є ворожість і агресивність, спалахи насильства і соціальних конфліктів¹⁷.

Звичайно ж, у цих явищах «винні» не наука і техніка, а їх хижацьке використання за капіталізму з метою посилення експлуатації трудящих, одержання ще більших прибутків. К. Маркс вбачав у машинах «дивну силу скорочувати і робити більш плідотною людську працю», але підкреслював, що за умов їх капіталістичного використання вони «приносять людям голод і виснаження»¹⁸. У гонитві за живою підприємці нехтують технікою безпеки, внаслідок чого зростає кількість нещасних випадків на виробництві. Так, у Франції, як було зазначено на XXII з'їзді Компартії Франції, внаслідок виробничих травм щорічно гине близько 4 тисяч чоловік, а 125 тисяч зазнають каліцтва¹⁹. Безперечно, такі умови праці, та ще й постійний страх втратити роботу у зв'язку зі зростанням армії безробітних, яка тепер налічує 15 мільйонів чоловік тільки у розвинутих капіталістичних країнах, не можуть змінити на краще ставлення робітника капіталістичного підприємства до своєї праці навіть у добу науково-технічної революції. Поки існують приватна власність на засоби виробництва, антагонізм між робітниками і капіталістами, робітник капіталістичного виробництва розглядатиме свою працю як щось зовнішнє, примусове. Щоб праця приносила трудівникові задоволення, потрібно, щоб робітник працював на себе, а не для збагачення капіталістів, необхідне скасування приватної власності і корінна перебудова буржуазного суспільного устрою. «Необхідність заміни капіталістичних виробничих відносин соціалістичними, — зазначив тов. Л. І. Брежнев у виступі на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій в Москві 7 червня 1969 р., — стає все настійнішою»²⁰.

Тільки соціалізм створює умови для всебічного розвитку людини, для перетворення праці в основну сферу розвитку особистості. Соціалістичний спосіб життя означає великі досягнення у матеріальному і духовному житті радянського народу, у всіх формах його життєдіяльності. Але розв'язання одних завдань висуває нові, ще більш складні, пов'язані з комуністичним будівництвом. «Ми ще не досягли комунізму, — говорив тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС. — Але весь світ бачить, що діяльність нашої партії, її прагнення спрямовані на те, щоб зробити все необхідне для блага людини, в ім'я людини»²¹.

¹⁶ Див.: «Правда», 1976, 3 березня.

¹⁷ Див.: Денисов В. В. Соціологія насилья. М., 1975, с. 157.

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 1.

¹⁹ Див.: «Правда», 1976, 6 лютого.

²⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 2. К., 1971, с. 353.

²¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 98.

Багато робиться партією і в напрямі становлення комуністичної праці у тому вузькому значенні, як її розумів В. І. Ленін. Партія неухильно проводить курс на підвищення матеріального добробуту радянських людей, зростання освітнього і інтелектуального рівня трудящих, зміни у самому характері праці. «Щоб створити більш сприятливі умови для високопродуктивної праці і широкого застосування творчих здібностей трудящих,— підкреслив у своїй доповіді на XXV з'їзді партії тов. О. М. Косигін,— буде продовжено курс на посилення механізації і автоматизації виробничих процесів і поступове витіснення ручної праці, особливо важкої і малопривабливої»²². Все більше насичення трудової діяльності людини елементами творчості — настійна вимога розвитку суспільства зрілого соціалізму, розгортання сучасної науково-технічної революції.

Перетворення сучасної трудової діяльності, соціалістичної праці у комуністичну самодіяльність здійснюється насамперед через значне піднесення економічного потенціалу країни. А розвиток продуктивних сил і зумовлене ним удосконалення суспільних відносин, усіх сторін соціалістичного способу життя досягається творчою працею найширших мас трудящих радянського суспільства. Тому проблема формування комуністичного ставлення до праці розглядається і розв'язується у комплексі з усіма іншими проблемами розвитку радянського суспільства.

Це завдання як складова входить у формування наукового, марксистсько-ленінського світогляду, у моральне виховання тощо. Так, відзначаючи нинішнє піднесення соціалістичного змагання у нашій країні, тов. Л. І. Брежнев підкреслив, що це — «наочний результат тісного злиття політичного і трудового виховання»²³.

Винятково важливим аспектом комуністичного виховання є формування у кожного робітника розуміння своєї ролі і місця у суспільному виробництві. Виступаючи на зустрічі з робітниками Московського заводу ім. Лихачова, Л. І. Брежнев сказав: «Сучасне виробництво вимагає, щоб кожний працівник ясно уявляв собі своє місце у трудовому процесі, що і навіщо він робить, що від нього залежить, відчував, що його праця — необхідна частина загальної роботи»²⁴. Усе це набуває особливої ваги у час розгортання науково-технічної революції, яка вимагає від працівників глибоких професійних знань, майстерності, ретельного виконання своїх обов'язків. Усяке недотримання цих вимог може призвести до тяжких наслідків, завдати великих матеріальних збитків, порушити виробничий цикл або створити небезпечну ситуацію для здоров'я людей. Науково-технічна революція ставить підвищені вимоги і щодо взаємовідносин між членами виробничого колективу. На сучасному підприємстві усі трудові функції і операції такі взаємозв'язані і взаємозалежні, що це передбачає міцний зв'язок і взаємну відповідальність усіх працівників. Розглядаючи роль цих факторів у підвищенні ефективності виробництва, тов. О. М. Косигін на XXV з'їзді КПРС підкреслив, що «рівень кваліфікації кадрів, ділова, творча обстановка і здоровий соціально-психологічний клімат у колективі, турбота про побутові умови працівників, створення на підприємствах культурних закладів і спортивних комплексів — усе це робить життя людини цікавішим і змістовнішим і сприятливо позначається на результатах виробництва»²⁵.

²² Там же, с. 136.

²³ Там же, с. 85.

²⁴ «Правда», 1976, 1 травня.

²⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 136.

У справі виховання нового ставлення до праці велике значення має гостра, принципова критика, викриття недоліків, які ще трапляються у різних сферах праці і життя наших людей і виявляються, зокрема, у послабленні трудової дисципліни і відповідальності, зниженні трудової і суспільно-політичної активності, негативно позначаючись на морально-психологічному кліматі у трудовому колективі. Партія вимагає своєчасного виявлення цих недоліків, націлює трудящих на їх рішуче викорінення.

Одним із засобів боротьби за нове, комуністичне ставлення до праці є формування у трудящих наукового, марксистсько-ленінського світогляду і політичної свідомості. Засвоєння наукового світогляду дає можливість людині глибше зрозуміти навколишній світ, збагнути суть соціальних процесів, віднайти своє місце у житті і трудовій діяльності.

Іншим важливим засобом подолання недоліків у ставленні деяких людей до праці є підвищення правової і моральної відповідальності кожної людини, на якій би посаді вона не працювала і яку б роботу не виконувала. Особливо високі вимоги партія висуває щодо дисципліни і відповідальності керівних кадрів. «Сучасний керівник,— зазначає тов. Л. І. Брежнев у доповіді на XXV з'їзді КПРС,— повинен органічно поєднувати в собі партійність з глибокою компетентністю, дисциплінованість з ініціативою і творчим підходом до справи. Разом з тим на будь-якій ділянці керівник зобов'язаний враховувати і соціально-політичні, виховні аспекти, бути чуйним до людей, до їх потреб і запитів, бути прикладом у роботі і в побуті»²⁶.

Підвищення вимог до дисципліни і особистої відповідальності набуває особливої ваги у нинішню п'ятирічку, яка є п'ятирічкою ефективності і якості. Відомо, наприклад, що за одну робочу хвилину у країні тепер виробляється продукції на 50 млн. карбованців²⁷. Отже, втрата лише однієї хвилини обертається для суспільства великими збитками. І партія робить усе для того, щоб довести до свідомості кожної людини необхідність комуністичного ставлення до праці. Виступаючи на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи, тов. Л. І. Брежнев підкреслив: «Тепер партія висуває на перший план завдання підвищення ефективності виробництва, підвищення якості в усіх аспектах цього емкого поняття. Це вимагає величезної роботи в різних напрямках — від широкого оновлення технічної основи виробництва до нових серйозних зрушень у справі виховання свідомого, комуністичного ставлення до праці, у справі розгортання ініціативи у багатомільйонних мас трудящих»²⁸.

²⁶ Там же, с. 78—79.

²⁷ Див.: «Известия», 1976, 15 червня.

²⁸ «Радянська Україна», 1976, 30 червня.

* * *

XXV съезд КПСС подчеркнул, что одной из важнейших черт, характеризующих социалистический образ жизни, является новое, сознательное отношение советских людей к труду.

При социализме труд — основа существования и развития общества — становится также основой формирования всесторонне развитого человека. Коммунистическое отношение к труду означает сознательное, творческое участие в осуществлении исторической цели социалистического общества — построения коммунизма, активное служение общественному благу. Оно проявляется в разнообразных формах, главная из которых — социалистическое соревнование, широко развернувшееся в нашей стране.

Естетичні потреби і формування всебічно розвиненої людини

Формування нової людини — одне з найважливіших завдань практики комуністичного будівництва. Як підкреслив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді партії, в нашій країні дедалі більше приділятиметься увага всьому, що «сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, удосконаленню соціалістичного способу життя»¹.

У розв'язанні цього завдання почесне місце належить естетичному вихованню, яке має сприяти формуванню комуністичного світосприйняття і світовідчуття, розвивати здібності до творчості за законами краси. Ефективність естетичного виховання значною мірою залежить від рівня розробки основних категорій естетичної науки: «естетична потреба», «естетична цінність», «естетичний ідеал» та ін., від того, як пояснюються вилідні джерела та спонукальні мотиви естетичної діяльності.

Вихідною категорією естетичного виховання інколи вважається естетичний ідеал. Але естетичний ідеал, як узагальнена мета духовно-практичної та художньої діяльності, має за основу спонукальні джерела цієї діяльності — естетичні потреби, формується в ході їх становлення. Він є образом того майбутнього розвитку людини, який досягається через задоволення її естетичних потреб. Тому з'ясування природи естетичних потреб, розробка методології їх дослідження сприятиме дальшому розвитку теорії естетичного виховання, посиленню його дієвості та ефективності.

У марксистсько-ленінській філософії потреба визначається як такий стан людської особи (або цілої соціальної групи), який зумовлюється об'єктивним змістом умов її існування і розвитку, є джерелом різних форм її активності². Потреби людини (в тому числі і естетичні) сприяють організації її суб'єктивного світу і, відображаючись у свідомості, набувають значення мотивів дій і норми поведінки, стимулюють творчу діяльність.

Розкриття природи естетичних потреб має також важливе значення в боротьбі марксистсько-ленінської естетики проти всіляких буржуазних поглядів, що орієнтовані на так зване безпосередньо дане, як нібито «єдину» реальність. Як відомо, буржуазна естетика в тлумаченні естетичних потреб абсолютизує біологічні чинники людської особистості. Вважається, що естетична потреба бере свій початок у тих же імпульсах, що й гра, яка є нібито зайвою витратою сил в організмі істот «вищого порядку». Естетичні потреби зводяться до вияву «волі до життя»: естетичне почуття — до інтуїтивної оцінки явищ як корисних чи шкідливих для організму людини, а саме мистецтво тлумачиться як «вплив квітучої тілесності в світ образів і бажань»⁴. Ігнорування ролі суспільно-історичної практики у виникненні і формуван-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 45.

² Див.: Философская энциклопедия, т. 4. М., 1967, с. 327—328.

³ История эстетики. Т. 3, М., 1967, с. 880—884.

⁴ Див.: А ф а с и ж е в М. Н. Фрейдизм и буржуазное искусство. М., 1971.

ні людських потреб взагалі і естетичних зокрема призводить до ідеалістичного розуміння естетичної діяльності, перекручення її значення в суспільному житті людини.

За марксистсько-ленінською теорією, специфіка людських потреб зумовлюється насамперед соціальною природою людини, суспільно-корисною працею. Людські потреби формуються в процесі виробництва. Виробництво, писав К. Маркс, виробляє «предмет споживання, спосіб споживання і спонуку до споживання», створює «не тільки предмет для суб'єкта, але також і суб'єкт для предмета»⁵. З розвитком продуктивних сил змінюються сама людина та її потреби.

Виробництво забезпечує задоволення потреб людини в предметах існування і разом з тим є основою розвитку та формування людських сутнісних сил. Тому праця — не просто засіб творення речей, а визначальний спосіб існування людини, неодмінна передумова її суспільного життя, формування її культури. У творчій праці відбувається універсальний розвиток духовного багатства особи, у тому числі і її естетичних потреб.

У категорії «естетична потреба» відображується не просто біологічна або фізіологічна потреба людини, а насамперед суспільний спосіб людської життєдіяльності, праця. Естетичні потреби формуються працею і задовольняються не простим споживанням предметів, а тим, що особа стверджує себе в суспільно корисній праці, соціальному і природному середовищі. З ними тісно пов'язані такі «предметно-функціональні» потреби, як потреба в творчій праці, спілкуванні, художній творчості тощо.

Соціальні потреби, як вищий тип потреб, не виступають як «надбудова» над біологічними і мають для особи не часткове значення. Як показав Л. Сев⁶, існує два різних типи зв'язку потреби з діяльністю. Перший визначається тим, що людина для того, щоб задовольнити свої безпосередні потреби, діє. Тут застосовна така схема: потреба — діяльність — потреба. Другий тип зв'язку характеризується тим, що вихідним моментом виступає вже не безпосередньо біологічна потреба, а сама діяльність, що стає потребою людини. Тому взаємовідношення між діяльністю і безпосередніми потребами докорінно змінюється і може бути подана за схемою: діяльність — потреба — діяльність.

З цього погляду заслуговують на критику висловлювання тих дослідників, які намагаються розглядати естетичні потреби згідно зі схемою «матеріальне — духовне», бо в даному разі за вихідний пункт естетичної потреби береться не сам процес практики, а лише об'єкт потреби. «Залежно від об'єкта (тобто, від того, що споживається), — пише Д. А. Кікнадзе, — потреби бувають матеріальні (в їжі, одязі, житлі та ін.) і духовні (пізнавальні, естетичні, етичні та ін.)»⁷.

Питається: хіба один той самий предмет не може бути в одному випадку об'єктом духовної, а в другому — матеріальної потреби? У людських потребах завжди «присутній» духовний елемент. Адже в них предмети відтворюються «в суб'єктивній формі», покладаються свідомістю «ідеально, як внутрішній образ», «як ціль»⁸. Тому естетичні потреби — це не просто духовні, а практично-духовні потреби.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 676.

⁶ Сев Люсьєн. Марксизм и теория личности. М., 1972, с. 449.

⁷ Кікнадзе Д. А. Потребности. Поведение. Воспитание. М., 1968, с. 8.

⁸ Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. 1, с. 28.

Оскільки естетичне відношення «може бути подане як елементарна система взаємодії суб'єкта з об'єктом в історично певному соціально-культурному середовищі»⁹, то процес формування естетичних потреб можна з'ясувати лише тоді, коли людину розуміти як суб'єкт діяльності та спілкування. В соціокультурному аспекті таким суб'єктом виступає не просто індивід, а цілісна особа, яка є носієм сутнісних властивостей людини, що визначаються рівнем розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин історично конкретного суспільства. Окремий індивід, відзначав К. Маркс, був більш цілісним і повним на більш ранніх ступенях історії. Але ця «повнота» була рівнозначна спустошеності, тому що люди тоді ще не виробили повноти своїх природних та соціальних відносин¹⁰. Така ж спустошеність існує і в умовах сучасного капіталістичного суспільства, оскільки всі стосунки між людьми обмежуються сферою приватного інтересу, стають утилітарними. За таких умов в суспільних відносинах між людьми починають переважати егоїстичні інтереси, які зводять весь зміст людських потреб до почуття володіння. Внаслідок цього відношення людини до світу виявляється не як її самодіяльність, творчість, а як зовнішня доцільність, як споживацтво, в рамках якого духовний і естетичний розвиток особи гальмується.

Як суб'єкт естетичного освоєння дійсності особа формується у суспільно корисній праці. Водночас умовою її естетичного розвитку є також зміст і норми міжособового та позаособового спілкування, яке породжується матеріальними відносинами, що складаються в процесі виробництва, характером суспільного поділу праці. У спілкуванні відбувається реалізація суспільних відносин, які можуть здійснюватись, як підкреслювали основоположники марксизму, тільки живими людськими індивідами.

Категорія спілкування відображає всю сукупність практичних, духовно-практичних і духовних зв'язків між людьми, які виникають на певній стадії історичного розвитку суспільства. Вона історична, оскільки тісно пов'язана з суспільним буттям. Так, якщо в період становлення людського суспільства спілкування було лише необхідною умовою існування людей, то в процесі історичного розвитку суспільства воно стало також і специфічною формою трудової діяльності¹¹. Існує істотний зв'язок між розвитком людини і спілкуванням, бо чим різноманітніші функції індивідів, тим сильніші їх зв'язки одного з одним. Водночас зміст спілкування, зумовлюючись також виробничими відносинами, залежно від соціального характеру цих відносин, може бути різним. Так, за одних умов у спілкуванні може переважати емоційність і духовність над утилітарними інтересами; за інших — утилітарні інтереси можуть переважати над емоційністю і духовністю.

У сучасному капіталістичному суспільстві спілкування не сприяє естетичному розвитку індивідів внаслідок наявності антагоністичних суперечностей між класами, між працею і капіталом, між метою людини і засобами її досягнення. За таких умов людина не стає цілісним суб'єктом, оскільки метою спілкування при цьому є «гола користь», а об'єктом потреби — не властивості особистості, а її здатність бути засобом для досягнення цієї користі. В зв'язку з цим форми культури при капіталізмі споживаються людьми не так заради духовного збагачення, як заради задоволення утилітарних потреб.

⁹ Новикова Л. И. Искусство и труд. М., 1974, с. 23.

¹⁰ Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. 1, с. 105.

¹¹ Див.: Панферов В. Н. Психология общения.— «Вопросы философии», 1971, № 7.

Характер спілкування між людьми зумовлює і певні цінності, на які орієнтується особа в своїй поведінці, — утилітарні чи духовно-практичні. Якщо особа, наприклад, орієнтується на перші цінності, то відбувається знецінення творчих і інших здібностей, духовного багатства людини. Вона не цінує духовні блага і її естетичні потреби майже не розвиваються.

У соціалістичному суспільстві, де людина є метою виробництва, спілкування виступає формою виявлення її естетичних потреб. Тут, як підкреслював К. Маркс, потреба і користування речами втрачають свою егоїстичну природу, бо в речах втілюється предметне людське відношення людини до людини. При цьому спілкування виступає як такий зв'язок між людьми, в якому взаємна заінтересованість в розвитку тих чи інших властивостей індивідів висувається на перший план. Таке спілкування сприяє розвитку естетичних потреб кожної людини, оскільки є найбільш сприйнятливим для обміну духовними багатствами та суспільними цінностями. В такому спілкуванні формується дійсно людське почуття, яке Маркс називав «органом» спілкування та насолоди проявом життя інших людей як своїм особистим надбанням. За таких умов відкриваються широкі можливості для дійсного естетичного виховання: адже почуття виховується не тільки предметно цілеспрямованою працею, а й за допомогою почуттів іншої людини.

В соціалістичному суспільстві спілкування і праця органічно поєднані між собою. Завдяки спілкуванню в людини розвиваються взаєморозуміння, колективізм, виховується почуття громадянськості, яке, як відзначав К. Маркс, є найголовнішою її якістю¹². Адже в такій якості виявляється найвищий ступінь особистої свободи та моральної відповідальності людини як члена колективу, суспільства.

Спілкування сприяє естетичному розвитку особи тим, що в ньому набувається її емоційний досвід, формуються духовно-практичні почуття та пристрасті, розвивається образне світосприйняття, почуття краси, удосконалюються естетичні смаки. У процесі спілкування формується також уява про естетичну цінність особи, виробляються найбільш загальнозначні критерії оцінок тих чи інших естетичних цінностей.

Спілкування — це реальна комунікативна діяльність та поведінка людини. В ньому втілюються суспільні вимоги щодо того чи іншого способу комунікативної поведінки. Якщо, наприклад, в капіталістичному суспільстві в спілкуванні переважають авторитарність, конфліктність, лицемірство, то в соціалістичному суспільстві в основі спілкування між людьми лежить рівність, колективізм, безкорисливість, гуманізм. Соціалістичні виробничі відносини сприяють самоутвердженню особи, її соціального престижу. Завдяки спілкуванню «суспільне» стає надбанням особи, об'єктом її практично-духовної потреби, яка задовольняється в стосунках між людьми¹³.

Праця і потреба в спілкуванні є головним джерелом мистецтва. Останнє, як показав Л. Толстой у своїй книжці «Що таке мистецтво?», є одним із засобів спілкування людей між собою. Цієї ж думки дотримувався і Г. В. Плеханов. «Мистецтво, — писав він, — є така діяльність, завдяки якій люди передають один одному свої почуття за допомогою живих образів»¹⁴. Воно існує саме тому, що в людях не зга-

¹² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 125.

¹³ Див.: Гапон Ю. А. Особа і міжособове спілкування. — «Філософська думка», 1971, № 3, с. 85.

¹⁴ Плеханов Г. В. Избр. философские произведения, т. V, М., 1958, с. 394.

сає потреба в спілкуванні, що людину цікавлять почуття іншої людини, її духовний світ. В зв'язку з цим мистецтво стає могутнім засобом духовного виховання, оскільки розвиває в людях соціальні почуття і пристрасті, робить людину здібною до «комунікації зі своїми побратимами». Таку роль повною мірою виконує мистецтво соціалістичного реалізму. З його допомогою здійснюються духовні зв'язки між поколіннями, передаються героїчні, трудові і революційні традиції. Молоде покоління, як підкреслив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, «чудодійством мистецтва стає причетним до подвигу його батьків або тих зовсім юних дівчат, для яких тихі зорі стали годиною їх безсмертя в ім'я свободи Батьківщини»¹⁵.

Отже, спілкування, поряд з працею, відіграє важливу роль у розвитку естетичних потреб особи. Вивчення ролі цих факторів у формуванні цілісної особи дає змогу розкрити об'єктивні і суб'єктивні передумови активності людини, самоутвердження її в предметному світі.

Прагнення людини утвердити себе практично і духовно, виявити себе суб'єктом дії є однією з умов соціалізації індивіда, перетворення його в особу.

Існують різні погляди щодо змісту поняття «самоутвердження»¹⁶. Але основним у ньому є те, що воно відображує «фундаментальні потреби» людини, хоча й виявляються ці потреби в кожному по-різному.

Визначаючи зміст поняття «естетичні потреби», слід, на нашу думку, виходити з категорії предметної праці — опредмечування і розпредмечування та їх діалектики. «Ця діалектика, — як правильно підкреслює А. Г. Мисливченко, — немов би зігрівається особистісними факторами, зачіпає життєві цілі конкретно-історичної особи, її потреби, почуття і емоції, її прагнення здійснити свої плани і моральний ідеал і цим самим реалізувати себе як особу»¹⁷. Опредмечування і розпредмечування, будучи конкретизацією процесів об'єктивної і суб'єктивної («У виробництві, — писав К. Маркс, — об'єктивується особа, в особі суб'єктивується річ»¹⁸), характеризують ці процеси в соціокультурному аспекті. Треба розрізнати дві найуніверсальніші естетичні потреби. Першу з них можна визначити як потребу індивіда виявити і реалізувати себе як особистість у формах розвиненої почуттєвості. Особливістю цієї потреби є те, що в ній людина прагне утвердити свою суспільну сутність. Тому об'єктом цієї потреби є естетичний ідеал, який виступає як вища норма суспільної цінності людини, як вияв конкретно-історичної міри цілісного розвитку особи даного суспільства і тому стає для неї метою діяльності в усіх її видах, в тому числі і в художній творчості.

Крім потреби виявити і творчо реалізувати себе як особистість, в людині формується естетична потреба, яка пов'язана з процесом суб'єктивної, тобто з тим, що людина реалізує свою працю в предметній дійсності і «споглядає саму себе в створеному нею світі»¹⁹. У цьому спогляданні бере участь її «універсальна чуттєвість», яка, як відзначав ще Фейєрбах, є «одухотвореність»²⁰. Щоправда, ця «одухотвореність», на думку Фейєрбаха, виникає лише тому, що людські почуття

¹⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 89.

¹⁶ Див.: Березин С. Д. К вопросу о сущности самоутверждения личности. — «Философские науки», 1974, № 2, с. 45.

¹⁷ Мисливченко А. Г. Человек как предмет философского познания. М., 1972, с. 47.

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 672.

¹⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 527.

²⁰ Див.: История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли, т. 3, М., 1967, с. 205.

ме так щільно пов'язані з органічними потребами, як це спостерігається у тварин, і тому почуття підносяться до теоретичних, «наукових актів».

Насправді ж «одухотвореність» споглядання зумовлюється насамперед тим, що предметні форми природи та культури мають для особи певне практичне та життєве значення, виступають як предметні цінності і відповідають сутності людини як суспільної істоти, викликаючи в ній духовне задоволення та насолоду.

Виходячи з цього, естетичну потребу можна визначити як потребу особи в предметних цінностях духовної насолоди як умові цілісного розвитку своєї індивідуальності. Характерною її особливістю є те, що вона виступає як вияв необхідності самого життя, як «відношення живої праці до самої себе». В цій потребі покладається не просто предмет, потрібний для життя, а необхідність самого життя.

Здатність до насолоди — це розвиток певної індивідуальної продуктивної сили, що, в свою чергу, породжує більш специфічні потреби. Так, музикальне вухо прагне слухати музику, око художника — милуватися красою форми та кольору. Для немuzикального вуха, відзначав К. Маркс, навіть чудова музика позбавлена сенсу. Потреба в насолоді є не просто даром природи, а виявом «олюдненої» природи, яка привласнюється в творчій предметній праці, в праці, в якій утверджуються продуктивні сили і почуття людини. У такій праці, відзначав Маркс, вільно розгортаються фізичні і духовні можливості людини. Предметна праця породжує естетичні емоції та переживання, що виникають внаслідок реалізації естетичної потреби і досягнення особою мети цілеспрямованої діяльності. На думку О. М. Леонтьєва, емоції завжди відображають «відношення між мотивами і можливістю адекватної їм діяльності суб'єкта»²¹.

В естетичному освоєнні дійсності мотиви, як відомо, збігаються з найзагальнішою метою діяльності людини — естетичним ідеалом. В зв'язку з цим на естетичне почуття, яке є позитивне або негативне чуттєво-емоційне переживання, що відображає двосторонні зв'язки між предметними цінностями і естетичною потребою, впливає естетичний ідеал. А це означає, що потреба в цінностях насолоди формується насамперед тоді, коли праця стає першою потребою людини. Так, задоволення потреби індивіда виявити і реалізувати себе як особу означає разом з тим появу потреби в цінностях духовної насолоди. І навпаки, задоволення останньої потреби виступає як стимул до самовиявлення і самоутвердження людської особистості за законами краси. Єдність естетичних потреб виявляється в праці; в ній долається «суперечність» між почуттєвістю і силою духу, протилежність між якими, як говорить К. Маркс, «необхідна до того часу, поки власною працею людини ще не створені людський смак до природи, людське почуття природи, а значить, і природне почуття людини»²².

Відзначимо, що формування естетичних потреб органічно пов'язане з розвитком соціалістичного способу життя який, як показав В. І. Куценко, є «спосіб реалізації, спосіб використання умов життя людей», «споживання матеріальних і духовних цінностей», «реалізація потреб і інтересів», «задоволення потреб як фізичного, так і соціального існування людей», «способи і форми розвитку людини»²³. Прогре-

²¹ Леонтьев А. Н. Деятельность и личность.— «Вопросы философии», 1974, № 5, с. 67.

²² Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 563.

²³ Куценко В. І. Спосіб життя як загальносоціологічна категорія.— «Філософська думка», 1975, № 5, с. 16, 17.

сивна тенденція в розвитку способу життя полягає у створенні умов для всебічного, цілісного розвитку людини. В соціальному плані це означає розвиток в процесі виховання і освіти творчих здібностей та обдарувань всіх і кожного, а також забезпечення умов вільного вибору кожним індивідом сфери діяльності відповідно до його здібностей і обдарувань²⁴.

Слід також наголосити на ролі соціального колективу в естетичному вихованні людини. Адже саме в ньому формується та духовна атмосфера, без якої неможливе справжнє естетичне ставлення людини до природи і до інших людей, обмін суспільними цінностями та надбаннями культури. Тому поряд з розробкою «естетики праці» важливе значення має розробка також «естетики спілкування». Головне в «естетиці спілкування» — це розвиток естетичних потреб і на їх основі — естетичних ідеалів, почуттів, смаків. Тут важливо розкрити шляхи формування самої потреби в «культурі спілкування». Головним принципом «естетики спілкування» має бути органічне поєднання естетики і етики, прагнення до краси з прагненням до добра.

Формування естетичних потреб є комплексною проблемою, розв'язання якої потребує поєднання трудового, морального, політичного і естетичного виховання. Перетворення праці у вільну творчість на основі створення матеріально-технічної бази комунізму і переростання соціалістичних виробничих відносин у комуністичні сприяє всебічному розвитку людини, утвердженню її праці як естетичної діяльності.

²⁴ Див.: Шинкарук В. І. Науково-технічна революція — переворот у продуктивних силах суспільства. У кн.: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976, с. 44.

* * *

Эстетическая потребность определяется как духовно-практическое состояние человеческой индивидуальности (или целой социальной группы людей), в основе которого лежит стремление к преобразованию природной и социальной действительности, обусловленное ее объективным содержанием. Существуют два типа связи потребности с деятельностью: «потребность — деятельность — потребность», а также — «деятельность — потребность — деятельность». Первый тип связи дает возможность объяснить общественно-практическую природу возникновения эстетических потребностей; второй — показать становление самой практической деятельности в качестве эстетической потребности. Анализ этих типов дает возможность рассмотреть эстетическую потребность в предметно-практическом и социокультурном плане, в неразрывной связи труда и общения. Автор предпринимает попытку уточнить место общения в эстетических потребностях всесторонне развитого человека.

Поняття моральної відповідальності у марксистсько-ленінській етиці

XXV з'їзд КПРС приділив велику увагу питанням формування нової людини, всебічного розвитку особи. Поряд з завданнями ідейно-політичного, трудового, морального виховання, піднесення культурного рівня трудящих була виділена і проблема зміцнення дисципліни і підвищення відповідальності громадян перед суспільством як однієї з умов виконання цих завдань. «Саме відповідальний підхід кожного громадянина до своїх обов'язків, до інтересів народу, — підкреслив у своїй доповіді на XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев, — створює єдино надійну базу для найповнішого втілення принципів соціалістичного демократизму, справжньої свободи особи»¹.

Проблемі моральної відповідальності присвячено чимало праць² в радянській філософській літературі, однак єдиних висновків щодо цієї важливої етичної категорії дослідники ще не дійшли. Спробуємо уточнити її зміст і визначити місце її в структурі моральної свідомості.

Відповідальність у широкому розумінні — як соціальна відповідальність — охоплює економічну, професійну, політичну, правову, моральну та інші види відповідальності. Моральна вирізняється з-поміж них тим, що, по-перше, не має правової регламентації; по-друге, не супроводжується примусовими санкціями. Виконання моральних норм спирається на авторитет суспільства і громадської думки.

Об'єктивне формування моральної відповідальності і її теоретичне усвідомлення сягає стародавніх часів; воно було пов'язане з диференціацією відносин між суспільством і особою. Виділення з роду окремої особи з необхідністю потребувало усвідомлення нею своїх обов'язків щодо суспільства. Зв'язок пізнання з відповідальністю чітко формулює Арістотель. На його думку, справедливість — це те, що відповідає законам. Для Арістотеля знання — початок відповідальності. Але і незнання у певних випадках не знімає відповідальності. «І незнання карається у тому випадку, коли виявляється, що людина сама винна у своєму незнанні»³.

За Арістотелем, моральна відповідальність є не просто виконанням будь-яких обов'язків (це сфера правової відповідальності), а лише тих, які пов'язані з моральним обов'язком. Ця відмінність моральної і правової відповідальності пізніше була відзначена. І. Кантом.

Кант вважав, що моральна відповідальність — це виконання обов'язку за переконанням і потребою, а не з примусу, як у сфері юриспруденції. Моральна відповідальність, пише він, — «закон того, що вимагає від мене право людини»⁴. Але оскільки закони Кант роз-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 95.

² Див.: Актуальные проблемы марксистской этики. Тбілісі, 1967; Проблемы категории марксистско-ленинской этики. Новосибирск, 1969; Ковалев А. Г. Психология личности. М., 1970; Федоренко Е. Г. Основы марксистско-ленинской этики. К., 1972; Головкин Н. А. Проблема моральной ответственности в марксистской этике. К., 1972; Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность. Харків, 1972; Архангельский Л. М. Курс лекций по марксистско-ленинской этике. М., 1974; Одуев С. Ф. Диалектика свободы, необходимости и ответственности. — «Философские науки», 1975, № 4, та ін.

³ Арістотель. Етика (К. Никомаху). СПб, 1908, с. 48.

⁴ Кант И. Сочинения, т. IV, ч. 1, М., 1965, с. 497.

глядає як апіорні конструкції, моральна відповідальність зводиться ним кінець кінцем до виконання ідеалістичного категоричного імперативу.

Найвище у домарксистській філософії у теоретичному розумінні цього поняття піднявся Гегель, який розкривав його сутність у зв'язку з діалектикою свободи і необхідності. Свобода — пізнана необхідність, твердить Гегель услід за Спінозою, але у межах розвитку самої необхідності людина має свободу вибору вчинків і дій, що викликає потребу в передбаченні можливих наслідків. За Гегелем, особа відповідальна за мотив учинку, сам учинок і за те, що він спричинює. Як і Арістотель, Гегель, звичайно, добре розумів неможливість передбачення усіх без винятку наслідків і тому обмежується вимогою знати лише необхідні, закономірні, які виключають випадковості: «Я повинен, — пише він, — знати загальну природу одиничного діяння. Суть справи тут не одинична, а ціла, яке відноситься не до певного характеру особливого діяння, а до його всезагальної природи»⁵. В істотних, необхідних наслідках вчинків Гегель убачав об'єктивну сторону відповідальності.

Суб'єктивне усвідомлення відповідальності Гегель розкриває у співвідношенні з поняттям совісті. Совість — процес суб'єктивного визначення добра — своєрідно розвивається у відповідальність. «Одиничний суб'єкт, як такий, безперечно несе провину за своє зло... Рішення людини є її вчасне діяння, діяння її волі і її провини... Через те, що переді мною стоять добро і зло, я можу зробити вибір, можу зважитися і на те, і на інше»⁶. Отже, відповідальність, за Гегелем, — це вибір між добром і злом, але цей вибір має ідеалістичний характер: він заздалегідь «запрограмований» у надрах абсолютної ідеї.

У сучасній буржуазній філософії розв'язання проблеми моральної відповідальності набуває суб'єктивно-ідеалістичного та ірраціоналістичного забарвлення (хоча трапляються й об'єктивно-ідеалістичні, фаталістичні її тлумачення — наприклад, у сучасному неотомізмі). Щодо цього показовою є позиція екзистенціалізму, який зводить етичні поняття до «модусів існування»: до турботи, страху, совісті. Причому останні розглядаються як онтологічні характеристики особи. Людину екзистенціалізм розуміє суб'єктивно-ідеалістично, поза її зв'язком з економікою, політикою, ідеологією, просто як певний біологічний вид. Етичні категорії, позбавлені усякого об'єктивного, суспільного змісту, перетворюються внаслідок такого підходу у феномен суб'єктивних ілюзій і помилок. Тією ж мірою заперечується і розуміння свободи як пізньої необхідності, свободи як розкриття сутнісних сил людини. «Свобода, — пише Сартр, — це якраз те ніщо, яке міститься у серці людини» і яке спонукає людську реальність робити себе, замість того, щоб просто бути, а «бути» для людини означає «вибирати себе»⁷. Такого ж довільного характеру набуває в екзистенціалістів і відповідальність, яка взагалі, на їхню думку, не може бути реалізована повністю через відчуженість і приреченість людської особистості.

Справді наукове розв'язання проблеми моральної відповідальності здійснене в марксистсько-ленінській філософії. Передумовою його стало матеріалістичне переосмислення історії, розуміння форм суспільної свідомості як відображення суспільного буття, матеріалістичне тлумачення діалектики свободи і необхідності.

⁵ Гегель. Сочинения, т. VII. М., 1934, с. 138.

⁶ Там же, с. 160—161.

⁷ Див.: Сартр Ж.—П. Экзистенциализм — это гуманизм. М., 1953, с. 9—10.

Ф. Енгельс, характеризуючи співвідношення свободи і необхідності, писав: «Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, а в пізнанні цих законів і в основаній на цьому знанні можливості планомірно примушувати закони природи діяти для певних цілей... Отже, свобода волі означає не що інше, як здатність приймати рішення із знанням справи... Отже, свобода полягає в основаному на пізнанні необхідностей природи... пануванні над нами самими і над зовнішньою природою...»⁸. Тут чітко окреслені межі свободи, необхідності і відповідальності. Необхідність пронизує минуле та сучасне і існує як тенденція розвитку майбутнього. Свобода стосується насамперед майбутнього — вона виявляється в прийнятті рішень відповідно до необхідності і їх наступній реалізації. Вибір можливостей майбутнього розвитку — це і є сфера свободи і відповідальності.

Що ж до свободи і необхідності стосовно минулого і певною мірою — сучасного, то вони визначаються тими умовами, які людина застає як наявні і в межах яких може здійснювати вибір. У передмові до «Капіталу» К. Маркс зазначав: «Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природничоісторичний процес; отже, з моєї точки зору, менш ніж з будь-якої іншої, окрему особу можна вважати відповідальною за ті умови, продуктом яких в соціальному розумінні вона лишається, хоч би як високо підносилася вона над ними суб'єктивно»⁹.

Інший аспект питання про моральну відповідальність особи полягає у з'ясуванні і осмисленні її місця у структурі суспільної свідомості. Мораль є формою суспільної свідомості, яка певним, специфічним способом відображує суспільне буття і разом з тим це — сам процес пізнання. Мораль як форма суспільної свідомості має буденний і теоретичний рівень; ступенями моральної свідомості як процесу пізнання є емпіричне і теоретичне з відповідними їм методами дослідження. Отже, і розглядаючи моральну відповідальність, треба враховувати ці рівні і ступені. Нарешті, відзначимо й те, що моральна відповідальність особи, виявляючись спочатку як суб'єктивний мотив і намір, об'єктивується потім у діях, у системі суспільних відносин. В. І. Ленін писав з цього приводу: «В тім-то й лихо, що «добрі» наміри залишаються в кращому разі суб'єктивною справою Карпа, Петра, Сидора, а суспільне значення подібних заяв безумовне і незаперечне, і ніякими застереженнями і роз'ясненнями ослаблене бути не може»¹⁰. Отже, моральна відповідальність має оцінюватися насамперед за своїм об'єктивованим результатом, а вже потім — за мотивом або наміром.

Потребує ще свого остаточного розв'язання і питання про структуру моральної свідомості. Поряд із буденним і теоретичним рівнем свідомості нерідко називають і індивідуальну свідомість та соціальну психологію. На наш погляд, вони своїми компонентами зрештою входять чи то до буденного чи до теоретичного рівнів. Індивідуальна моральна свідомість, свідомість окремої особи, містить елементи і буденного, і теоретичного пізнання; соціальна ж психологія, на нашу думку, повністю входить як складова у буденну свідомість, становлячи своєрідне «переживання життєвої практики».

Потребує дослідження і питання про структуру морального знання і методи його вивчення. Щодо цього серед етиків ще немає єдиної

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 109—110.

⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 12.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 339.

думки. О. Г. Дробницький виділяє такі елементи у структурі морального знання, як реальний етап моральності, рівень нормативної і теоретичної етики, загально-нормативні, філософські аспекти; Л. М. Архангельський розрізняє генеалогію моралі, історичну етику, соціологію моралі, професійну етику, теоретичну етику¹¹; А. І. Титаренко, Г. Ф. Карвацька, В. А. Титов виділяють етологію (соціально-історична зумовленість моральних систем); нормативну і теоретичну етику¹². Цей перелік можна продовжити, адже існують ще психологія моралі, виховні функції моралі тощо. При цьому автори лишають нез'ясованим питання: як моральне пізнання відноситься до загальних ступенів пізнання — емпіричного і теоретичного? На наш погляд, нормативно-оцінна етика, соціологія і психологія моралі становлять в основному її емпіричний рівень, аналіз етики як науки — теоретичний. Питання історії моралі і етики вивчаються на обох рівнях, з різною мірою узагальнення.

Беручи усе це до уваги, розглянемо докладніше поняття моральної відповідальності. Щодо його визначення і співвідношення з іншими етичними категоріями дослідники ще не дійшли єдиної думки. Одні з них пов'язують це поняття з категорією «совість»; інші — з категорією «обов'язок», витлумачуючи його як виконання людиною обов'язків щодо суспільства. Зрештою, є погляд, який своєрідно об'єднує два попередні. «Совість,— зазначає А. Ф. Шишкін,— почуття або усвідомлення моральної відповідальності людини за свою поведінку по відношенню до інших людей, суспільства»¹³. За В. Є. Давидовичем, совість виявляється в тому, що особа піднімається до усвідомлення своєї персональної відповідальності¹⁴. В. Г. Нестеров зазначає, що совість — це почуття моральної відповідальності¹⁵. Як бачимо, спроба пов'язати поняття моральної відповідальності з категоріями «совість» і «обов'язок» призвела до розчинення власне категорії моральної відповідальності у совісті. З такою думкою не можна погодитися.

Певний сенс така співвідносність категорій «моральна відповідальність» і «совість» має лише на емпіричному рівні моральної свідомості, де совість виступає як самооцінка своїх мотивів, дій і наслідків і, отже, справді набуває деяких рис моральної відповідальності. На цьому рівні моральна відповідальність можна визначити таким чином: «Бути відповідальним — значить порівнювати наслідки своїх вчинків з панівними у суспільстві нормами»¹⁶. Совість — це й емоційне переживання, а моральна відповідальність — це своєрідне усвідомлення совісті, «очищене» від емоційних нашарувань і взяте у відношенні особи до суспільства. Отже, совість справді є початковим ступенем відповідальності, але не тотожна їй. Вже на рівні буденної свідомості виникає питання про межі відповідальності, які визначаються насамперед мірою передбачення особою наслідків своєї поведінки. Вже на цьому рівні особа несе відповідальність за свої дії. Що ж до мотивів, то вони можуть бути усвідомлені на вищому, теоретичному рівні, у зв'язку з розумінням суспільного обов'язку, морального ідеалу,

¹¹ Див.: Дробницький О. Г. Структура морального сознания.— «Вопросы философии», 1972, № 6; Архангельский Л. М. Курс лекций по марксистско-ленинской этике. М., 1974.

¹² Див.: Титаренко А. И., Карвацкая Г. Ф., Титов В. А. Этика: проблемы и перспективы. — «Философские науки», 1972, № 4.

¹³ Шишкин А. Ф. Основы марксистской этики. М., 1961, с. 411.

¹⁴ Див.: Давидович В. Е. Грани свободы. М., 1969, с. 188.

¹⁵ Див.: Нестеров В. Г. Труд и мораль в советском обществе. М., 1969, с. 29.

¹⁶ Смирнов Г. Л. Советский человек. М., 1973, с. 391.

цілей суспільного розвитку. Люди завжди керуються певними мотивами, але далеко не завжди усвідомлюють їхню об'єктивну суспільну значущість. Вступаючи у повсякденне спілкування, вони, як зазначав В. І. Ленін, не усвідомлюють того, які суспільні відносини при цьому складаються, за якими законами розвиваються і т. д.¹⁷

На теоретичному рівні пізнання «моральна відповідальність» співвідноситься з категоріями обов'язку, свободи і необхідності, морального ідеалу. «Відповідальність — це відповідність моральної діяльності особи її обов'язку»¹⁸, — пишуть автори словника з етики. У збірнику «Особа за соціалізмом» відповідальність характеризується як «своєрідна міра і масштаб суспільного обов'язку»¹⁹. Ці ж моменти виділяє і К. А. Шварцман, зазначаючи, що усвідомлення відповідальності за вчинки означає знання особою своїх обов'язків і готовність виконувати їх²⁰. Справжня моральна відповідальність — це свідоме ставлення до обов'язку, і в цьому розумінні вона органічно пов'язана з моральним ідеалом. Людина завжди активна щодо дійсності — виходячи з певних суспільних ідеалів, вона перетворює навколишній світ на основі пізнання його закономірностей.

Дослідження творчої активності особи тісно пов'язане з проблемою свободи і необхідності у вужчому розумінні — свободою вибору. За своїм змістом свобода вибору завжди соціально зумовлена. Тільки в комуністичній формації, першою фазою якої є соціалізм, коли люди свідомо регулюють свої суспільні відносини, можливості вибору, як писав К. Маркс, здійснюються з найменшою затратою сил і за умов, найбільш гідних людської природи і адекватних їй²¹. Досягнення розвинутого соціалізму — радянський спосіб життя, характерними рисами якого є, як зазначав тов. Л. І. Брежнєв, колективізм і товарицькість, «згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими»²² та ін., якісно перетворюють зміст моральної свободи. Вона виявляється в активній участі трудящих у будівництві комуністичного суспільства і вихованні нової людини.

Отже, на теоретичному рівні визначення поняття моральної відповідальності повинно поєднувати власне етичний і загальнофілософський аспекти. Таку спробу зробив С. Ф. Одуєв, який справедливо зазначив, що відповідальність виступає «як міра свободи і форма вияву необхідності»²³. Але цього недостатньо, адже тут лишається поза увагою специфіка власне етичного підходу. Обмеження лише етичними аспектами моральної відповідальності теж недостатнє. Так, О. Г. Дробницький називає такі складові відповідальності: межі морального обов'язку, реальна здатність здійснення обов'язку, умови заслуги і провини людини, самооцінка дії²⁴. Як бачимо, моральна відповідальність розглядається як чисто етична категорія, що означає виконання обов'язку. Але ж моральна відповідальність фактично не існує поза свободою вибору.

Найбільш вдале з визначень моральної відповідальності дає, на нашу думку, Н. А. Головко: «У моралі відповідальність виражає усві-

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 317.

¹⁸ Словарь по этике. М., 1970, с. 214.

¹⁹ Личность при социализме. М., 1968, с. 249.

²⁰ Див.: Шварцман К. А. Теоретические проблемы этики. М., 1969, с. 88.

²¹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 355.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 98.

²³ «Философские науки», 1975, № 5.

²⁴ Див.: Дробницький О. Г. Структура морального сознания.— «Вопросы философии», 1972, № 6.

домлення окремою особою, людьми необхідності ретельного дотримання принципів і норм моралі... як наслідок можливості вибору одного з кількох варіантів учинків, рішень, передбачених об'єктивною ситуацією...»²⁵. На теоретичному рівні пізнання моральна відповідальність не зводиться лише до відповідальності тієї чи іншої людини за свої вчинки у конкретній ситуації, а розглядається у загальному контексті суспільно-історичної діяльності людини і означає відповідальність особи за здійснення цієї діяльності у напрямі історичної необхідності. Отже, розв'язання цього питання неможливе поза визначенням напрямку і критерію суспільного прогресу.

Крім того, вибір здійснюється не абстрактною, позаісторичною особою, а людиною, що входить у певну систему суспільних відносин, є представником тієї чи тієї соціальної спільності — передусім класу, і саме від цього залежить її здатність осягнути закономірність суспільних процесів і діяти відповідно з ними чи всупереч їм. З'ясування цієї детермінації виходить за межі власне етики. Усе це — загальносвітоглядні проблеми, які розв'язує філософія.

Тільки марксистсько-ленінська філософія, яка ґрунтується на соціальній практиці пролетаріату — класу, що свідомо здійснює історичну місію побудови комуністичного суспільства, дає надійний дороговказ для визначення конкретного змісту свободи, необхідності і моральної відповідальності. Поступ суспільства до комунізму — історична необхідність, але досягається вона лише через творчу діяльність мас, і чим вища міра усвідомлення цієї закономірності, рівень відповідальності за її здійснення, тим ближча до нас ця історична мета.

Розвинуте соціалістичне суспільство створює людині усі умови для свідомого активного творення. «Успіхи нашого суспільного розвитку, — зазначив у своїй промові на Нараді комуністичних і робітничих партій Європи тов. Л. І. Брежнєв, — можливі лише як результат вільної і свідомої творчості мас, дедалі активнішого використання ними своїх громадських прав, дедалі активнішої участі у формуванні всіх сторін суспільного життя»²⁶. Відповідальність кожного громадянина перед суспільством є невід'ємною рисою соціалістичного способу життя. Саме тому дослідження різноманітних рівнів проблеми відповідальності є актуальним теоретичним завданням.

²⁵ Головка Н. А. Проблема моральної відповідальності в марксистській етиці. К., 1972, с. 12.

²⁶ «Радянська Україна», 1976, 30 червня.

* * *

Основой научного решения вопроса о моральной ответственности личности служит диалектико-материалистическое учение о соотношении свободы и необходимости и рассмотрение форм общественного сознания как отражения общественного бытия.

В понимании моральной ответственности существенное значение имеет учет уровней сознания и ступеней их познания. Понятие моральной ответственности должно выражать и философский уровень (проблема свободы и необходимости) и в то же время учитывать специфику самого этического в категориях совести, долга и нравственного идеала. В обыденном сознании моральная ответственность фиксируется как «совесть», на теоретической ступени познания она осознается как выполнение долга и нравственного идеала.

Моральная ответственность органически пронизывает собой все стороны функционирования развитого социалистического общества: экономику, политику, идеологию и т. д. Эффективность общественного развития и создание коммунистического общества во многом зависят от уровня ответственности каждого гражданина нашей страны.

Про специфіку суспільного поділу праці

Одним із завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС перед суспільною наукою, є «поглиблене дослідження питань, які стосуються тенденцій розвитку нашого суспільства, його продуктивних сил. Сюди належать, наприклад, характер і зміст праці в умовах зрілого соціалізму, зміни соціальної структури»¹. В комуністичному суспільстві, яке будується в нашій країні, всебічний розвиток людей невід'ємний від зростання продуктивних сил на основі науки і техніки. «...Інтереси як поточного, так і більш довгочасного розвитку країни, — підкреслюється в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», — вимагають всебічної інтенсифікації виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці як вирішальних факторів підвищення ефективності виробництва і життєвого рівня населення»².

Відповідно до соціальної програми десятої п'ятирічки важливе значення має науковий аналіз специфіки суспільного поділу праці, впливу науково-технічного і соціального прогресу на його зміст і характер. Сучасна науково-технічна революція урізноманітнює суспільний поділ праці, удосконалює його різновиди, виявляє об'єктивну закономірність генералізації праці в єдиний, комплексний виробничий процес. Це зумовлює необхідність дослідження соціально-історичних і науково-технічних передумов суспільного поділу праці в загальній структурі виробництва, маючи на увазі зростання якісних показників праці, підвищення її продуктивності, а також організацію виробничого процесу відповідно до потреб розвитку праці і людини. Аналізуючи ці питання, ми виходимо з того, що предметно-практична, виробнича діяльність є основою всіх інших різновидів праці, навколо якої відбувається генералізація форм суспільної діяльності в цілісний процес, з того, що праця стає універсальною лише за умови знищення капіталістичного поділу, що сучасна науково-технічна революція, здійснювана в умовах зрілого соціалізму, сприяє розвитку і інтеграції форм поділу праці.

К. Маркс, відкривши матеріалістичне розуміння історії, всебічно обґрунтував положення, що в антагоністичних суспільно-економічних формаціях праця не виступає в своїй дійсній формі, а має підневільний характер. В основі всіх форм капіталістичного поділу праці лежить приватна власність і спричинений нею розрив суспільної діяльності на матеріальну і духовну, фізичну і розумову. «Поділ праці, — лише К. Маркс, — стає дійсним поділом тільки з того моменту, коли появляється поділ матеріальної і духовної праці»³. Цей основний поділ суспільної праці пронизує всі інші різновиди праці, які є, в свою чергу, його конкретним виявом.

Згідно з К. Марксом структуру суспільного поділу праці в межах капіталістичного виробництва характеризує: 1) всезагальний поділ праці на матеріальну і духовну; 2) загальний поділ праці на «основ-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

² Там же, с. 139—140.

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 28—29.

ні, великі роди» — землеробство, промисловість і торгівлю; в основі його лежить відокремлення міста від села і виникнення між ними антагонізму⁴; 3) частковий поділ праці, тобто членування основних родів суспільної праці на різні галузі. Істотною рисою цього поділу є професіоналізація, виникнення таких сфер виробничої діяльності, за якими закріплюються певні кола трудівників. Такий поділ праці за умов існування капіталу породжує «відособлені професії, а разом з ними професіональний ідіотизм»⁵; 4) одиничний поділ праці всередині майстерні, а з розвитком великої промисловості і в середині фабрики. Це специфічно капіталістичний поділ праці. К. Маркс підкреслює його принципову відмінність від поділу праці, що стосується суспільства загалом. «...Незважаючи на численні аналогії і зв'язок між поділом праці всередині суспільства і поділом праці всередині майстерні, обидва ці типи відмінні між собою не тільки щодо ступеня, але й щодо суті»⁶.

Своєрідність мануфактурного поділу праці полягає в тому, що мануфактура виникає на основі ремісничого виробництва і має його за технічну передумову. Кожна окрема операція, виконувана робітником на мануфактурі, зберігає свій ремісничий характер. Але мануфактура відрізняється від ремісничого виробництва тим, що ремісник працював, маючи набір ручних інструментів і виготовляв річ цілком, переходячи послідовно від однієї виробничої операції до іншої, тоді як робітник мануфактури здійснює лише певну, окрему, технологічну операцію у виробничому процесі. «Саме тому, що реміснича вправність лишається таким чином основою процесу виробництва, кожний робітник пристосовується виключно до виконання однієї часткової функції, і робоча сила його на все його життя перетворюється в організм цієї часткової функції»⁷. Робітник, включений в сукупний механізм мануфактури, втрачає здатність до самостійної діяльності, змістовий характер його праці обмежується, а сам він стає окремим «живим придатком» — частковим робітником.

Мануфактура є вищим етапом в розвитку певного історичного способу виробництва, технічну базу якого становлять прості, механічні знаряддя. Зміна цієї технічної бази стала можливою лише внаслідок «революції в знаряддях праці» (К. Маркс).

У процесі переходу від ремісничого виробництва до мануфактурного знаряддя праці ще не зазнавали докорінної зміни. Тут відбувається переворот в робочій силі — на зміну реміснику з його умінням виробляти річ повністю приходять частковий робітник. У процесі ж переходу від мануфактурного виробництва до машинного зміни в робочій силі не такі радикальні (частковий робітник зберігається), але відбувається істотний переворот в засобах праці. «В мануфактурі, — пише К. Маркс, — вихідною точкою перевороту в способі виробництва є робоча сила, у великій промисловості — засіб праці»⁸. Характерною рисою першої промислової революції якраз і є перебудова технологічного способу виробництва — заміна ручного виробництва машинним, ручного знаряддя більш складним і досконалим. «Промислова революція у XVIII столітті виходить якраз від цієї частини — від машини-знаряддя»⁹.

⁴ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 337—338.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 154.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 340.

⁷ Там же, с. 325.

⁸ Там же, с. 354.

⁹ Там же, с. 356.

Внаслідок першої промислової революції змінилася і роль людини в системі «людина — техніка». В ручному виробництві людина виступає визначальним елементом. Цей же суб'єктивний тип зв'язку зберігається і в мануфактурі; тут робітник «доповнює» знаряддя, а останнє, в свою чергу, пристосоване до нього. Тому ще зберігають своє значення обізнаність і вміння робітника, його особиста вправність.

З розвитком великої промисловості суб'єктивний зв'язок людини з технічними засобами в системі «людина — техніка» змінюється об'єктивним. Робітник змушений підпорядковуватися ритмові машинного виробництва, пристосовуватися до машини і, доповнюючи сукупний робочий механізм, стає додатком машини. Вправність робітника переходить тепер до машини. «Таким чином усувається той технічний базис, на якому ґрунтується поділ праці в мануфактурі»¹⁰.

У мануфактурному виробництві робітник перебуває в нерозривному зв'язку зі знаряддям і, виконуючи навіть часткові технологічні операції, має певну можливість виявити свою вправність і вміння. Так само і в технологічному процесі виробництва: більш вмілий робітник виконував складніші виробничі операції. Інше становище складається, коли виникають машини. Робітник має можливість змінювати місце роботи всередині підприємства. Поділ праці на фабриці здійснюється у формах: 1) розподілу робітників за спеціалізованими машинами, 2) розподілу «мас робітників... по різних відділах фабрики.., де вони об'єднані лише простою кооперацією»¹¹. Якщо друга з них є професійною і впливає, на думку К. Маркса, із самої організації машинного виробництва (із самої структури фабрики), перша не може бути такою жорсткою, як у мануфактурі, де зведення праці робітника до якоїсь однієї виробничої функції було технічною необхідністю, зумовленою самим технологічним процесом. У цьому (і лише в цьому!) розумінні К. Маркс стверджує, що «машина технічно розбиває... стару систему поділу праці...»¹².

За капіталістичних виробничих відносин можливість змінювати працю в машинному виробництві не може бути реалізованою. Мануфактурний поділ праці, доводить К. Маркс, залишається й на фабриці, з тією лише різницею, що «довічна спеціальність — орудувати частковим знаряддям, перетворюється в довічну спеціальність — служити частковій машині»¹³. Поневолення людини в процесі праці посилюється, оскільки праця використовується суґубо в інтересах капіталу, а роль виробника зводиться до ролі окремого знаряддя. Влада капіталу над працею є соціально-економічною причиною перетворення людини в додаток машини в капіталістичному виробництві. Сам розвиток продуктивних сил загострює і поглиблює їх суперечності з капіталістичними виробничими відносинами, підриває останні і ставить питання про їх революційне знищення.

К. Маркс, всебічно розкривши цю об'єктивну закономірність капіталістичного виробництва, показав, що розв'язання антагоністичних суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами можливе лише за умови ліквідації приватної власності на засоби виробництва, знищення капіталістичних виробничих відносин і утвердження нового, комуністичного способу виробництва.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 399.

¹¹ Там же, с. 399—400.

¹² Там же, с. 401.

¹³ Там же.

За соціалізму докорінно змінюються соціально-економічні умови праці, а водночас і суспільний характер її поділу. Утвердження суспільної власності на засоби виробництва виключає експлуатацію людини людиною, породжує нові соціалістичні відносини між людьми. Закладаються суспільні умови всебічного розвитку праці і людини. За соціалізму формується єдиний для всіх членів суспільства спосіб життя, метою якого є «забезпечення повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства»¹⁴. В умовах соціалізму утверджуються соціалістичні виробничі відносини і відповідні їм форми організації суспільної діяльності людей; принципово змінюється соціальне значення праці, науки, техніки; створюються нові форми залучення людей до трудової діяльності. Соціалістичний поділ праці усуває негативні наслідки вузької спеціалізації, розширює виробничу сферу зайнятості людини на основі суміщення різних професій.

Звичайно, в перехідний період від капіталізму до соціалізму можливі часткові вияви старого поділу праці. Це було зумовлено тим, що соціалізм, який виходить безпосередньо із надр капіталізму, протягом певного часу мав недостатньо розвинуту матеріально-технічну базу виробництва. Але мірою розвитку соціалізму окремі вияви «старого» поділу праці успішно долаються. Новий лад відкриває широкі можливості для зміни праці, право на працю стає тепер державним законом; наявне багатство суспільних форм праці тепер служить людині, яка має реальну змогу вибрати той різновид праці, що відповідає її особистим схильностям і обдаруванням. Окремі вияви старого поділу праці за соціалізму долаються в ході будівництва комунізму, в процесі розвитку соціалістичних виробничих відносин та їх переростання в комуністичні, в процесі формування на цій основі нової, всебічно розвиненої особи. Засобом здійснення цього є сучасна науково-технічна революція, органічне поєднання її здобутків з перевагами соціалістичного ладу. Автоматизація суспільного виробництва при соціалізмі прискорює знищення поділу праці на фізичну і розумову, зумовлене як принциповою зміною соціального статусу людини (людина стає метою виробництва; а промислова технологія засобом забезпечення її життя і всебічного розвитку), так і корінною зміною її виробничих функцій в системі «людина — техніка». Зникають традиційно вузькі професії, створюються можливості для виникнення нових, різнобічних професій. З посиленням автоматизації праця насичується творчими елементами; механічні операції, що раніше виконувалися людиною, поступово передаються автоматизованим системам виробництва і управління. Внаслідок цього зникає й потреба в частковому робітниках. На зміну йому приходить всебічно розвинена особа, здатна працювати творчо, на користь суспільства і самої себе.

На основі принципів зрушень у сфері промислової технології, виникнення і застосування у виробництві автоматичної техніки змінюються місце і функції людини у виробничому процесі. Безпосередньо технологічні і управлінські функції людини в роботі з складними технічними агрегатами передаються машинам автоматичного управління, а перед людиною постають нові, вищі вимоги — бути «суб'єктом цілепокладання, програмування і технічного «нагляду» за роботою автоматизованого виробництва»¹⁵. А для цього потрібна висока культура людини, глибокі, різноманітні знання і розвинені творчі здібності.

¹⁴ Ленін В. І. Поэне збір. творів. т. 6. с. 218.

¹⁵ Шинкарук В. І. Науково-технічна революція — переворот у продуктивних силах суспільства. — У кн.: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976, с. 27—28.

Наукові дослідження¹⁶ проблеми розвитку людської особистості в умовах науково-технічної революції виявили наявну в сучасних умовах об'єктивну тенденцію до зближення, генералізації різних форм суспільної діяльності¹⁷ і формування системи «виробництво — наука — художня культура»; а також відповідних цій системі здібностей людини до праці і пізнання. Відбувається і протилежне, а саме дальша диференціація праці, спеціалізація її окремих різновидів. Ці процеси взаємопов'язані між собою, але перевага належить першому. Практичним підтвердженням цього є те, що нові сфери праці, як правило, виникають в межах їх взаємозв'язку. Здійснюється інтеграція форм діяльності в певні системи. Вплив об'єктивної тенденції до інтеграції різновидів суспільної праці на формування генералізованих здібностей людини показав радянський психолог С. Л. Рубінштейн. «Для формування відповідної здібності,— писав він,— необхідно, щоб форми психічної діяльності генералізувались і стали, таким чином, посильними для перенесення з одного матеріалу на інший. Завдяки цьому конкретний вид діяльності переходить в узагальнений від часткових умов генералізований спосіб дії... Якість здібності, її більш або менш творчий характер істотно залежить від того, як проходить ця генералізація»¹⁸. Багато авторів дали вже ряд конкретних рекомендацій щодо формування системи виховання таких генералізованих здібностей. Поняття «генералізація» характеризує таку тенденцію в розвитку форм діяльності людини в умовах сучасної науково-технічної революції, своєрідністю якої є подолання відособленості виробничої, наукової і художньої діяльності і, відповідно, абстрактно-логічного і художньо-образного мислення.

Нині можна виділити три аспекти процесу генералізації форм діяльності. Перший виявляється в генералізації наукової діяльності. Велику роль тут відіграє виникнення кібернетики і застосування її досягнень у виробництві. Другий — перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. Наука як система знання стає експериментальною наукою, матеріально-творчою діяльністю. Перетворення науки в безпосередню продуктивну силу генетично пов'язане з практичною спрямованістю людського пізнання, а саме з тим, що набування людиною знань відбувається доцільно, зумовлене потребами практики, де вони використовуються як своєрідні духовні засоби практичного освоєння природи, а матеріальна техніка — як «уречевлена сила знання». «Продуктивна сила науки,— пише В. І. Шинкарук,— є продуктивною силою людського знання, а останнє не існує поза суспільною людиною, воно формується і розвивається в ній як її власна, людська «сутнісна сила», на основі і в процесі матеріальної практики, суспільного виробництва»²⁰⁻²¹. Нині наука перетворилася на визначальний чинник розвитку виробництва, а виробництво стало сферою предметного втілення науки. Третій аспект генералізації форм діяльності характеризує виникнення системи «виробництво — наука — художня культура».

¹⁶ Ці дослідження за рівнем зроблених узагальнень можна (звичайно, відносно) поділити на чотири групи. До першої належать праці, в яких визначається генезис і структура людських здібностей. До другої — ті, що з'ясовують характер динамічного зв'язку між різними сферами наукової діяльності. Процес перетворення науки в безпосередню продуктивну силу і утворення системи «наука — виробництво» — в центрі уваги третьої групи досліджень. І нарешті, до четвертої групи належать праці, в яких аналізується взаємозв'язок між виробничою і художньою діяльністю.

¹⁷ В сучасних умовах відносно самостійними сферами виробництва є матеріально-практична, наукова і художня діяльність. (Див.: Каган М. С. Человек и деятельность. М., 1974).

¹⁸ Див.: Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М., 1957.

²⁰⁻²¹ Шинкарук В. І. Згадана праця, с. 16.

Зауважимо, що в тих галузях виробництва, які найбільшою мірою знають впливу досягнень сучасної науково-технічної революції, швидше долаються відмінності між фізичною і розумовою працею, інженерною, управлінською і виконавчою діяльністю. На одній із найбільш потужних в Європі теплових електростанцій Углегорській ДРЕС в головному — котлотурбінному цеху з 143 робітників вищу спеціальну освіту мають 43, або 30,1%; середньо-технічну — 59, або 41,3%; решта — середню. Показово, що інженерно-технічні працівники становлять лише 6,3% колективу. Близько 80% спеціалістів вищої кваліфікації є робітниками. Інженерно-технічна діяльність має тут чітку тенденцію до інтеграції з безпосередньо матеріальним виробництвом. Це — конкретний вияв об'єктивної закономірності розвитку матеріально-виробничої діяльності на шляху її генералізації.

Процес генералізації форм діяльності на основі перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, якщо врахувати багатоступінчастий характер цього процесу, має ще одну проміжну ланку — конструкторсько-технологічну діяльність, невід'ємним моментом якої є художнє конструювання.

Істотною рисою цього виду діяльності є те, що в ньому, згідно з конкретними умовами, визначаються параметри виробів, що проектуються (якість, функції, форми) з тим, щоб якнайповніше задовольнити потреби виробництва в певному виробі. Як правило, та чи інша проблема розв'язується комплексно. Здійснення певної розробки моделюється у вигляді програми, яка потім реалізується в конкретних результатах. В міру розвитку теорії художнього конструювання і методики визначення соціальних, економічних, психофізіологічних, технічних та інших параметрів запланованих виробів зменшується потреба в спеціалістах вузького фаху, художнє конструювання стає більш творчою, всебічно розвиненою діяльністю. Як приклад можна привести роботу однієї з художньо-конструкторських груп Донецького проектно-конструкторського і експериментального інституту комплексної механізації шахт. Проектуючи новий тип рудникового локомотиву, група використала наявний досвід створення подібних машин. Були проаналізовані всі типи їх вітчизняних і зарубіжних зразків, досліджені тенденції їх розвитку, з'ясовані потреби в них нашої вугільної промисловості. Так виник високоякісний шахтний локомотив «В10».

Тенденція до генералізації форм діяльності може по-справжньому розвинути лише в умовах соціалістичного виробництва, яке створює всі достатні умови для всебічного розвитку праці і самої людини.

* * *

В соответствии с разработанной XXV съездом КПСС социальной программой на десятую пятилетку важное значение имеет научный анализ специфики общественного разделения труда, влияния научно-технического и социального прогресса на его содержание и характер. В связи с этим в статье раскрываются социально-исторические и научно-технические предпосылки общественного разделения труда в общей структуре производства, рост качественных показателей труда, повышение его производительности, а также освещаются формы организации практической деятельности соответственно с потребностями развития труда и человека. Преодоление в условиях современной научно-технической революции обособленности производственной, научной и художественной деятельности характеризуется понятием «генерализация». Процесс генерализации имеет три аспекта: 1) генерализация форм научной деятельности; 2) превращение науки в непосредственную производительную силу общества; 3) возникновение системы «производство — наука — художественная культура». На основании этого авторы рассматривают характер взаимосвязи физического и умственного труда, инженерно-технической и управленческой деятельности.

Інтелігенція в соціальній структурі капіталістичного суспільства

У сучасну епоху, що характеризується посиленням класової боротьби трудящих капіталістичних країн проти соціального гноблення, зростанням масштабів революційно-демократичного, антиімперіалістичного руху¹, відбувається інтенсивна диференціація інтелігенції буржуазного суспільства. Визначення її місця й ролі в соціально-класовій структурі цього суспільства — важливе теоретичне і практичне завдання, розв'язання якого сприяє правильному розумінню соціально-політичних процесів в капіталістичному світі, розстановки класових сил, що беруть участь у цих процесах.

Останнє має велике значення, зокрема, й тому, що адепти капіталізму прагнуть довести, ніби єдиною революційною силою у боротьбі з «політичним і духовним відчуженням», яким вони підмінюють класову боротьбу, є інтелігенція та студентство. Робітничому класові вони відводять роль лише союзника цих сил.

Ту ж саму ідеологічну мету мають і ревізійністські концепції «нового класу», до якого «ліві» ревізійністи марксизму залічують «пролетарів розумової праці», тобто науково-технічну інтелігенцію і студентство. Праві ревізійністи намагаються віднести до одного «класу» всіх людей найманої праці, зайнятих у продуктивній сфері господарства, незважаючи на їх реальне економічне, соціальне і політичне становище.

Методологічною основою справді наукового визначення місця і ролі інтелігенції є лєнінське розуміння інтелігенції як «всіх освічених людей, представників вільних професій взагалі, представників розумової праці (brain worker, як кажуть англійці) на відміну від представників фізичної праці»². В. І. Ленін відзначав соціальну неоднорідність інтелігенції. Він підкреслював, що в умовах капіталізму кожний суспільний клас створює свою власну інтелігенцію, що різні шари інтелігенції прилучаються до різних класів і тому «склад «інтелігенції» вирисовується так само ясно, як і склад суспільства, зайнятого виробництвом матеріальних цінностей...»³. Капіталізм за своєю соціальною природою не спроможний ліквідувати протилежність між розумовою і фізичною працею, що є одним із найважливіших джерел сучасної суспільної нерівності⁴.

Водночас внаслідок науково-технічної революції, що підвищує вимоги до загальної і спеціальної освіти робітників, нині зростає значення елементів розумової діяльності у фізичній праці. Сучасний технічний прогрес, розвиток складної праці у промисловості і збільшення чисельності зайнятих у сфері нефізичної праці постійно ускладнюють поділ діяльності на фізичну і розумову, хоча капіталістичний спосіб виробництва продовжує підтримувати цей поділ. Розвиток продуктивних сил, соціалізація будь-якої виробничої діяльності, яка щоразу по-

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 30.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 8, с. 297.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 284.

⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 91.

силується, викликають необхідність єдності фізичних і розумових компонентів у праці, єдності, яку капіталістичний спосіб виробництва не спроможний реалізувати. За останні роки в ході дискусій виробився погляд, згідно з яким відмітною рисою інтелігенції в умовах науково-технічної революції вважається інтелектуально-професійна діяльність відповідного рівня, вищі, найскладніші різновиди розумової праці, які потребують вищої освітньої і професійної підготовки. Сюди належить насамперед діяльність по виробництву і поширенню духовних цінностей, організація виробничих і соціальних процесів і управління ними, формування суспільної думки та ін.

Щодо засобів виробництва і характеру участі в суспільній організації праці серед інтелігенції можна вирізнити групу, яка пов'язана з розвитком матеріального виробництва, але не має власних засобів виробництва і продає свою робочу силу. Друга її частина опосередковано пов'язана з матеріальним виробництвом, іноді володіє знаряддям праці і не продає своєї робочої сили. Це — працівники охорони здоров'я, освіти, діячі літератури, мистецтва та ін.

Інтелігенція за капіталізму не посідає самостійного місця у виробництві. В. І. Ленін розглядав її як соціальний міжкласовий прошарок, який так само, як і інші міжкласові суспільні угруповання, відзначається нестійким перехідним становищем, зумовленим дією іманентних законів розвитку капіталізму⁵. Інтелігенція ніколи не була і не буде особливим класом, вона становить лише соціальну верству, роль якої в суспільстві визначається природою і історичною роллю того класу, інтереси і потреби якого вона обслуговує.

Різноманітність інтелігенції сучасного капіталістичного суспільства, диференціація, розшарування, що безперервно відбувається у її середовищі, — факт безперечний. Трудність визначення складу і меж інтелігенції пояснюється, зокрема, її великою соціально-професійною рухливістю. В. І. Ленін зауважував, що інтелігенція посідає своєрідне становище серед інших класів, «примикаючи почасти до буржуазії за своїми зв'язками, поглядами та ін., почасти до найманих робітників, в міру того, як капіталізм все більше і більше віднімає самостійне становище у інтелігента, перетворює його в залежного наймита, загрожує знизити його життєвий рівень»⁶.

У середовищі інтелігенції сучасного капіталістичного суспільства відбувається процес соціальної поляризації, ознакою якого є виділення із її складу різних антагоністичних верств, що приєднуються, відповідно, до робітничого класу і буржуазії.

Основна маса інтелігенції у системі відносин капіталістичного суспільства підкоряється буржуазії. Інтелігенти служать «прикажниками» пануючого класу, їх використовують для здійснення функцій, що сприяють зміцненню його соціальної і економічної гегемонії. Саме цим і пояснюється поява великої групи найманих працівників розумової праці, використовуваних як менеджери — управляючі капіталістичними підприємствами. Поява інституту менеджерів свідчить про те, що функції управління вкрай ускладнюються і буржуазія неспроможна виконувати їх самостійно.

Буржуазні соціологи свідомо заплутують питання про класову належність менеджерів, конструюють «теорії трансформації» капіталізму, твердять про появу класу управляючих. Насправді ж менеджери, лишаючись найманими службовцями фінансового капіталу, за рівнем прибутків, а іноді і за наявністю власності на засоби вироб-

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 200.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 200.

ництва, зближаються з буржуазією, яка нині зазнає своєрідних глибоких внутрішніх змін, зберігаючи при цьому свою соціальну природу.

Буржуазія як клас дедалі більше втягується у подвійний процес соціальної інтеграції і дезінтеграції. Відбувається глибокий розкол між фінансовою олігархією і дрібною та середньою буржуазією.

Інтелігенція в буржуазному суспільстві працює не на себе, а на капіталіста, задовольняючи його духовні запити. Праця інтелігенції має обов'язковий характер і є джерелом її існування.

В умовах капіталістичного суспільства протилежність між розумовою і фізичною працею, функціональна роль інтелігенції у виробничому процесі, можливість присвоєння частини неоплаченої праці робітників у вигляді вищої заробітної плати, різних премій та ін. (і тим самим участь в експлуатації робітничого класу) наближають інтелігенцію до буржуазії, з якою її пов'язують здебільшого походження, сила традицій, особливості мислення.

Великого значення в капіталістичному суспільстві набуває й інженерно-технічна інтелігенція, «яка разом з робітничим класом зайнята в промисловості і піддається дедалі більшій експлуатації»⁷⁻⁸.

Критерієм, за яким розрізняють робітничий клас і інтелігенцію, є конкретний зміст їх праці і роль, яку вони відіграють в суспільному поділі праці. Ця роль полягає або в безпосередньому створенні матеріальних благ, або в опосередкованому впливі на виробництво (підготовка виробництва, організація його або управління ним).

Аналіз змін, що сталися під впливом науково-технічної революції у невиробничій сфері, свідчить про те, що деякі представники інтелігенції є непрямыми працівниками виробничої сфери і, отже, беруть участь у створенні додаткової вартості чи сприяють цьому. Якщо критерій, що вказує на соціально-економічне закріпачення робітничого класу (відсутність у нього засобів виробництва, неучасть у присвоєнні додаткової вартості) не припускає двоякого тлумачення, то технологічно-виробничі ознаки (безпосередня участь у виробництві додаткової вартості, переважно фізична і виконавча праця), чинники, які відрізняють працю робітників від діяльності інших категорій найманих трудящих, стають все менш визначеними.

Не беручи прямої участі у створенні додаткової вартості частина інтелігенції не є працівниками виробничої сфери. Однак розумова діяльність стає дедалі потрібніша для розвитку суспільства. Від того, що інтелігенція не бере безпосередньої участі у виробничому процесі, вона не є менш експлуатованою, навіть якщо не виробляє прямо додаткової вартості. Реальний процес зближення між інженерно-технічною інтелігенцією і робітничим класом відбувається насамперед у виробничій сфері, де вони об'єднані спільною працею. Перетворення розумової праці з привілею небагатьох у масову діяльність сприяє дедалі більшій експлуатації інтелігенції; при цьому форми такої експлуатації близькі до тих, які капітал застосовує щодо промислових робітників.

Професійна зайнятість розумовою працею, рівень цієї праці, її функціональна специфіка — такі основні особливості інтелігенції, що відрізняють її від робітничого класу. Місце і роль більшої частини інтелігенції у виробничому процесі, характер і зміст її праці лишаються ще відмінними від місця і ролі робітничого класу, від змісту

⁷⁻⁸ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. М., 1969, с 59.

і характеру його праці. Внаслідок цього значна частина інтелігенції в буржуазному суспільстві зберігає можливість експлуатації робітників, а тому не може належати до робітничого класу, як це стверджують буржуазні ідеологи — прибічники концепції «нового робітничого класу».

Різна роль в організації суспільної праці, відмінність у розмірах оплати і, отже, у способі життя, освіти, походженні, у спрямованості і глибині соціально-політичної активності, соціально-психологічні відмінності — всі ці фактори не дозволяють твердити про злиття виробничого і соціально-економічного становища частини інтелігенції зі становищем робітничого класу, а лише про їх зближення.

К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін вважали інтелігенцію капіталістичного суспільства особливим проміжним прошарком. Таке розуміння стосується не тільки всієї інтелігенції загалом, але й окремих її загонів. Більшість науково-технічної інтелігенції за своїм становищем і об'єктивними інтересами є близькою до робітничого класу. І водночас усі соціальні відмінності, що відокремлюють інтелігенцію від робітничого класу, зберігаються і в цього її загону.

Ленінські положення про виділення інтелігенції в окрему соціальну групу на основі суспільного поділу праці на фізичну і розумову, про її проміжне положення між основними класами капіталістичного суспільства, про зближення інтересів інтелігенції з інтересами робітничого класу мають неминуще значення. Вони є тією методологічною основою, яка дозволяє правильно розібратися в сучасних політичних подіях, з марксистських позицій оцінити не бачений раніше вибух соціально-політичної активності інтелігенції.

Ленінські положення є також і методологічною основою критики буржуазних теорій, автори яких силкуються розчинити інтелігенцію в соціальній структурі капіталістичного суспільства, довести наявність «нового робітничого класу», яким виступає нібито інтелігенція. Звичайно, з розвитком капіталізму, з розвитком продуктивних сил для інтелігенції стали повсякденними проблеми найму на роботу, їй загрожує декваліфікація; виникла потреба у постійній перепідготовці. Але все ж ці чинники не можуть заступити тих рис, які відрізняють інтелігенцію від робітничого класу і які зберігають її проміжне положення.

Значне розшарування відбувається і поміж селянства капіталістичного суспільства. Це і трудяща маса і водночас одноосібні дрібні хазяї, власники і торговці. У своїй боротьбі за соціальні перетворення пролетаріат має відрізнити селянина-трудівника від селянина-власника, селянина-трудівника від селянина-торгаша, писав В. І. Ленін і підкреслював, що розрізнення це дуже важке, бо в живому житті всі властивості селянина, хоч які вони різні, які суперечливі, злиті в одне⁹⁻¹¹.

Двоїстість селянина неминуче породжує серед селянства невпевненість, хитання, перехід від однієї сторони до іншої в кризових соціальних ситуаціях. На відміну від інтелігенції, наявність у селянства низького рівня освіти, відсутність майже всякого розуміння класових ситуацій призводить до того, що в класовій боротьбі селянство, за винятком дрібних розорених хазяїв, які поповнюють некваліфіковану частину робітничого класу, займає вичікувальну позицію. Крім цього, у селі міцна ще реакційна ідеологія: пануючий клас уміло використовує роздвоєння психології селянина, в якому одночасно уживається і трудівник, і власник. Усе це серйозно ускладнює діяльність комуніс-

⁹⁻¹¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 277.

тичних партій у справі залучення селянина в боротьбу за соціальні перетворення суспільства, економічний і політичний розвиток якого гальмується системою державно-монополістичного капіталізму.

У зв'язку з цим нині по-новому постає питання про взаємозв'язок селянина і інтелігенції як найосвіченішої частини капіталістичного суспільства. Інтелігенція може дати селянам «якраз те, чого їм бракує: знання, програму, керівництво, організацію»¹². Але неміцність і суперечливість становища інтелігенції, роздвоєння її ідеології спричинюють те, що у своєму впливі на селянина вона так само непослідовна, як і в світогляді. У сільськогосподарських районах інтелігенція виконує роль посередника між селянином і адміністрацією взагалі. Цей тип інтелігента, як відзначав А. Грамші, «демократичний перед лицем селянина», але «він реакційний перед лицем повстання проти великої власності і уряду»¹³. Дуже часто сільська інтелігенція поповнюється вихідцями із сільської буржуазії, від якої вона запозичує «свою крайню зневагу до селянина-трудівника, погляд на селянина як на робочу машину», а також «інстинкт безумного страху перед селянином, перед його шаленою силою і, отже, навички витонченого лицимірства і найвитонченішого мистецтва ошукувати і приборкувати селянські маси»¹⁴.

Але сьогодні в село приходять і інша інтелігенція. Виховані Комуністичною партією найпередовіші верстви інтелігенції чітко розуміють свої завдання перед селянськими масами, які полягають не лише в освіченні і навчанні селян, але і в роз'яснюванні їм завдань і цілей класової боротьби проти експлуататорів.

Розглянувши співвідношення інтелігенції з буржуазією, робітничим класом і селянством приводить до висновку, що інтелігенція сучасного капіталістичного суспільства не становить чогось однорідного в класовому і соціальному відношеннях. Інтелігенція і в сучасних умовах лишається ще особливою соціальною верствою, яка хитається між основними класами капіталістичного суспільства.

Виходячи з цього, можна твердити, що інтелігенція сучасного капіталістичного суспільства становить внутрішньо диференційовану соціальну верству, органічно пов'язану з основними класами суспільства, єдиним способом існування якої є професійна зайнятість розумовою працею у справі створення і поширення матеріальних і духовних цінностей.

Водночас, аналізуючи відносини інтелігенції з буржуазією, робітничим класом і селянством, ми бачимо, що з функціонального боку інтелігенція є специфічним цільним соціальним утворенням. Приєднуючись до різних класів буржуазного суспільства, інтелігенція не зникає. Внаслідок антагоністичної сутності капіталізму поляризація інтелігенції відтворюється знову і знову як іманентно притаманне буржуазному суспільству соціальне відношення, що відображує загальну закономірність еволюції всієї соціальної структури цього суспільства.

Буржуазні ідеологи всіляко поширюють міфи і ілюзії про зміни сутності влади в капіталістичному суспільстві, про те, що саме інтелігенції (техноструктурі — за висловом американського економіста Дж. Гелбрейта), яка має знання, і належить тепер влада¹⁵. І відбувається це, на їхню думку, тому, що на розвинутому підприємстві

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 11, с. 188.

¹³ Грамші А. Избр. произведения в трех томах. М., 1957, ч. 1, с. 495.

¹⁴ Там же, с. 496.

¹⁵ Див.: Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. М., 1969, с. 186.

влада остаточно і безповоротно перейшла від індивіда до групи, яка «має необхідну для прийняття рішень інформацію»¹⁶.

Буржуазний соціолог А. Турен у своїй праці «Травневий рух чи утопічний комунізм» твердить, що в «постіндустріальному суспільстві», в яке ніби поступово «трансформується» капіталізм, «пануючим класом є технократія, оскільки саме вона, як справді велика раціоналізована організація, є на сьогоднішній день головним агентом технічного прогресу і економічного зростання...»¹⁷. Теоретик французької соціал-демократії Р. Фоссар стверджує, що в державних підприємствах влада належить технократам. Якщо ж уявити «економіку, націоналізовану на 80 процентів, керівниками якої були б ці кадри, це був би технократичний варіант соціалізму»¹⁸.

Але перехід власності на деякі засоби виробництва в ході розвитку капіталізму від ізольованих капіталістів у руки асоційованих власників акціонерних компаній не виключає експлуатації трудящих і не змінює природи капіталістичного ладу. Перехід від індивідуальної капіталістичної власності до власності асоційованих капіталістів приводить до того, що в асоційованих суспільствах капітал набирає форми суспільного капіталу. Асоціювання власності сприяє зростанню загальної маси засобів виробництва, які є капіталістичною власністю, сприяє ще більшій концентрації цієї власності і загостренню основної суперечності капіталізму.

¹⁶ Там же, с. 142.

¹⁷ Touraine A. Le mouvement de Mai ou Le communisme utopique. Paris, 1968, p. 16.

¹⁸ Fossaert R. L'avenir du capitalisme. Paris, 1961, p. 163.

* * *

В современную эпоху, отметил XXV съезд КПСС, усиливается классовая борьба трудящихся капиталистических стран против социального гнета, возрастают масштабы революционно-демократического, антиимпериалистического движения. На этом фоне происходит интенсивная дифференциация интеллигенции буржуазного общества, определение места и роли которой в социально-классовой структуре этого общества имеет важное теоретическое и практически-политическое значение.

На основе ленинского понимания интеллигенции в статье анализируется процесс ее классового расслоения, ускоренный условиями научно-технической революции. В соответствии с отношением к средствам производства и участием в общественной организации труда среди интеллигенции можно выделить: группу, связанную с развитием материального производства, но не имеющую собственных средств производства и продающую свою рабочую силу; группу, опосредованно связанную с материальным производством, иногда владеющую средствами производства и не продающую своей рабочей силы. В целом же интеллигенция при капитализме не занимает самостоятельного места в производстве. Она представляет собой социальный слой, роль которого в обществе определяется природой и исторической ролью того класса, интересы и потребности которого она обслуживает.

В среде интеллигенции современного капиталистического общества происходит процесс социальной поляризации, признаком которого является выделение из ее состава разных антагонистических групп, присоединяющихся, соответственно, к рабочему классу и буржуазии.

Попытки апологетов капитализма, «левых» и правых ревизионистов марксизма затушевать этот факт разговорами о возникновении «нового класса», «пролетариев умственного труда» имеют своей идеологической целью отрицание революционной миссии пролетариата, проповедь классовой интеграции современного буржуазного общества.

Про специфіку співвідношення теоретичного і емпіричного у сучасній науці

У період науково-технічної революції прогрес у пізнанні явищ об'єктивного світу супроводжується сходженням на дедалі вищі шаблі теоретичних узагальнень. Зростання ролі абстрактно-логічного мислення в науковому засвоєнні дійсності знаходить своє вираження в інтенсивній математизації знання, у створенні вкрай складних теоретичних конструкцій, які є не тільки відображенням реальності, але й відносно самостійними структурами людського мислення. Остання обставина призводить, у свою чергу, до того, що наука у процесі відкриття нових істин — законів природи, суспільства, людського мислення вже не може обходитися лише найпростішими засобами пізнання. Цей процес стає щоразу складнішим та суперечливим.

Розвиток сучасної науки особливо виразно розкриває глибину лєнінської думки про те, що «рух пізнання до об'єкта завжди може йти лише діалектично: відійти, щоб точніше влучити...»¹. Подальше філософське усвідомлення цієї діалектики розвитку науково-теоретичного мислення нашої епохи постає, отже, як важливе і актуальне завдання марксистсько-лєнінської методології науки. А це передбачає насамперед розгорнутий аналіз з позицій діалектичного матеріалізму основних закономірностей формування та функціонування у науці теоретичних знань та їх структурних елементів — теорій, законів і понять.

Прогрес абстрактних теоретичних побудов у науці все більше відводить від досвіду та уявлень повсякденного життя. Нові методи теоретичного мислення, що увійшли так би мовити, у кров і плоть природознавства нашого сторіччя разом зі створенням теорії відносності, квантової механіки, релятивістської космології, кібернетики та теоретичної біології, вже не пов'язані так жорстко з вимогами інтуїтивної прозорості та очевидності, як це було раніше. Та якщо теоретичні твердження у сучасній науці відносять, як звичайно, не до конкретно-чуттєвих, спостережуваних предметів, а до абстрактних (теоретичних) об'єктів, що являють собою логічну реконструкцію реальності, то встановлення істинності теоретичних положень за таких умов, обґрунтування їх доцільності у науці перетворюються часто у дуже складне пізнавальне завдання.

Немає сумніву у тому, що питання про припустимість тих чи інших теоретичних понять, положень, концепцій, як і будь-які питання про істинність продуктів духовної діяльності людини, розв'язуються за допомогою критерію практики. Та з цього не впливає, що застосування кожної теорії або її структурних елементів на практиці повинне обов'язково бути безпосереднім. Такий погляд на роль критерію практики у пізнанні був би безпідставним спрощенням, бо в сучасній науці практичне застосування теорій найчастіше здійснюється завдяки іншій, менш абстрактній теорії, або навіть послідовності теорій, у кожній з яких здійснене зняття того чи іншого припущення вихідної

¹ Лєнін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 234.

теорії і досягнуто певної конкретизації абстракцій високих рівнів. І оскільки між абстрактною теорією та описом явищ, що спостерігаються та відтворюються в експерименті, можна часом знайти ланцюг «проміжних» теорій, то ця обставина вкрай затруднює і ускладнює зіставлення теорій з емпірією, створює гносеологічну ситуацію, більшість рис якої була відсутня ще в недалекому минулому науки.

Мабуть, найхарактернішою рисою даної гносеологічної ситуації стає те, що зіставлення з експериментом (або групою експериментів) вже не досить для встановлення істинності наукових теорій. На прикладах встановлення істинності теорії відносності і, особливо, релятивістських космологічних моделей Всесвіту легко показати, що жоден експеримент не може повністю підтвердити або спростувати подібні теоретичні побудови. В сучасному природознавстві нікого не дивує, коли кілька альтернативних за змістом теорій однаково (або приблизно однаково) добре підтверджуються (або спростовуються) експериментом — так само, як і теорії, що їх було названо вище. До того ж для багатьох теоретичних конструкцій виявляється неможливим, в усякому разі технічно дуже складним і економічно дуже дорогим, здійснення тих експериментальних досліджень, які б дозволили віддати перевагу одній з теорій, що «конкурують» між собою.

Проте, характеризуючи нову гносеологічну ситуацію в природознавстві, ми ще не вичерпали усі ті особливості, що становлять її своєрідність. Здається, не менш проблем породжує та обставина, що припустимість і навіть істинність теорії загалом не гарантує безумовної припустимості і обов'язковості кожного з її структурних елементів. Безпосередньою метою вироблення наукових теорій є, як відомо, систематизація та пояснення нагромаджених емпіричних фактів, передбачення тих результатів, яких можна чекати від експериментальних досліджень. Отже, для успішного функціонування деякої теорії у науці за сучасних умов часто-густо досить того, щоб розрахункові процедури у рамках понятійної схеми теорії приводили до узгодження з вимірювальними, експериментальними процедурами. Що означають рівняння теорії, які властивості об'єктивної дійсності зафіксовано у них — від подібних питань природознавство (якщо воно має на меті суто утилітарні, цьогомоментні цілі теоретичного осмислення емпіричного) може всякою мірою абстрагуватися, або принаймні відкласти на певний час їх вирішення. Та настає момент, коли природознавчі теорії не можуть розвиватися далі, не давши відповіді на питання, що таке «струм зміщення», «неспостережуваний фон» електронів та «дірки» у ньому, що таке «віртуальна» взаємодія та інші дивні властивості, якими вчені вимушені тимчасово наділяти природу, щоб якось узгодити наявний теоретичний апарат науки з «впертими» фактами, що їх постачає експериментальна діяльність.

Більшість гіпотетичних об'єктів, існування яких колись припускали вчені, безслідно зникла з теоретичного природознавства, лишивши згадку про себе лише у працях з історії науки. Така доля спіткала флогістон, ефір, планетарну модель атома, вже згадувані струм зміщення та неспостережуваний фон електронів. Але певна частина об'єктів, що спочатку вводились гіпотетично, залишилась, завойовуючи собі місце у науці. Так сталося з електромагнітним полем та іншими видами фізичних полів, з «елементарними» частками і «античастками», з вакуумом як своєрідною фізичною реальністю. Разом з тим у сучасному природознавстві існують гіпотетичні об'єкти, які ще не мають з'ясованого «онтологічного» статусу. Це стосується віртуальних частинок, кварків, тахіонів тощо.

Отже, якщо доведення істинності однієї з наукових теорій, що конкурують, становить трудомістке пізнавальне завдання, то це тим більше правильно для окремих теоретичних положень і понять, які завдяки формі всезагальності і абстрактному характеру не можуть бути доведені безпосереднім зіставленням з експериментом. Крім того, власний зміст ізольованих наукових положень і, отже, їх істинність є функцією тієї теорії (що її розглядають як єдине ціле), до якої ці положення належать. Тому тільки після встановлення істинності теорії загалом на основі суспільної практики з'являється об'єктивна можливість порушити питання про істинність будь-якого з її окремих структурних елементів. Ці завдання залишаються нетривіальними.

Уявімо собі теорію, яка задовольняє ідеалові логічної строгості. Цим ідеалом, безперечно, слід вважати аксіоматизовану теорію. Та навіть відносно такої теорії, істинність якої до того ж не викликає сумніву, не можна упевнено стверджувати обов'язковість усіх її положень. Відомо, що системи аксіом усіх теорій, крім логічної теорії числення висловлювань, не є повними. Отже, до них можна прилучити або, в деяких випадках, вилучити з них певні теоретичні твердження, і таке рішення не вплине на оцінку теорії загалом. Теорія продовжуватиме виконувати функції систематизації та пояснення емпіричного тією ж мірою задовільно, як і раніше. Проте, якщо існує можливість довільного введення у теорію або вилучення з неї «зайвих» структурних елементів, то цей факт містить загрозу насичення теоретичного апарата природознавства «безглуздими» абстракціями.

До того ж дійсний стан справ стосовно логічного упорядкування теорій, що «працюють» у сучасній науці, дуже далекий від ідеалу. Спроби аксіоматизувати деякі природничонаукові теорії (механіку, термодинаміку, біологічні теорії) показали додаткові труднощі, які не траплялися під час аксіоматизації математичних теорій. Безперечно, остання обставина ще більше ускладнює завдання оцінки окремих теоретичних положень та понять.

І все ж, хоча зв'язок теорії з емпіричним рівнем пізнання і не може бути зображений у досить простій, «прозорій» формі, треба мати на увазі, що принципово іншого шляху для обґрунтування теоретичних конструкцій, крім як через встановлення такого зв'язку, немає і бути не може. Адже у кінцевому підсумку саме експериментальні дослідження природи являють собою практичний стимул для створення та удосконалення наукових теорій, а теоретичне пояснення експериментально встановлених явищ та зв'язків у природі втілює у собі можливість практичного застосування теорії. Оскільки ж відношення між теоретичним та емпіричним рівнями пізнання не є «прозорим», то з цього випливає тільки те, що для його встановлення треба проводити спеціальні логіко-гносеологічні дослідження. На деяких цікавих моментах подібних досліджень та їх висновках має сенс спинитися докладніше.

Вихідним пунктом для встановлення відношення абстрактного теоретичного апарата науки до її емпіричної основи, тобто даних спостережень та експериментів, є змістовий, філософський аналіз категорій емпіричного та теоретичного знання. Відомо, що проблема «емпіричне — теоретичне» виникла у філософії у зв'язку з обговоренням ролі чуттів та розуму у досягненні істини і була тісно пов'язана з питанням про джерело наших знань. У суперечках представників філософського емпіризму та раціоналізму дана проблема тлумачилася як проблема співвідношення чуттєвого та раціонального знання. У філософському емпіризмі (видатними представниками якого були Ф. Бекон,

Т. Гоббс, Д. Локк, французькі матеріалісти) загалом правильно вказувалося на чуттєве походження знання, проте сфера пізнання помилково обмежувалася тільки тим, що може бути безпосередньо даним у досліді. У філософському раціоналізмі (Р. Декарт, Б. Спіноза, В. Лейбніц) акцентувалася увага на активній ролі мислення у процесі пізнання, проте явно принижувалася або зовсім ігнорувалася роль чуттєвого досвіду як джерела усіх наших знань про об'єктивну дійсність.

Лише на основі марксистсько-ленінської філософії було науково доведено, що чуттєвий досвід і мислення, раціональне, не відокремлені у часі, бо вони являють собою такі риси людського пізнання, які співіснують у ньому в будь-який момент цього процесу. Отже, ізолювати їх можна лише в абстракції, яку є підстави вважати доцільною тільки тоді, коли бажано підкреслити, що чуттєве відображення генетично передує мисленню в плані історичного розвитку і виникнення свідомості, що відчуття є тим фундаментом, на якому базується людське мислення, з'єднуючи свідомість з об'єктивним світом. За межами згаданих завдань дана абстракція позбавлена філософського змісту. Пошуки чуттєвих елементів знань, які не були б «забруднені» їх раціональною обробкою, приречені на невдачу.

Отже, аналіз категорій емпіричного та теоретичного не має нічого спільного з намаганнями відокремлювати чуттєвий ступінь пізнання від раціонального, що були в минулому. Правильне розуміння цих категорій пов'язане тепер зовсім з іншими проблемами науки, ніж це уявлялося свого часу емпірикам та раціоналістам, а дослідження відношення між емпіричним та теоретичним здійснюється цілком у межах діалектичної єдності чуттєвого з раціональним. З погляду марксистсько-ленінської теорії пізнання, знання є результат взаємодії зовнішнього світу і людини. Пізнання має соціальний характер; знання формулюється у рамках категоріальної системи мови, а сама категоріальна схема, крізь призму якої здійснюється духовне освоєння світу, є історичним продуктом розвитку суспільно-історичної практики. Отже, діалектичний підхід до розрізнення емпіричного і теоретичного у пізнанні, їх протиставлення як рівнів пізнання має здійснюватися на основі принципу історизму, тобто враховуючи, що межа між рівнями пізнання рухома, релятивна щодо певної наукової епохи. Зокрема, доречно говорити лише про відносно безпосереднє знання у будь-якій галузі науки на історично визначеному етапі її розвитку. А це означає, що протиставлення відносно безпосереднього знання (емпіричного) і відносно опосередкованого (теоретичного) не припускає ототожнення емпіричного з чуттєвим, яке було притаманне сенсуалізму нового часу.

Акцентування уваги на історично релятивній межі між емпіричним і теоретичним спрямоване також і проти розуміння цих категорій, при якому сутність емпіричного пізнання вбачається у раціональній обробці чуттєвих даних, що нібито не виводить за межі останніх. За такого розуміння емпіричного рівня у пізнанні саме і не враховується рухомість, релятивність межі між емпіричним та теоретичним. Справді, якщо погодитись з такими уявленнями, то слід зробити висновок, що людство у пізнанні давно вже покинуло емпіричний рівень пізнання, залишивши згадки про нього тільки в історії науки епохи Відродження. Звернемося, наприклад, до сучасних досліджень субатомних чи галактичних процесів, які потребують дуже дорогих та технічно складних експериментальних пристроїв — і ми не зможемо відшукати у цих галузях науки емпіричного рівня пізнання в такому розумінні. Су-

часному емпіричному пізнанню передують відповідний теоретичний рівень досліджень, розробка теорії здійснення експерименту, стратегії експериментального пошуку, а також теорії дії, функціонування експериментального пристрою. При цьому часто-густо, як, скажемо, у випадку створення синхрофазотронів і дослідження на них властивостей елементарних частинок, треба залучати практично усі досягнення природознавства — як теоретичні, так і емпіричні. Отже, зведення емпіричного пізнання тільки до раціональної обробки чуттєвих даних було б занадто великим спрощенням.

Характеризуючи категорії емпіричного та теоретичного пізнання, треба враховувати ті функції, які вони виконують у сучасній філософії. Нам здається доцільним розрізняти загальнометодологічний (теоретико-пізнавальний) та логіко-методологічний аспекти цих функцій. У плані теорії пізнання категорії емпіричного та теоретичного вказують на загальну тенденцію наукового пізнання, а саме на рух мислення до все більш складних і абстрактних теоретичних побудов, в процесі якого постійно долається відповідний емпіричний рівень досліджень. Але, крім того, ці категорії мають істотне значення у конкретно-методологічних, зокрема логіко-методологічних дослідженнях структури наукових знань. У цьому напрямі досліджень дальша специфікація категорій емпіричного та теоретичного є конче потрібною.

Як і будь-які галузі пізнання, логіко-методологічні дослідження ґрунтуються на певних абстракціях. Логіка може враховувати соціальні та психологічні чинники, які впливають на одержання, зберігання та використання наукових знань, лише з боку результатів пізнання, що їх зафіксовано у твердженнях природної або штучної (формалізованої) мови. Наукові твердження розглядаються у логіці як речення відповідної мови, що їх можна оцінювати як істинні чи хибні. Нарешті, логічний аналіз мови науки передбачає розрізнення наукових тверджень відносно засобів встановлення їх істинності. Спинимось на цьому моменті докладніше.

З погляду практики наукових досліджень доцільно розрізняти два випадки встановлення істинності наукових положень. У першому — для цього безпосередньо використовуються дані спостереження і експерименту. Наприклад, для того, щоб встановити, чи плаває дерево, досить занурити його у воду. У другому випадку істинність наукових тверджень встановлюється завдяки знаходженню їх логічних зв'язків з іншими твердженнями, істинність яких вже доведено. Наприклад, з того факту, що спостереження подвійних зірок не виявляє порушень законів небесної механіки, впливає незалежність швидкості світла від руху джерела світла. У першому випадку кажуть про перевірку, підтвердження, верифікацію спостереженням та експериментом, у другому — про доведення логічними засобами.

Безперечно, таке розрізнення наукових тверджень, залежне від шляхів встановлення їх істинності, саме є результатом відповідної абстракції, яку прийнято у методології науки. Цю абстракцію можна було б назвати абстракцією «логічної» та «фактичної» істини. Вона припустима лише в конкретно-методологічних дослідженнях, коли оперують не з поняттям знання, а з поняттям логічних форм знання — теорії, наукового твердження тощо. При цьому наголос роблять на мовну форму втілення знання, а тому встановлення зв'язків між виразами мови науки, розрізнення засобів встановлення істинності наукових тверджень вказує на доречність та плідність даної абстракції.

Це, зрозуміло, не може виправдати ті спекуляції на проблемі емпіричного та теоретичного, до яких вдавався логічний позитивізм. У ло-

гічному позитивізму завжди була присутня помітна тенденція до дискредитації абстрактних, теоретичних понять науки, у зв'язку з чим були спроби звести, «редукувати» їх до якихось «безпосередніх» складових досліджуваного. Проте у цій течії сучасної буржуазної філософської думки так і не було запропоновано жодного логічно конкретного уявлення ні про емпіричну мову, ні про типи логічних зв'язків між поняттями теоретичного та емпіричного рівня. І звичайно, спроби «редукції» абстрактних, теоретичних понять до «безпосередньо» даного у дослідженні зазнали краху. Неспроможна філософська установка логічного позитивізму не знайшла собі ніякої опори у логіці. Отже, логічний аналіз мови науки, як і розуміння самого наукового знання у вигляді такої мови, має раціональний методологічний смисл для сучасного природознавства, розвиток якого спростовує претензії логічного позитивізму на філософське узагальнення наукових даних.

Застосування логічних методів аналізу природничонаукових теорій свідчить про ефективність абстракції мовного зображення наукових знань. При цьому під мовою науки розуміють усі ті мовні засоби, як природні, так і штучні, які потрібні для формулювання, збереження, передачі та використання знань. Це дозволяє на підставі змістових уявлень про емпіричний та теоретичний рівні знання розрізняти у мові науки дві так звані підмови: емпіричну мову (яку часто звуть мовою спостереження) і теоретичну. Головною ідеєю при цьому є абстракція фактичної та логічної істинності тверджень науки, за допомогою якої відокремлюють і згруповують наукові положення відносно засобів та характеру встановлення їх істинності. Відповідно, зв'язок між емпіричним та теоретичним виступає як взаємозв'язок між теоретичною та емпіричною мовами.

Нашим завданням буде встановити типи логічних зв'язків між названими мовами, які можна було б залучити до логічної схеми визначення та уточнення такої розпливчастої наукової вимоги, як вимога для теоретичних положень бути зумовленими дослідом. В цілому така вимога інтуїтивно зрозуміла і не може викликати заперечень. Та, взагалі кажучи, не завжди зрозуміло, що вона має означати у тому чи іншому конкретному випадку.

Звернемося для початку до фізики. Тут велику роль у створенні теорії відносності і квантової механіки відіграв принцип спостережуваності. Згідно з ним з фізики було вилучено поняття абсолютної одночасності двох подій у різних місцях, радіусу орбіт атомних електронів, періоду їх обертання навколо атомного ядра та багато інших величин (тобто метричних понять), які у фізиці кваліфікувалися як «принципово неспостережувані».

Спостережуваність та неспостережуваність величин розуміються у фізиці як їх вимірюваність чи невимірюваність. Інакше кажучи, фізичну величину вважають принципово спостережуваною, якщо можна вказати фізичний метод її вимірювання, хоча припускається, що цей метод не завжди реалізується при сучасному стані техніки. В протилежному випадку величина є неспостережуваною.

Саме за таким критерієм і було встановлено, що ні радіус орбіт атомних електронів, ні деякі інші поняття атомної моделі Н. Бора не можуть з фізичної точки зору бути вимірюваними. Так само стояла справа і з абсолютною одночасністю двох подій у різних місцях. Одночасність виявляється віднесеною до певної системи відліку, отже у фізиці не можна говорити про одночасність чи неодноразовість двох подій у «абсолютному» значенні, тобто відволікаючись від фіксованої системи відліку.

Тепер легко зрозуміти вимогу, щоб під час побудови фізичної теорії використовувалися лише принципово спостережувані величини, а усі інші ігнорувалися, як це випливає з принципу спостережуваності. Якщо фізична величина використовується в науці, то це означає, що ряд числових значень в області її визначення може бути одержаний в експерименті і, як наслідок, характеризувати фізичний стан об'єкта.

Та коли встановлюється неможливість експериментального виміру хоча б одного із її числових значень, тоді введення такої величини нічого не додає до логічно і фактично можливих тверджень теорії. Тому вилучення принципово неспостережуваних величин не робить ніяких збитків теорії. Навпаки, воно допомагає досягненню більшої логічної строгості та цільності теоретичної побудови. Принципово неспостережувана величина виявляється немов чужорідним тілом у науковій теорії.

У фізиці дуже часто доводиться узгоджувати величини з вимогою принципу спостережуваності. Річ у тім, що шляхи появи в теорії неспостережуваних величин дуже різноманітні. Часто-густо прогрес в теоретичній фізиці досягається завдяки обмеженню дії якогось закону, звууженню сфери його застосування, як це було зі встановленням максимальної швидкості передачі дії. На зміну уявленням ньютонівської фізики про будь-яку швидку (миттєву) передачу дії прийшов фундаментальний принцип, що швидкість передачі дії не може перевищувати швидкість світла у вакуумі. Область визначення величини, що характеризує поширення дії, суттєво звузилася, проте саме це дало можливість створити теорію електродинамічних процесів.

Інший шлях появи принципово неспостережуваних величин зовні схожий на описаний нами, але за характером протилежний йому. Він пов'язаний зі встановленням ряду заборон на застосування вже відомих фізичних положень. Розвиток фізичної теорії може здійснюватися так, що на підставі результатів експериментів частина тверджень, які виводяться з теорії, оголошується позбавленою фізичного змісту, а величини, які використовуються в цих твердженнях, кваліфікуються як принципово неспостережувані. Найбільші яскраві приклади цього — визнання неспостережуваності спільної зміни масштабів і швидкості поширення світла в превальованій системі відліку у гіпотезі Лоренца — Фіцджеральда, від'ємних значень енергії (так званого фону електронів) в релятивістській квантовій теорії електронів, «віртуальних» взаємодій у теорії елементарних частинок.

Оголосивши деякі величини, а також фізичні процеси принципово неспостережуваними, вдається на деякий час пристосувати існуючі теорії до нових фактів. Але накладення на теорію зовнішніх щодо неї умов, які не можуть бути пояснені на основі фундаментальних принципів теорії, руйнує логічну цілісність теорії.

Дальшим етапом у розвитку фізичної теорії має бути застосування принципу спостереження і вилучення принципово неспостережуваних величин. Проте здійснення цієї вимоги, як правило, не тільки не має тривіального характеру, але являє собою складне пізнавальне завдання, що полягає в знаходженні таких абстрактних принципів, з яких, по-перше, зовнішні заборони щодо теорії випливали б як теореми за правилами логічного слідування, і, по-друге, які можна було б несуперечливим чином приєднати до усталених у фізиці фундаментальних принципів, наприклад, законів збереження. Так, від неспостережуваного фону електронів не можна було відмовитися, аж доки не було сформульовано принцип зарядового сполучення.

У філософському плані принцип спостережуваності є дуже повчальним. Він виступає конкретним виявом вимог емпіричної зумовленості понять, і в цьому розумінні його методологічне значення виходить за межі фізики. Звернення до практики наукових досліджень свідчить про те, що вимоги, аналогічні якоюсь мірою вимогам принципу спостережуваності, є обов'язковими і для інших галузей науки. Зокрема, успіхи у розробці методики і техніки конкретно-соціальних досліджень залежать від того, як швидко будуть вказані «операційні» визначення найважливіших понять, як-от: структурної форми, асиміляції, комунікації, групи тощо. Щоб стало ефективним застосування кількісних методів під час вивчення соціальних процесів, потрібна характеристика ряду соціологічних понять за допомогою набору «спостережуваних» у дусі фізики величин. Це завдання, не просте і для фізики, у соціології дуже ускладнюється, причиною чого — специфіка соціологічного об'єкта, тобто людей, що наділені свідомістю. Процедура виміру соціологічних величин не є тією ж мірою безпосередніми і однозначними, як величин фізики, і це створює додаткові труднощі для соціологів.

Отже, наявність і успішне функціонування принципу спостережуваності стимулює постановку питання про те, чи можливо виразити вимоги емпіричної зумовленості теоретичних положень як конкретний логіко-методологічний принцип наукового дослідження. Тепер ще рано казати про завершення праці, спрямованої на уточнення уявлень про емпіричну зумовленість, перевірюваність наукових положень. Проте методологія науки вже має кілька цікавих спроб такого роду.

Зокрема, емпірична мова може інтерпретуватися з залученням поняття «форсинг» (примушення), яке вже знайшло широке застосування у логічній теорії доведення. У цьому випадку, як показав польський логік А. Гжегорчик, наукове дослідження доречно розуміти у вигляді процесу прийняття усе нових речень мови науки, істинність яких встановлюється на основі емпіричних досліджень. У будь-який момент дослідник керується фіксованою науковою інформацією, яка хоча й обмежує певною мірою шляхи дальших досліджень, проте все ж не звільняє дослідника від необхідності здійснювати вибір шляху продовження наукового пошуку. Цілком зрозуміло, що залежно від обраного шляху дослідник дійде до різних «відкриттів», тобто до прийняття різних наукових положень як речень мови науки. Але при будь-якому виборі шляху наукового пошуку він буде «вимушений» на підставі вихідної дослідницької інформації (зафіксованої у довільний момент дослідницького процесу) включити в свої знання, раніше чи пізніше, логічно істинні речення.

Цікаво, що така семантика детермінує не класичну, а інтуїціоністську логіку, у якій не виконується закон виключеного третього. Остання обставина свідчить, що емпірична мова має будуватися на основі саме інтуїціоністської (конструктивної) логіки. Цьому висновку сприяє уявлення про емпірично зумовлене наукове положення як таке, що для нього можна вказати процес емпіричного дослідження, який приводить до прийняття наукою даного положення. Якщо ж до того припустити абстракцію здійсненності емпіричного дослідження, тобто абстрагуватися від можливостей його технічної реалізації, то стає наочною аналогією з абстракцією здійсненності математичного доведення, прийнятою в інтуїціоністській та конструктивній математиці, в основі якої лежить відповідна логіка.

Нам здається, що вже згаданий підхід є найбільш вдалим втіленням ідеї побудови такої штучної мови, у якій ствердження речень

здійснюється не на основі їх логічної форми, як це спостерігається у формалізованих мовах, а, навпаки, на основі нелінгвістичних чинників. Про можливість існування таких мов відомо вже давно. Проте їх побудову було здійснено лише кілька років тому.

Ми бачимо, що, незважаючи на історичність, рухомість меж між емпіричним та теоретичним рівнями пізнання, вони на кожному етапі розвитку науки можуть бути зафіксовані чітко й однозначно. А зробивши припущення про існування ефективного поділу мови науки на емпіричну та теоретичну мови, можливо, навіть не вказуючи конкретних шляхів поділу, розвинути абстрактні, узагальнені уявлення про роль у науці теоретичних понять і положень. Для цього досить лише обмежити розгляд теоретичних понять і положень тими функціями, які вони виконують, зводячи розрізнені емпіричні свідчення у логічно струнку теоретичну систему. Інакше кажучи, у логіко-методологічних дослідженнях теоретичного апарата мислення увага зосереджується на його систематизаторській функції, зокрема, на встановленні логічних зв'язків між даними спостереження і експерименту. Оскільки, як вже зазначалося, ідеалом логічної строгості у побудові наукових теорій є аксіоматичний метод систематизації знань, то саме на ньому насамперед спиняються, вивчаючи систематизаторські функції теоретичного апарата мислення.

В останньому випадку роль теоретичних понять можна з'ясувати, враховуючи результати метаматематичних досліджень, що стосуються можливостей аксіоматизації теоретичних систем. З так званої теореми Крейга випливає, що теоретичні поняття, які сприяють аксіоматизації науково-теоретичного знання, взагалі кажучи, можуть бути еліміновані. Проте це зовсім не означає, що теоретичні поняття справді не потрібні у науці. Ретельніше вивчення змісту теореми Крейга показує, що «теорія», у якій не використовувалися б теоретичні поняття, була б рудиментарною і не витримала б порівняння зі справжньою теорією, у якій ці поняття застосовані. По-перше, вона обов'язково містить нескінченну кількість аксіом, хоча звичайно будь-яка природничонаукова теорія повинна мати не тільки кінцеву аксіоматизацію, але до того ж кількість аксіом не може бути занадто великою, бо тоді теорією практично неможливо користуватися. По-друге, рудиментарну «теорію» у принципі можна побудувати лише після того, як вихідну теорію «повністю задано», тобто коли вже стали відомими усі наслідки з неї, що містять опис експериментальних ситуацій. Інакше кажучи, перш ніж застосувати теорему Крейга до будь-якої природничонаукової теорії, треба дійти до такого стану з використанням цієї теорії, щоб вона вже вичерпала себе як засіб передбачення ще не відомих даних експерименту та спостереження. Звісна річ, таку теорію неможливо відшукати. Нарешті, по-третє, у рудиментарній «теорії» обов'язково будуть загублені деякі індуктивні логічні зв'язки між описами явищ, наявні у вихідній теорії.

Отже, такий метаматематичний результат, як теорема Крейга, свідчить не проти застосування теоретичних понять, а, навпаки, за нього. З цієї теореми випливає ще один цікавий висновок про характер логічних зв'язків між теоретичними твердженнями і даними експерименту та спостереження. Виявляється, що систематизаторські функції теоретичних понять стають дуже наочними, якщо дедукцію з теорії спостережуваних наслідків зобразити як два етапи. На першому етапі для теорії одержують її так званий рекурсивний базис (рекурсивну множину аксіом), який не містить заздалегідь визначених теоретичних понять, на другому — з одержаного базису безпосередньо

дедукують спостережувані наслідки. На першому етапі застосування теоретичних понять сприяє редукції логічних операцій до мінімуму, до того ж для одержання базису можна вказати деякі закономірності, що істотно полегшують і спрощують хід міркувань. А на другому етапі теоретичні поняття вже зовсім не використовуються. Отже, синтаксична функція теоретичних понять виявляється у тому, що вони допомагають досить легко одержати базис для дальшої дедукції спостережуваних наслідків.

Теза про принципову, методологічну роль теоретичних понять у мові науки підтримується й іншими логіко-математичними результатами. Звернемо тут увагу лише на «рамсей-елімінацію» теоретичних понять². Вона висвітлює ту важливу обставину, що залучення теоретичних понять сприяє оперуванню у рамках природничонаукових теорій концепцією нескінченності, бо рамсей-елімінація теоретичних понять виявляється безумовно здійсненою тільки для тих теорій, які не припускають нескінченної кількості об'єктів у предметній області. Проте жодна з природничонаукових теорій, у яких використовується математичний апарат теорії дійсних чисел та функцій дійсної змінної (зокрема для характеристики фізичних величин), не має кінцевих моделей.

Отже, будь-які спроби піддати сумніву доцільність використання теоретичних понять у науці, порушити питання про необов'язковість теоретичного апарата мислення були б рецидивом позитивістського погляду на проблеми методології науки. Відомо, що нині, в час бурхливого розвитку природознавства, в різних його сферах постійно виникає потреба у «божевільних» ідеях, як про це неодноразово писалося, наприклад, у працях, присвячених філософським проблемам фізики. І якщо такі «божевільні» ідеї час від часу висувуються різними верствами вчених-природознавців, то розраховувати на їх формулювання та тлумачення у звичних, традиційних поняттях фактично означало б спробу декретувати звичні, уторовані шляхи дальшого розвитку природознавства і, як наслідок, обстоювати метафізичний спосіб мислення. Навпаки, треба чекати дальшої ломки усталених концепцій і, можливо, навіть перегляду багатьох з принципів природознавства. А цей процес органічно пов'язаний з насиченням теоретичного апарата науки все новими теоретичними поняттями.

З другого боку, одним із найважливіших завдань матеріалістичної діалектики є встановлення і демонстрація конкретно-історичної обмеженості будь-яких наукових понять та положень як апроксимацій до дійсності. В історії розвитку науки були періоди, коли деякі поняття підносилися ледве не на Олімп апріорності, як це свого часу сталося з поняттям абсолютної одночасності і взагалі з теорією простору та часу у ньютонівській концепції фізики. Матеріалістична діалектика повинна, кажучи метафорично, скидати природничонаукові поняття з постаменту абсолютизації, вказувати межі їх застосування у науці, досліджувати, що у них є новим кроком на шляху до проникнення у таємниці матеріального світу, а що — наслідком неправомірної екстраполяції. Аналіз теоретичних понять природознавства у рамках логіко-філософських методів і засобів, узагальнених уявленень про їх логіко-методологічні функції сприяє дальшому просуванню у напрямі до розв'язання цього важливого завдання марксистської філософії.

² Докладні уявлення про її технічні особливості дивись: Хинтикка Й. А. К. Очерк логики науки. — «Философские науки», 1973, № 1.

* * *

В епоху научно-технічної революції для природно-наукового пізнання характерно досягнення крайнє високих рівней теоретического обобщення. Інтенсивна математизация знаній веде к созданию теоретических конструкцій, являючихся не тільки отраженіем действительности, но в известной степени и относительно самостоятельными структурами человеческого мышления. Связи теоретического уровня познания с емпірическим становятся все более и более сложными. В этих условиях актуальной проблемой марксистско-ленинской философии является анализ закономерностей формирования и функционирования естественнаучных теорий, их взаимодействия с емпірическим уровнем познания. Он включает в себя, во-первых, содержательный, философский анализ категорий емпірического и теоретического познания; во-вторых, требует учитывать не только теоретико-познавательный, но и специальный логико-методологический смысл этих категорий, что позволяет, используя аппарат современной формальной логики, точнее представить взаимосвязь теоретического и емпірического уровней познания. В частности, тот факт, что прогресс в познании явлений природы немислим без ломки устоявшихся концепцій, без насыщения теоретического аппарата науки все новыми абстрактно-теоретическими понятиями, находит свое объяснение и в ряде логико-метаматематических результатов.

Сприйняття і практична діяльність

Однією з насущних проблем розвинутого соціалістичного суспільства є забезпечення умов оптимального розвитку науки, прискорення науково-технічного прогресу. «...Тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки,— підкреслив Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС,— можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»¹.

Вивчення закономірностей науково-технічного прогресу і, зокрема, закономірностей зростання науки, підвищення ефективності досліджень є актуальним завданням сучасної науки. На основі бурхливого розвитку наукового знання (логіки, лінгвістики, біології, кібернетики, соціології, психології та ін.) у наші дні стало можливим виявлення та вивчення нових, раніше не відомих особливостей творчого процесу. У центрі уваги учених стоять питання про структуру наукової творчості, про пізнавальну роль сприйняття, уявлення, цілепокладання, інтуїції та ін.².

Проаналізуємо деякі особливості сприйняття, яке не обмежується тільки репродукуванням об'єкта, але має і продуктивні функції, зумовлені його включенням до структури практичної діяльності людини. У правильній інтерпретації сприйняття значну роль відіграє ленінський принцип відображення. В. І. Ленін писав, що «від суб'єктивної ідеї людина йде до об'єктивної істини *через* «практику» і (техніку)»³. Це ленінське положення про практичну природу людського пізнання повною мірою стосується і сприйняття. Відомо, що відчуття є першим безпосереднім зв'язком людини із зовнішнім світом, однак вони не відображають багатоманітності властивостей предметів, що конче потрібно для повнішого пізнання світу. Людина у своїй практичній діяльності стикається не з окремими властивостями і якостями, а з речами, що мають відповідні властивості, які відображаються у вищій формі чуттєвого відображення — сприйнятті.

Сприйняття, будучи відображенням предмета загалом, виникає із різних відчуттів, які в ньому не ізольовані одне від одного, а органічно пов'язані, об'єднані у цілісний образ, що відбиває безпосередній зв'язок нашої свідомості із зовнішнім світом. Тому сприйняття часто розглядають тільки як відтворення об'єкта, його репродукцію.

Справді, у зорових, дотикових та інших сприйняттях переважає предметний момент, пов'язаний в основному з орієнтуванням у зовнішньому предметному середовищі. В тісному зв'язку образу і об'єкта виявляється споглядальність сприйняття. Проте його сутність не може бути цілком зведена до відтворюючої діяльності.

Продуктивність сприйняття розкривається в тому разі, якщо враховується значення практичної діяльності у формуванні наочного сприйняття, бо практична діяльність людини є основою залучення об'єктивної реальності у сферу пізнання, отже, перетворення її в об'єкт пізнання.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 53.

² Див.: Михайлова І. Б. Чувственное отражение и его роль в современной науке. М., 1972; Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1965; Коршунов А. М. Теория отражения и творчество. М., 1971.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 169.

Роль практичної діяльності в процесі формування сприйняття виявляється в тому, що практика визначає структуру зв'язку людини з навколишнім світом. Відношення тварини до зовнішніх умов є безпосереднім, бо тварина все необхідне для життя знаходить у зовнішньому середовищі, до якого вона пристосовується. Вся «історія» тваринного світу свідчить про те, що «всі планомірні дії всіх тварин не зуміли накласти на природу печать їх волі. Це могла зробити тільки людина»⁴. Вихід людини за межі безпосереднього зв'язку із зовнішнім середовищем опосередковується знаряддями праці та їх характеристиками. Крім того, відношення до об'єктів праці у людини опосередковане її відношенням до інших людей.

Явища дійсності включені в коло діяльності і відносин людей і дістають «друге буття», в якому немов би проглядає суспільна сутність людини. Вони стають носіями цінності, яку можна визначити як «функціональну властивість об'єктів, що виражає їхнє значення для людини, для тої чи іншої її діяльності»⁵.

Діяльність людини має перетворюючий доцільний характер, оскільки вона спрямована на ті явища і властивості дійсності, у яких можна одержати корисне, потрібне, цінне. «Відбір того, що ми цінуємо, є той елементарний акт, без якого неможлива ні діяльність, ні саме життя людини як істоти, що має різні потреби, інтереси і цілі»⁶. З допомогою оцінок, що фіксують суспільний досвід, стає можливим спрямовувати і регулювати практичну і теоретичну діяльність, тобто здійснювати програму дій, зв'язати хід виконання з очікуваним результатом, а також змінювати саму їх програму⁷.

Великий інтерес для теорії пізнання становить аналіз впливу минулого досвіду на вибірність сприйняття. Вибірність сприйняття виявляється в двох фазах: перша полягає в тому, що людина має потребу не взагалі в інформації, а у відповідній інформації, тобто саме в такій, яка забезпечить їй розв'язання конкретних завдань; друга фаза завершується активним здобуттям релевантної значущої інформації та відсівом іррелевантної. Як матеріальний механізм психічної операції виділення адекватної інформації виступають різні перцептивні рухи і практичні дії людини. Скажемо, «очі людини довільно і недовільно фіксують ті елементи об'єкта, які мають чи можуть мати потрібні й корисні дані. Чим більше потрібних даних міститься в елементі, тим довше на ньому спиняються очі»⁸. Виділення в об'єктах суспільно-значущих сторін, знаходження за допомогою органів чуттів найбільш інформативних чуттєво сприйраних зовнішніх якостей, ознак, найбільш інформативних з погляду всього минулого свідомого досвіду, відіграє головну роль у процесі сприйняття.

Якісна відмінність сприйняття людини від сприйняття тварин полягає в тому, що воно завжди опосередковане суспільним досвідом. Досвід минулих взаємодій суб'єкта з об'єктивним світом помітно відбивається на актуальному змісті образу. Вплив минулого досвіду сприяє більш адекватному відображенню предметного світу, виявленню функцій і значення предмета, сприйманого у різних ситуаціях та ін.

Перетворення образу згідно з минулим досвідом ще не має розгорнутого творчого характеру, бо тут теперішнє підганяється під мину-

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 461.

⁵ Коршунов А. М. Теория отражения и творчество. М., 1971, с. 64.

⁶ Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме. Л., 1968, с. 3.

⁷ Анохин Л. И. Методологический анализ узловых проблем условного рефлекса. У кн.: Философские проблемы физиологии высшей нервной деятельности и психологии. М., 1963.

⁸ Ярбус А. Л. Роль движения в глаз в процессе зрения. М., 1965, с. 159.

ле. Повніше творчий характер сприйняття розкривається, якщо врахувати вплив на нього цілей, завдань і установок людини.

Нерозривний зв'язок сприйняття з практичною діяльністю людини виражається в тому, що діяльність завжди опосередковується постановкою цілей, в яких активно відображаються тенденції розвитку об'єктивної дійсності, що включається у сферу дій людей. «Тварина, — пише К. Маркс, — безпосередньо тотожна зі своєю життєдіяльністю. Вона не відрізняє себе від своєї життєдіяльності... людина ж робить саму свою життєдіяльність предметом своєї волі і своєї свідомості. Її життєдіяльність — свідома»⁹. Свідомий характер людської життєдіяльності пов'язаний насамперед із формуванням плану, ідеального образу створюваних предметів і явищ.

Хоча у тварин і існує випереджаюче відображення на основі сприйняття і уявлень, однак воно функціонує у них на основі природжених програм — інстинктів. А. Н. Леонтьєв у зв'язку з цим пише, що дії тварин здійснюють акти пристосування до середовища, але ніколи — акти оволодіння досягненням ортогенетичного розвитку. Ці досягнення дані тварині в її природних, спадкових особливостях; людині вони задані в об'єктивних явищах навколишнього середовища. В процесі практичної діяльності людини сприйняття набуло історичних рис, стало підпорядкованим моментом цілепокладаючого мислення.

Своєрідність мети полягає в тому, що вона виступає засобом зв'язку між запереченням старої дійсності і покладанням нової дійсності, ідеальним образом потрібного предмета і ідеальним образом самої діяльності. «Мета є не що інше, як своєрідна оцінка цієї діяльності, оцінка її суперечностей, її недостатності з погляду людини. В цьому розумінні мета, заперечуючи дійсність, її недостатність, виявляється на ділі ствердженням позитивного змісту людського ідеалу»¹⁰.

Вироблення мети не може безпосередньо привести до створення предмета потреби, бо для її матеріалізації необхідно пізнати властивості того предметного матеріалу, в якому мета має бути втілена.

Для того, щоб продуктивна діяльність сформувала адекватні образи дійсності і створюваний «образ-план» відтворив реальні зміни об'єкта, а також об'єктивно можливі кінцеві результати, потрібні деякі обмежувальні умови, накладені на дійсність суб'єкта. До них належить насамперед урахування закономірностей, яким підпорядковуються об'єкти, використовувані людиною, а також засобів і форм діяльності, з допомогою яких досягається потрібний результат.

Спинимось на такому важливому засобі пізнання на емпіричному рівні, як спостереження, тобто цілеспрямоване сприйняття об'єкта, здійснюване безпосередньо з допомогою приладів. Сприйняття — важливий компонент всякого спостереження. Однак до чистого сприйняття воно бути не може зведене, оскільки пізнавальне завдання, що виникає в ході дослідження і формується з допомогою мислення, становить умову і основу спостереження. Все це приводить до звуження сфери випадкового в процесі спостереження і дає можливість одержати об'єктивне знання.

Одна із функцій цілепокладання в процесі пізнання полягає в оптимізації процесу сприйняття інформації, яка відбувається внаслідок критичного ставлення до нових знань і надання інформації значущості в ході закріплення у пам'яті. Це здійснюється через зіставлення віді-

⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 526.

¹⁰ Трубников Н. Н. О категориях «цель», «средство», «результат». М., 1967, с. 48.

браних і наявних у пам'яті знань і надання їм значення на основі операції імовірних оцінок зі врахуванням усієї інформації, пов'язаною з програмою даного пошуку.

Крім цілей і завдань, пов'язаних із прийняттям рішення, до особистісних чинників, що впливають на сприйняття, належать потреби, установки і емоції людини. Спонукальний характер потреби висвітлений у працях Д. Узнадзе та його учнів, які розглядають активність суб'єкта у рамках поняття установки, яка розуміється не просто як якийсь зміст психічного життя суб'єкта, а як «цілісна спрямованість його у відповідний бік, на певну активність»¹¹. Одне слово — це скоріше основна, початкова реакція суб'єкта на вплив ситуації, в якій йому доводиться ставити і розв'язувати завдання.

Значення установки набуває лише та орієнтація, яка внутрішньо визначає особисті відносини даного індивіда до відповідних явищ, ґрунтується на сформованій потребі, якою він керується у своїй діяльності і поведінці. Дослідження дії установки в пізнавальній сфері показують, що у сприйнятті особистістю фактів дійсності спостерігається вплив її «минулого досвіду», попереднього етапу діяльності, які визначають певні можливості сприйняття і його вибірну спрямованість. «У сприйнятті об'єктивний зміст не відокремлюється від умов сприйняття предмета. На характер образу впливає і установка, що виникла в ході діяльності суб'єкта»¹².

Дія мети і установки особистості на сприйняття полягає в тому, що вони пов'язують в єдине решту ланок, із яких складається багатоступінчастий процес сприйняття, і тим самим регулюють їхню діяльність, підпорядковуючи всю різноманітність функцій підсистем єдиній меті.

Завдяки багатоступінчастості процесу сприйняття і ієрархічному розміщенню його функцій, відображення зовнішнього стимулу піддається в ньому різним перетворенням. Ці перетворення продиктовані потребами суб'єкта і упорядковуються метою його діяльності, а також особистісними установками.

Установка передбачає наявність відношення, де ті чи інші явища набувають для людини особистого смислу, стають її цінністю. В установці, як звичайно, виражається особиста значущість, привабливість тих чи тих суспільних цінностей. Згідно з цим ставлення людини до будь-якого предмета буде позитивним чи негативним.

Емоції виникають в процесі зіткнення між собою «об'єктивних властивостей і об'єктивної логіки речей», що відкривається під час безпосередньої практичної взаємодії людини із зовнішнім предметним світом, з одного боку, і засвоєним нею в процесі суспільного виховання, навчання, досвіду початкового сприйняття, уявлень і установок, з другого. Виражаючи відношення суб'єкта до навколишнього світу, емоції також впливають на предметний зміст сприйняття. «У сприйнятті завжди стоять поруч образ предмета і почуття, переживання, емоції»¹³.

В емоціях, що супроводжують людське сприйняття, виявляється насамперед соціально-практичне відношення до дійсності. Так, естетичні емоції, опосередковуючи процес зору, впливають на предметність образу, допомагаючи людині бачити істотне в явищах. Вплив емоцій

¹¹ Узнадзе Д. Экспериментальные основы психологии установки, 1961, с. 81.

¹² Коршунов А. М. Роль восприятия в процессе познания.— У кн.: Чувственное познание. М., 1965, с. 141.

¹³ Коршунов А. М. Познание и деятельность. М., 1967, с. 15.

на сприйняття найкраще простежується, коли вивчаються механізми орієнтувальної реакції.

Спрацьовування орієнтувальної реакції визначають два чинники: новизна і значущість подразника. Причиною появи реакції є сигнал неузгодженості між нервовою моделлю стимулу, який зберігається в пам'яті, і сигналом, що містить інформацію про зміни в навколишньому середовищі. Це означає, що сигнал, який надійшов, про події у зовнішньому світі порівнюється з наявною у свідомості моделлю того, що має відбутися у середовищі до моменту виникнення стимулу. Нервова модель стимулу формується на основі минулого досвіду і ймовірного прогнозування теперішнього стану середовища. Орієнтувальна реакція і відповідна настроєність органів чуттів на сприйняття сигналу детермінується новизною, несподіваністю подразника, а сила реакції визначається ступенем невідповідності прогнозуючої моделі справжньому станові речей. Однак вирішальне значення має не новизна подразника, а його значущість у появі орієнтувальної реакції.

Аналіз впливу особистісних чинників на результати сприйняття підтверджує тезу про те, що адекватність образу, який формується, в процесі сприйняття, — це не механічна відповідність об'єкта, а відповідність образу об'єктові, що має життєво важливе значення для людини. Цей аспект вбирає в себе всі характеристики гносеологічної відповідності сприйняття дійсності (узагальненість, предметність, семантична і прагматична визначеність). Значення, що вкладається гносеологією в поняття адекватності, містить ідею відповідності образу не тільки щодо об'єкта, але й щодо суспільної практики. Людське сприйняття містить у собі відповідність образу об'єктові, яка приведена перцептивною діяльністю у форму, придатну для практичного використання.

Сама здатність розрізнення чуттєво-сприйманих властивостей зовнішніх об'єктів перебуває у людини в прямій залежності від способів її предметної (суспільної) діяльності: художник бачить далеко більше відтінків різних кольорів, ніж нехудожник, хоча «видові» органи зору у всіх людей однакові. Щодо слуху, то існують різні його сфери: технічного, тембрового, мовного і музикального, які склалися під впливом відповідних форм діяльності людини. Із безпосередньо практичної спрямованості творчості винахідника впливає зв'язок технічної творчості — головним чином з галуззю конкретних і рухових уявлень. Тому технічним винахідникам найбільш властива споглядально-інтенсивна форма уявлення¹⁴.

Практична діяльність впливає також на точність відображення тих сторін предмета, які включені в цю діяльність. Щодо цих сторін існують найнижчі і навищі пороги чутливості. Стабільна зміна чутливості органів чуттів відбувається завдяки їх тренуванню в ході трудової діяльності. Наприклад, у сталеварів підвищується чутливість щодо деяких короткохвильових подразників. Підвищена чутливість до гучності у досвідчених лікарів-терапевтів, які постійно вдаються для діагностики до вислуховування хворих.

Чутливість — момент предметної діяльності людини. Спосіб «руху» органів чуттів по об'єкту визначається способом вживання, функціональним призначенням об'єкта. Звідси і впливає, що сприйняття об'єкта охоплює його як ціле. Спосіб оприймання людськими органами чуттів цих об'єктивних якостей (виділення інформативних точок) визначається навиком суспільної фіксації цих властивостей (в тому чис-

¹⁴ Нечаев А. П. Психология технического изобретательства. М.—Л., 1929.

лі і навиком категоріального мислення). Наприклад, сприйняття дороги і властивих їй об'єктивних якостей добувається уявленням про напрямок, про цілі її використання та ін., і дорога сприймається як ціле, як шлях.

Люди по-різному сприймають світ, виділяючи в ньому переважно різні сторони. Але корінні, основні властивості, в яких виражається цілісність предмета, вони сприймають загалом однаково. Це визначається насамперед об'єктивними властивостями навколишньої дійсності, а також тим, що всім цим формам, незважаючи на багатоманітність форм діяльності і відношення до дійсності, притаманне спільне. Аналіз взаємозв'язку сприйняття і практичної діяльності показує, що сприйняття, формується на основі практичних дій, детермінується практичними потребами особистості і завершується реалізацією в практичних діях.

Зауважимо, що цей взаємозв'язок визначається об'єктивними закономірностями об'єктивного світу. Потреби праці і людини, маючи предметний зміст, регулюють форми і засоби сприйняття, надають йому доцільності, внаслідок чого воно виступає своєрідним репрезентантом логіки практичної взаємодії суб'єкта з об'єктивною дійсністю. Однак цілі людини, будучи вираженням її потреб, детермінуються зовнішнім світом, його об'єктивними закономірностями. В. І. Ленін, конспектуючи «Науку логіки» Гегеля, підкреслював, що «цілі людини породжені об'єктивним світом і передбачають його, — знаходять його як дане, наявне»¹⁵.

Як невід'ємний компонент доцільності предмета практичної діяльності, сприйняття ідеальним чином виражає момент цілепокладання, характеризує певні соціальні і гносеологічні аспекти відношення суб'єкта до об'єкта, зокрема, вибірковість отримуваної інформації, цілісність чуттєво даного образу, його адекватність об'єктивним зв'язкам і закономірностям світу.

¹⁵ Л е н і н В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 159.

* * *

Практика обуславлює структуру зв'язи человека с окружающим миром, формирует его восприятие, определяет репродуктивную и продуктивную функции последнего. Опосредованность явлений действительности практической деятельностью и общественными отношениями людей приводит к возникновению у вещей «второго бытия», в котором предметным образом запечатляется общественная сущность человека, результаты его практической и теоретической деятельности. Благодаря общественно-исторической практике происходит превращение объективной действительности в объект восприятия. Взаимосвязь восприятия и практической деятельности детерминируется объективным миром. Практика, выражая предметное содержание человеческих потребностей, регулирует формы и способы восприятия, придает ему целесообразный характер, вследствие чего оно выступает своеобразным репрезентантом логики практического взаимодействия субъекта с объектом. Как неотъемлемый компонент предметно-практической деятельности, восприятие идеальным образом выражает момент целелогаания, определенные социальные и гносеологические аспекты отношения субъекта к объекту, в частности избирательность получаемой информации, целостность чувственно-данного образа, его адекватность объективным связям и закономірностям мира.

К. О. БОБРОВА, Я. Й. ГРАНОВСЬКИЙ, В. М. МЕЛЬНИКОВ

Гносеологічне значення поняття структури у фізиці елементарних частинок

Революційні перетворення у фізиці ХХ ст., оформлення неklasичної проблематики квантово-релятивістського опису і пояснення фізичної реальності були пов'язані з проникненням людського розуму у мікро- і мегасвіт; ствердженням діалектико-матеріалістичної методології і нового стилю мислення в сучасному природознавстві. Важливим стратегічним напрямом фізичного пізнання, що істотно вплинув на концептуальну структуру сучасної природничонаукової картини світу і її методологічний апарат, стала науково-дослідницька програма аналізу мікропроцесів, яка історично склалася в руслі розвитку фізики від кінетичної теорії газів до вивчення внутрішньоатомних явищ і, далі, до фізики елементарних частинок.

На цьому шляху фізикам і був, за визнанням Н. Бора, даний той «гносеологічний урок», який продемонстрував діалектичну гнучкість понять і теоретичних методів сучасної науки. Методологічний аналіз зміни прийомів і засобів фізичного пізнання у зв'язку з переходом від вивчення макропроцесів до дедалі глибших структурних рівнів матерії, з проникненням у суб'ядерний світ елементарних частинок показує, що тут виникають серйозні теоретико-пізнавальні проблеми.

Нова логіко-гносеологічна ситуація, що склалася у фізиці елементарних частинок, визначається тим історичним рубежем фізичного пізнання, коли, як писав В. І. Ленін, «фізики, якщо можна так висловитися, від атома відійшли, а до електрона не дійшли»¹. Однією з найважливіших рис цієї нової ситуації є насамперед висунення на перший план наукового пошуку поняття структури, зміна традиційних уявлень про будову і склад фізичних об'єктів, їх структурно-утворюючих елементів, а також пошук теоретичних засобів опису фізичних структур. Відповідно у фізиці елементарних частинок спостерігається «варіювання» методів дослідження від бoльцманівської ідеї — розбиття об'єкта на частини з дальшим поновленням властивостей об'єкта за властивостями його частин — до методу вивчення колективних станів системи взаємодіючих частин. Ця обставина і висуває проблему логіко-методологічного аналізу особливостей методів, застосовуваних у фізиці елементарних частинок, і визначення меж їх застосування.

Об'єкт фізичного дослідження виступає перед фізиком насамперед як носій певних властивостей. У зв'язку з цим виникає перше завдання: установити всі властивості фізичного об'єкта — тільки після цього можна говорити про нього як про щось цілком визначене. Це завдання безпосередньо розв'язується засобами експериментальної фізики. Але чітко обмежити предмет дослідження можна на відповідному рівні

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 279.

точності вимірів — з підвищенням точності об'єкти, які раніше були однорідними, можуть стати різними (як ізотопи одного атома).

Друге завдання — це осмислення встановленої сукупності властивостей, з'ясування їх взаємного зв'язку. Це завдання розв'язується за допомогою створення феноменологічної (описової) теорії. Її важливим завданням є виділення характерних об'єктів, задання яких достатнє для повного опису стану, після чого всі властивості об'єкта виражаються через функції стану, їх зміни та ін. Найбільш наочним прикладом феноменологічної теорії є термодинаміка, але вона зовсім не єдиний приклад. Описовий характер фактично притаманний усім теоріям — відмінність криється лише в рівні, на якому використовується цей приклад.

Істотною ланкою фізичного пізнання є створення мікроскопічної теорії. Це — третє завдання. Мікротеорія оперує вже не з попереднім об'єктом дослідження — вона розкладає його на елементи. Властивості цих елементів передбачаються заданими законами їх взаємодії, з яких виводяться спочатку феноменологічні характеристики об'єктів, потім функції стану, їх властивості, і так аж до спостережуваних експериментальних характеристик.

Якщо об'єкт складається з великої кількості елементів, то доводиться користуватися статистичним методом обробки. Якщо ж кількість елементів не велика, то перехід від мікротеорії до феноменологічної можливий і на динамічному рівні.

Розглядуваний об'єкт уявляється на цьому рівні пізнання як сукупність, множина елементів. Множина елементів описується характерною властивістю. Це означає, що елементи множини повинні мати хоча б одну якусь загальну властивість, яка не притаманна іншим об'єктам і задає склад множини.

Створенням мікротеорії пізнання об'єкта, звичайно, не завершується. Навпаки, на її основі може бути проведений більш повний аналіз стану об'єкта. Зокрема, можуть бути передбачені нові властивості, які об'єкт виявляє, якщо змінити постановку досліду. Як звичайно, такі передбачення напрошуються самі, оскільки властивості елементів нечисленні і прості, що дозволяє легко оцінювати результати впливу на них зовнішніх агентів. Таким чином теорія збагачує досвід, а перевірка її уявлень стає, по суті, перевіркою закладених у її основу уявлень про властивості елементів і їх взаємодії одне з одним. Інакше кажучи, пізнання переходить на глибший рівень — від властивостей колишнього об'єкта до властивостей його елементів.

На новому рівні пізнання елемент сам стає об'єктом вивчення, а мікротеорія набуває описового характеру. Ми фактично звертаємося до початку, хоча і на іншому, вищому рівні. Відмінність виявляється насамперед у джерелі даних про елемент — нового об'єкта вивчення. Вони можуть надходити, як і раніше, непрямо, через аналіз властивостей макротіла, але можливий і прямий шлях — безпосереднє вимірювання.

В цьому описі ми, по суті, піднесли в ідеал, у взірць теоретичної моделі ту схему, яку застосував Больцман під час побудови кінетичної теорії газів. В основу її кладеться молекулярна гіпотеза — «всі тіла складаються із молекул» — і вводиться припущення, що молекули рухаються згідно з законами Ньютона. Після цього всі макроскопічні спостережувані властивості газу (тиск, температура, густина, пружність, теплоємність та ін.) виражаються через ті чи інші комбінації властивостей молекул. Далі з'ясовується, що зроблених мінімальних

припущень досить, щоб строго теоретично вивести всі газові закони, встановлені спочатку експериментально в XVIII—XIX ст.

Звичайно, так просто одержується лише теорія ідеальних газів, молекули яких не взаємодіють одна з одною. Однак більші поправки, що враховують взаємодію між молекулами, дозволяють наблизитися до опису властивостей реальних газів і тим самим значно розширити галузь застосування молекулярно-кінетичної теорії. Заодно розв'язується і ще одна принципова проблема — взаємодія молекул приводить систему до рівноваги.

Елементи об'єкта виступають на характеризованому рівні пізнання як суперечливі за своєю природою. З одного боку, вони — самостійні субстанціональні утворення, з другого — це елементи, включені у відношення (взаємодію). В аспекті взаємодії відношення, що панують над елементами, зумовлюють існування об'єкта як цілого. З цього боку ціле містить у собі окреме, але «змінює», «переплавляє» його, домінує над окремим. Відповідно сукупність зовнішніх відношень об'єкта замінюється (як предмет дослідження) сукупністю безпосередніх, структурних відношень.

Така картина теоретичного уявлення об'єктів і їх елементів яскраво виявляється у сучасній атомній фізиці. У ній атом розчленовується на складові частини (ядро і електрон), властивості яких задаються окремо; потім вводиться гіпотеза про вид взаємодії (кулонівські сили) і закон руху (рівняння Шредингера). На цій основі вдається повністю пояснити всі властивості атомів — їх геометричні розміри, просторовий і енергетичний поділ електронів, електричні і магнітні властивості, оптичні спектри та ін. Можна далі згадати про теорію ядра (яке складається із протонів і нейтронів) і моделі елементарних частинок (також складених із «частин»). Ці теоретичні моделі цілком нагадують больцманівську схему членування об'єкта на відносно незалежні частини, елементи. Однак більш глибокий аналіз показує, що атомні і внутрішньоатомні об'єкти не повністю вкладаються в больцманівську схему, оскільки складові елементи цих об'єктів виявляються менш автономними, ніж у даній схемі. Наприклад, електрон, що рухається у кристалі, має не таку масу, як електрон, який рухається у пустоті. Причина такої зміни добре відома — взаємодія електрона з кристалом. Отже, електрон як складова частина кристалу і вільний електрон розрізняються між собою. Ця відмінність суто кількісна, якісно обидва електрони — та сама частина.

Вилучена із газу молекула — та ж молекула, що і в газі, але вилучений із кристалу електрон — не зовсім той електрон, що в кристалі. Фізик-теоретик каже про цей факт, як про перенормування частинок внаслідок їх взаємодії між собою, з силовими полями та ін. Всяка взаємодія приводить до такого перенормування, хоча кількісний ефект може бути зовсім невеликий. Так, у надпровідниках досить слабка взаємодія викликає докорінну перебудову системи, електрони «спарюються», і метал набуває надпровідних властивостей. В атомах взаємодія електрона із власним електромагнітним полем перенормовує масу електрона і приводить до лембівського зрушення енергетичних рівнів. Таких прикладів можна навести чимало.

Водночас і сам закон взаємодії частинок зазнає зміни. Відомо, що закон Кулона в пустоті і середовищі виявляється по-різному. Щоправда, сила лишається обернено пропорційальною квадратові віддалі, але в середовищі вона послаблюється відповідно до зростання діелектричної сталої. Більш тонкі ефекти маємо на малих віддальях, де змінюється уже і форма закону внаслідок ефекту так званої поляри-

зації вакууму. Мабуть, найважливішим серед таких ефектів є те, що закон взаємодії вільних нуклонів помітно відрізняється від закону їх взаємодії всередині ядра. Тому програма ядерної фізики 30-х років — встановити закон ядерних сил і обчислити властивості ядер (у повній аналогії з атомною фізикою) — лишилася досі не виконаною.

Цю невдачу можна розцінювати як крах больцманівської схеми, заснованої на структурно-незмінних елементах. Він настав уже на рівні теорії ядра, але фізики і донині намагаються послуговуватися цією схемою в ще складнішій ситуації, що сталася в теорії елементарних частинок. Тут по суті виникає становище, яке неодноразово було в історії фізики: суперечність між методологічною функцією відповідних понять і їх фізичним значенням.

Крах Больцманової схеми означає неспроможність принципу «складеності» в теорії елементарних частинок, коли об'єкт аналізується як множина, що складається з автономних елементів, і свідчить про необхідність введення іншого структуроутворюючого принципу, який передбачав би зміну елементів під час їх взаємодії.

Нині фізики не сумніваються в тому, що елементарні частинки мають структуру. Кінець кінцем це експериментальний факт: нуклон у електромагнітних взаємодіях (розсіяння електронів, глибоке збудження та ін.) поводить як неточкова частинка. Те саме стосується й інших елементарних частинок.

Найрозробленішою схемою будови елементарних частинок була свого часу «складена модель» С. Сакати, Л. Б. Окуня, М. А. Маркова, в якій усі сильно взаємодіючі частинки подавалися як сукупності протону, нейтрону, λ -гіперону і їх античастинок. Ця модель дозволила провести класифікацію адронів, систематизувати їх властивості і підготувала ґрунт для впровадження сильних методів теорії груп. Вона також була прообразом моделі кварків М. Гелл-Манна, що змінила її.

Звернімо увагу на те, що в складеній моделі (як і в моделях Дж. Чу і А. Салама) частинки «складаються» одна з одною. Причому складові елементи зберігають свою індивідуальність і «всередині» системи, вони утворюють її так само, як молекули — газ. Насправді ж спроби виділити ці частинки, як електрони з металу чи молекули з газу, зазнали невдачі: зіткнення елементарних частинок приводить не до розкладу їх на частини, а до утворення нових частинок тієї самої природи. Не сприяє успіху і збільшення енергії, воно тільки збільшує кількість заново створених частинок. Експерименти в цьому напрямі дали багатий матеріал про взаємодії частинок в галузі високих енергій, але не наблизили розв'язання питання про «частини» елементарних частинок. Мабуть, цілком правомірно сформулювати підсумок цих досліджень так: складові частини елементарних частинок не існують вільно.

Якщо ця теза правильна, то больцманівський метод поділу об'єкта на частини з дальшим відтворенням властивостей об'єкта за властивостями його частин — неадекватний до елементарних частинок. Можливо, причиною цього є сильна взаємодія «всередині» елементарних частинок, яка так змінює (перенормує) властивості «частин», що вони різко відрізняються від своїх «вільних» аналогів.

Зовсім несподіваними в цьому зв'язку є успіхи моделей, за якими елементарні частинки будуються з кварків (1962 р.) або з партонів (1969 р.). Адже при всій своїй відмінності кваркова і партонна модель збігаються в одному — складові «частини» елементарної частинки в обох моделях слабо взаємодіють одна з одною. Це — та ж спроба подати частинку як «ідеальний газ» її частин, які у вільному вигляді

не виявляються. Як це можна поєднати, показує такий приклад. Молекули рідини (скажімо, води) сильно взаємодіють між собою, і завдяки цьому рідина здатна до такого руху, який має хвильовий характер; у хвилі молекули рухаються разом відповідним, узгодженим способом. Хвилі і собі слабо взаємодіють одна з одною, вони здатні проникати одна через одну без спотворень та ін. Якщо уявити рух води як сукупність хвиль, що поширюються у різні боки, то перед нами постає типова картина системи ідеальних взаємодіючих частин. Однак виділити їх із системи, не порушуючи її як таку, не можна, бо хвиля не існує, скажімо, поза морем.

Цілком імовірно, що така ситуація реалізується в елементарних частинках. Ті утворення, які ми називаємо кварками чи партонами, насправді є складними станами колективного внутрішнього руху, зумовленим сильною взаємодією. Вони невіддільні від «колективу» і не подібуються у вільному вигляді. Що є основою їх виникнення, — π -мезони, повністю «переплавлені» колосальним внутрішнім тиском, чи щось інше — поки невідомо. Але це означає, що лишається нерозв'язаним питання про онтологічний статус понять типу «кварк».

Аналогічні трактування уже траплялися в теоретичній фізиці. Ми маємо на увазі метод «квазічастинок», широко застосовуваний у фізиці твердого тіла, теорії ядра та ін. розділах фізики. Квазічастинки — це відповідний колективний стан системи взаємодіючих частинок. Між собою квазі-частинки взаємодіють слабо, так, що об'єкт можна подати як ідеальний газ квазічастинок. Це дозволяє сформулювати теорію розглядуваного об'єкта у термінах передбачуваних властивостей квазічастинок (так званого закону дисперсії). Такі теорії посідають деяке проміжне місце між мікроскопічними і феноменологічними теоріями: вони, з одного боку, оперують частинами цілого, а з другого — використовують закон дисперсії, який звичайно не виводиться з властивостей цих частин і задається феноменологічно.

Метод квазічастинок — найбільш поширений спосіб аналізу задач у теорії багатьох тіл. Розроблено загальний метод побудови квазічастинок, якщо задані властивості «елементів» відповідного об'єкта і закон їх взаємодії між собою. Можна навести чимало галузей фізики, де застосовується метод квазічастинок, із яких слід відзначити теорії надплинності і фермі-рідини. На відміну від частинок, властивості яких фіксовані, квазічастинки мають властивості, які визначаються їх взаємодією із середовищем і можуть істотно змінюватися залежно від цього. Тим самим це поняття виявляється більш гнучким і придатним для розв'язання важких завдань. А тому логічно сподіватися, що метод квазічастинок дасть відповідні плідні результати і в теорії елементарних частинок. Однак ще належить багато зробити щодо підведення бази під теорію колективних рухів усередині елементарної частинки, без якої немає основи для виникнення квазічастинок, на існування яких указує дослід.

Аналогія між ситуацією використання «квазічастинок» і проблемою аналізу онтологічного статусу елементів субструктури елементарних частинок показує, що в останньому випадку фізична наука нашоветується на нові рівні пізнання об'єктів. Якщо початковим етапом дослідження об'єкта в кінетичній теорії газів і теорії атома було встановлення його речовинних частин і аналіз їх зовнішніх відношень як елементів якоїсь множини, то у фізиці елементарних частинок розкривається новий, глибший рівень будови матерії, коли втрачає значення поняття автономного речовинного елемента цілого і на перший план виступає вивчення структурно-функціональних відношень об'єк-

та. Інакше кажучи, на новому рівні пізнання вивчення об'єкта як множини речовинних елементів і їх зовнішніх відношень замінюється вивченням внутрішніх, системних зв'язків — структурою.

З установленням внутрішніх відношень об'єкта пов'язаний процес підпорядкування його елементів єдиній структурі. Тут уже основним предметом дослідження є аналіз характеру функціонального режиму елементів. Елементи, що на рівні дробіння об'єкта на частини виступають переважно субстанціональною стороною, тепер виявляються своєю функціональною стороною. В цьому плані моделі кварків і партонів становлять опис системи на мові функціональних відношень, а не субстанціональних характеристик. Ось чому зведення встановлення структури до визначення тільки елементного складу об'єкта стає неможливим.

Структура утворюється сукупністю відношень. Внаслідок утворення, «збирання» цієї сукупності відбувається те, що іноді називають «стисненням» (compression). Елементи об'єкта «поглинаються» системними зв'язками, різноманітність їх властивостей підпорядковується єдиному структурному режиму об'єкта. Але відношення — це не щось поза елементами, а ті самі елементи, узяті з боку тої властивості, яка становить основу «стиснення» їх у систему. Подані з боку єдиної властивості елементи системи виступають «рівними», нерозрізнюваними. Визначення відношення між поданими таким чином елементами системи передбачає пошуки тієї загальної властивості, яку мають прирівнювані один до одного елементи.

Щоб виділити у чистому вигляді відношення між речами, не можна просто відкинути речі, слід зробити їх змінними, тобто навчитися їх змінювати. Спільне, «рівне» у різних речах (об'єктах, елементах систем) і буде становити ту властивість, через яку виділяється структурне відношення. «Рівність» може бути визначена тільки через «розрізнення» відмінних одні від одних речей. Це означає, що поле відношення повинно мати принаймні дві різні речі, «рівні одна одній лише у відповідному відношенні»².

Отже, щоб визначити структуру об'єктів фізичного дослідження на сучасному рівні пізнання, важливо не роздрібнювати їх, а простежити їх зміну в пошуках структурних відношень, які виступали б інваріантами стосовно цих змін.

Власне, такий підхід і асоційований з тим напрямом у мікрофізиці, який ґрунтується на принципі генерації частинок із об'єктів субелементарного рівня. Він має своєю передумовою встановлення відношення між даною частинкою і іншою, відмінною від неї, що перебуває на іншому (субелементарному) рівні, у межах іншої міри. Тим самим реалізується погляд, істотно відмінний від розуміння структури, в основі якої лежить принцип «складеності». Якщо використання принципу «складеності» передбачає аналіз відношень частин цілого в об'єкті, то дослідження структури об'єктів у генетичному ракурсі їхнього виникнення пов'язане з установленням відношень елементів, що перебувають у межах різних мір, на неоднакових рівнях становлення.

Підхід, заснований на принципі «генерується із...» виявляється більш ефективним у сучасній фізиці, ніж традиційне розуміння структури згідно з принципом «складається із...».

Генетичний розгляд фізичних об'єктів як результату функціонування субелементарних структур передбачає розуміння природи з по-

² Див.: Яновская С. А. О так называемых определениях через абстракцию.— У кн.: Методологические проблемы науки. М., 1972, с. 58.

гляду відповідної ієрархії рівнів структуралізації буття. Через це фізику загалом можна уявити як науку про ієрархію структур: всесвіт — галактика — зоряна система — зірка — тіло — молекула — атом — елементарна частинка.

Методологічний аналіз рівнів пізнання фізичної реальності в теорії елементарних частинок свідчить, отже, про істотну евристичну значущість структурно-генетичного підходу. Дані сучасної фізичної науки показують, що механістичне трактування структури об'єктів як складених із автономних частин є нерезультативним. Стилю і духові сучасного наукового пізнання відповідає лише таке розуміння фізичних структур, яке виходить із діалектичного принципу аналізу процесів генерації, виникнення і взаємодії елементів матеріальних систем.

Звичайно, можливі заперечення проти ідеї орієнтувати науковий пошук у фізиці елементарних частинок на застосування принципу «генерується із...». Такі заперечення можуть пов'язуватися із відсутністю фактів, що свідчать про виникнення елементарних частинок із субелементарних форм. Тому важливо відзначити: з того, що розв'язання філософських питань ґрунтується на конкретному науковому матеріалі, ще не випливає обов'язковість попередньої постановки спеціальних питань до філософських. Спеціальні питання науки можна ставити і розв'язувати, виходячи із потенціальних можливостей, які закладені у змісті філософських категорій, що ґрунтуються на всій колишній практиці оволодіння людиною дійсності, а також залучаючи уже наявний конкретно-науковий матеріал.

Цього матеріалу цілком достатньо, щоб розглядати філософську значущість загальнонаукової категорії структури не тільки з боку синхронного, але й діахронного аналізу фізичної реальності. В контексті філософських проблем фізики елементарних частинок категорія структури і виявляється одним із необхідних пізнавальних засобів аналізу розвитку об'єктів.

* * *

Одной из характерных особенностей современной физики элементарных частиц является «варьирование» методов исследования от бoльцмановской идеи — разбиение объекта на части с последующим восстановлением свойств объекта по свойствам его частей — до метода изучения коллективных состояний системы взаимодействующих частиц.

Анализ особенностей взаимодействия элементарных частиц дает основание утверждать, что Бoльцманова схема, основанная на структурно-неизменных элементах, исчерпала себя. Крах бoльцмановской схемы означает неправомoрность принципа «составленности» в физике элементарных частиц. Сравнительная характеристика существующих точек зрения на природу структуры элементарных частиц, учет особенностей структурно-функционального анализа физических объектов позволяют сделать вывод: определить структуру объекта физического исследования на современном уровне познания означает не дробить их в погоне за составом, а проследить их изменение в поисках структурных отношений, которые выступали бы инвариантами относительно этих изменений. Плодотворным в этой связи представляется толкование структуры в единстве с возникновением элементарных частиц из субэлементарного уровня. Тем самым понимание структуры, основанное на принципе «состоять из...» сменяется представлением о структурообразующем отношении, согласованном с принципом «происходит из...».

Указанный принцип оказывается эвристичным в исследовании структуры элементарных частиц и позволяет по-новому осмыслить некоторые методологические функции понятия «структура».

А. Т. НЕЛЕП

Актуальні питання викладання марксистсько-ленінської філософії на сучасному етапі

XXV з'їзд КПРС, визначаючи основні напрями розвитку радянського суспільства у десятій п'ятирічці, приділив багато уваги питанням освіти і виховання підростаючого покоління, формування нової людини — будівника комунізму. Відзначивши досягнуті успіхи у галузі ідейно-виховної роботи, з'їзд поставив завдання дальшого її удосконалення. Важливе місце в цій справі відводиться системі народної освіти. У доповіді на з'їзді тов. Л. І. Брежнев підкреслив: «Комуністичне виховання передбачає постійне вдосконалення системи народної освіти і професійної підготовки. Це особливо важливо тепер, в умовах науково-технічної революції»¹.

Беручи до уваги особливості науково-технічної революції, зумовлені її впливом зміни характеру діяльності людей, XXV з'їзд КПРС акцентує увагу на необхідності виховання у всіх, хто навчається, постійного прагнення до творчості, до самоосвіти. «В сучасних умовах, коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватись у стрімкому потоці наукової і політичної інформації»^{1а}.

Науково-технічна революція з її бурхливими темпами розвитку наукового знання, швидким впровадженням досягнень науки в практику, постійним оновленням науково-технічної бази виробництва зумовлює зростання частки евристичної діяльності в праці всіх трудівників народного господарства і особливо в праці спеціалістів вищої кваліфікації. Вища школа повинна нині готувати спеціаліста-дослідника, здатного самостійно здобувати нові знання і активно впроваджувати їх у практику.

Поступальний рух нашого суспільства до комунізму, розвиток науково-технічної революції — усе це так чи інакше дістає своє відображення у тих соціальних вимогах, які стоять нині перед системою освіти у нашій країні. Серцевиною їх є підвищення якості навчання і виховання спеціалістів. У світлі цих вимог потрібно проаналізувати весь арсенал педагогічних засобів. Це дозволить виявити все те, що застаріло, віджило, від чого слід відмовитися і водночас визначити і зберегти ту життєдайну основу, спираючись на яку, можна рухатися вперед. Причому не просто зберегти в незмінному вигляді. Потрібне, як зазначав Л. І. Брежнев на XXV з'їзді партії, «приведення самих методів навчання у відповідність з вимогами життя»^{1а}.

У Постанові ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 86.

^{1а} Там же.

університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» міститься розгорнута програма такого приведення. І хоча кафедри філософії виконали значну роботу по її реалізації, однак у світлі рішень XXV з'їзду КПРС зроблене слід розглядати лише як початок здійснення цієї справи. Кафедрам належить ще багато зробити для підвищення ідейно-теоретичного рівня лекційних курсів і семінарських занять, для постійного оновлення їхнього змісту і вдосконалення методики, для перетворення навчального процесу на ще більш дійовий фактор комуністичного виховання студентів, для зміцнення зв'язку викладання філософії з практикою комуністичного будівництва, для здійснення в усіх формах навчальної роботи аргументованої критики антикомунізму, реформізму і ревізйонізму.

Щодо вищої школи вимога удосконалення системи освіти далеко не обмежується тим, щоб озброювати спеціалістів професійними знаннями, умінням і навиками, які б відповідали сучасному етапові науково-технічної революції. Потрібно, щоб спеціалісти глибоко оволоділи марксистсько-ленінською теорією, мали тверді комуністичні переконання, були активними будівниками комунізму, пропагандистами його величезних ідеалів, вихователями широких мас трудящих. Згадані вимоги щодо підготовки спеціалістів вищої кваліфікації дістали законодавче вираження в «Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту». В цьому документі, зокрема, говориться: «Головним завданням вищих учбових закладів є: підготовка висококваліфікованих спеціалістів, які володіють марксистсько-ленінською теорією, глибокими теоретичними знаннями і практичними навиками зі спеціальності і з організації масово-політичної і виховної роботи»².

Постійне удосконалення системи освіти, підвищення якості підготовки спеціалістів — священний обов'язок викладачів, усіх працівників вищої школи. Воно має своєю передумовою використання повною мірою традиційних, усталених, перевірених у педагогічному процесі методів і форм навчання й виховання, а також розробку і запровадження в практику вузівської роботи нових педагогічних засобів. Розглянемо у зв'язку з цим деякі питання викладання філософії.

Багаторічний досвід радянської вищої школи досить переконливо свідчить про те, що система методів і форм викладання філософії загалом відповідає тим вимогам, які ставляться суспільством розвинутого соціалізму до філософської освіти. Вона містить у собі досить можливостей для того, щоб студенти здобули глибокі і міцні філософські знання, щоб ці знання перетворилися в їхні власні переконання. «Педагогічний брак», що трапляється у викладацькій практиці, слід пояснювати тому не хибами, «дефектами» системи викладання, а неумінням чи небажанням використати її позитивні можливості.

Не можна погодитися із твердженнями деяких авторів, що система викладання, яка існує у вищій школі, вичерпала себе, що «не можна піднести роботу вузів до рівня завдань, які стоять перед ними, без перебудови системи викладання загалом»³. Такі висновки, на наш погляд, не мають ні серйозного теоретичного обґрунтування, ні практичної доцільності. Внесення змін у педагогічний процес, особливо ради-

² Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту.— «Радянська Україна», 1973, 21 червня.

³ Уемов А. И., Зуев Ю. И. Активизация учебных занятий по философии в высшей школе.— «Вопросы общественных наук», вып. 4. К., 1970, с. 23.

кальних, потребує всебічного аналізу як наявних педагогічних засобів, так і тих, що вводяться, передбачення наслідків гаданих змін, опробування нововведень у педагогічному експерименті та ін. У надзвичайно важливій і складній справі навчання і виховання потрібна «робота обачна, вдумлива, без непотрібної ломки чи поспішних рішень»⁴.

Піклуючись про удосконалення педагогічного процесу згідно з новими завданнями комуністичного будівництва, з вимогами науково-технічної революції, кафедри філософії мають насамперед повною мірою використати можливості традиційних методів і форм навчання і виховання студентів — лекцій, семінарських занять, консультацій, колоквиумів та ін. Саме на це звертає увагу постанова ЦК КПРС «Про роботу у Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по поліпшенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук». Ця постанова рекомендує «неухильно підвищувати роль лекцій у вивченні суспільних наук, формувати наукового світогляду, комуністичному вихованні студентів»⁵.

Наведене положення має надзвичайно важливе, принципове значення. Річ у тім, що останніми роками під час обговорення шляхів удосконалення педагогічного процесу у викладанні суспільних наук досить часто можна було почути думку про те, що в наш час — час науково-технічної революції — лекція як форма викладання зжила себе, і від неї слід відмовитися якнайшвидше. Лекції приписували безліч «пороків». Твердили про її пасивність, про те, що вона забирає багато часу, стомлює студентів, не вчить їх творчо мислити, не озброює їх методами науки тощо. Лекцію протиставляли іншим формам навчання — семінарським заняттям, самостійній праці студентів, прагнучи показати, що вона з ними не може суперничати. На деяких кафедрах почали проводити досить сумнівні експерименти з лекційними курсами.

Все це завдавало шкоди справі навчання і виховання студентів. Червнева (1974 р.) Постанова ЦК КПРС внесла цілковиту ясність у розуміння значення і ролі лекцій у викладанні суспільних наук. У ній ідеться про те, що лекціям належить визначальна роль у педагогічному процесі, що вони визначають «зміст та ідейно-політичну спрямованість всього навчального процесу»⁶.

Лекція є незамінним засобом мотивації навчання студентів. Вона має набагато більші, ніж інші форми навчання, можливості для того, щоб викликати у студентів інтерес і любов до науки, яка викладається, бажання вивчати її. Пояснюється це тим, що вона дозволяє повною мірою використати переваги живого слова. К. А. Тимірязев, у якому на рідкість гармонійно поєдналися якості дослідника і лектора, відзначав: «Ніщо не може порівнятися з благодійною дією... живого слова живої особи»⁷. Незважаючи на те, що Д. І. Писарев висловив досить багато критичних зауважень на адресу лекційної форми навчання, він змушений був визнати і таке: «Користь від лекцій полягає в тому, що вони значно сильніше за книгу збуджують любов студентів до науки»⁸.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 86.

⁵ Цит. за: «Коммунист», 1974, № 10, с. 5.

⁶ Там же, с. 4.

⁷ Из педагогического наследия К. А. Тимирязева.— «Вестник высшей школы», 1951, № 11, с. 51.

⁸ Писарев Д. И. Избранные педагогические высказывания. М., 1938, с. 455.

Зрозуміло, що не всі лекції викликають любов, або хоча б інтерес студентів до науки, яка викладається. Це справедливо лише щодо тих лекцій, які відповідають науковим і педагогічним критеріям і становлять яскравий творчий виклад наукового матеріалу.

Багато кафедр філософії ще недооцінюють мотиваційну функцію лекції. Вони випускають з уваги ту істину, що важливою умовою успішності викладання є прагнення і вміння викладачів викликати інтерес студентів до науки, яка викладається. «Для того, щоб людина будь-якого віку стала вчитися, треба, щоб вона полюбила навчання»⁹. Цього не можна досягти шляхом зовнішнього примусу. Це досягається за рахунок глибокої змістовності педагогічного процесу, надання йому творчого характеру, застосування різноманітних прийомів і методів навчання тощо. Соціологічні дослідження свідчать, що найбільше нарікань у студентів викликає сухе, нецікаве читання лекцій, що однією з головних якостей зразкового лектора вони вважають вміння цікаво, захоплююче викладати матеріал¹⁰.

Однак лекція — не розважальна розмова. Вона має являти собою серйозну, напружену, цілеспрямовану спільну працю викладача і студентів. Крім мотиваційної, в ній повинні бути реалізовані повною мірою освітня і виховна функції. Будучи, поряд з підручником, джерелом первинної інформації, лекція має великий пізнавальний, освітній вплив на студентів. Вона немов вводить студента у світ науки, яка викладається, допомагає йому зробити в ній перші свої кроки. Лектор бере до уваги рівень підготовки слухачів, їх професійні та інші інтереси. На лекціях студент дістає необхідну вихідну інформацію, яка дає йому змогу успішно оволодіти філософією в ході самостійної роботи, на семінарах тощо. Саме тут закладається теоретична і методична основа всіх інших форм навчання.

Велика роль лекцій у розвитку наукового мислення студентів. Оскільки лекція являє собою «мислення вголос» (Л. І. Петражицький) вченого, вона вводить студента в інтимну лабораторію наукової думки, в коло розв'язуваних наукою проблем, пробуджує його творчу активність. Знайомлячи студентів з методами одержання нових знань, показуючи шляхи наукового дослідження, викладач тим самим закладає основу для вироблення у них вміння і навиків самостійного набуття знань. Академік П. Л. Капиця щодо цього пише: «Чому потрібен лектор (гарний лектор) і чому недостатньо книжки (навіть гарної)? Тому що ти можеш бачити, як мислить людина. Не тільки висновки запам'ятовуєш, а немов присутній під час їх народження. У лектора ти можеш навчитися не тільки знань, але й того, як їх здобувати»¹¹.

Однією з атрибутивних характеристик марксистсько-ленінської філософії є її нерозривний зв'язок з життям, з суспільною практикою. Саме цим зумовлюється її науковість, дієвість, її величезна перетворювальна сила. У викладанні філософії, зокрема в лекційному курсі, принцип зв'язку теорії з практикою має бути реалізований якнайповніше. Від цього залежить значною мірою реалізація цілей навчання і виховання. У лекціях з філософії треба глибоко і всебічно висвітлювати проблеми комуністичного будівництва, світового революційного процесу, розкривати багатогранну діяльність Комуністичної партії.

⁹ Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений, т. 8, М., 1936, с. 87.

¹⁰ Див.: Рубин Б., Колесников Ю. Студент глазами социолога. Ростов-на-Дону, 1968, с. 123—125.

¹¹ Капица П. Л. Человек в мире информации.— У кн.: Наука сегодня. М., 1969, с. 224.

Кінцевою метою викладання філософії є глибоке оволодіння студентами діалектичним та історичним матеріалізмом, перетворення одержаних філософських знань в особисті переконання, формування комуністичного світогляду. Реалізується вона поступово, в міру вивчення студентами навчального курсу, застосування одержаних знань в розв'язанні теоретичних і практичних завдань. Однією з найважливіших умов реалізації кінцевої мети є єдність освітніх і виховних завдань у кожній лекції, семінарському занятті тощо. Кожний новий крок в реалізації освітніх цілей має бути водночас новим кроком в реалізації цілей виховання.

Говорячи про достоїнства лекції як форми навчання, слід мати на увазі і її економічність, яка пояснюється тим, що під час усного викладу матеріалу він легше схоплюється і засвоюється студентами. Саме тому, скажімо, професор М. Є. Жуковський вважав, що лекція — найбільш економічний за часом спосіб викладання. Допмагаючи студентам оволодівати основами знань з мінімальною затратою часу, лекція тим самим підвищує продуктивність усіх інших форм навчальної роботи.

Першою і неодмінною умовою успішності лекційного викладання є його глибока науковість, високий науково-теоретичний рівень. Червнева (1974 р.) Постанова ЦК КПРС як найголовніше висуває завдання підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук, оскільки без цього нерозв'язаними лишаються й інші завдання, що стоять перед викладанням. Оскільки марксистсько-ленінська філософія перебуває у безперервному розвитку, постійно збагачуючись новими положеннями і висновками, викладачі філософії повинні піклуватись про безперервне оновлення і збагачення лекційних курсів. Без цього викладання відстане від життя. Найважливішим завданням кафедр філософії тепер є глибоке вивчення матеріалів XXV з'їзду КПРС, який збагатив теоретичну скарбницю марксизму-ленізму новими положеннями, наукове осмислення його теоретичних і практичних висновків, їх використання у практиці викладання і наукового дослідження.

У викладанні філософії проведення принципу науковості нерозривно пов'язане з реалізацією принципу партійності. Партійність марксистсько-ленінської філософії збігається з науковістю, об'єктивністю. Тому науковий виклад марксистсько-ленінської філософії неможливий без показу її комуністичної спрямованості, отже, без розкриття її непримиренності щодо буржуазної ідеології.

Лекційне викладання марксистсько-ленінської філософії — найважливіша форма ідеологічної роботи. Ми ні на хвилину не повинні забувати про те, що в умовах протиборства двох систем воно завжди перебуває на передньому рубежі ідеологічної боротьби. Цю істину усвідомлюють наші ідейні противники. «Ідеологічна війна з комунізмом повинна бути виграна в школах»¹² — проголошував свого часу ректор Гарвардського університету Джон Конент. Отож, викладачам марксистсько-ленінської філософії треба неухильно підвищувати бойовистість своїх лекцій, посилювати їх політичну спрямованість, більше уваги приділяти критиці антикомунізму, реформізму і ревізіонізму.

Ефективним, дійовим педагогічним засобом, що містить у собі великі можливості освітнього і виховного характеру, є семінарські заняття, з допомогою яких викладач залучає студентів до самостійної роботи, конкретно керує нею, контролює її, подає студентам потрібну допомогу. Ці заняття стимулюють систематичне вивчення студентами

¹² Цит.: Радунская И. Аксель Берг. М., 1972, с. 455.

праць класиків марксизму-ленінізму, іншої філософської літератури. Вони сприяють формуванню в них самостійного мислення, поєднанню в їхній пізнавальній діяльності навчальних і наукових начал, збудженню і підтриманню на високому рівні інтелектуальної активності, виробленню навичок використання наявних знань для здобуття нових, формуванню наукових переконань. Усе це важливо для перетворення студента з об'єкта на суб'єкт навчання і виховання.

Велике значення у філософській освіті має і самостійна робота студентів. Як свідчить педагогічний досвід, студент може глибоко засвоїти програмний матеріал, набути вміння і навичок використання філософських знань під час розв'язання практичних завдань тільки за умови, що він, не обмежуючись аудиторними заняттями, навчатиметься самостійно, студіюватиме твори класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС і міжнародного робітничого руху, іншу навчальну і наукову літературу. Така робота привертає студента до наукової творчості, дослідницького пошуку, створює оптимальні умови для вироблення навичок діалектичного мислення. Знання, які здобуває студент у процесі самостійної роботи, як правило, глибокі й міцні. Ймовірність перетворення їх на особисті переконання досить велика. Різноманітність і гнучкість форм самостійної роботи¹³ дає змогу достатньою мірою враховувати інтереси і запити студентів.

Здійснений тут стислий, конспективний огляд основних елементів системи педагогічних засобів, застосовуваних нині в процесі викладання філософії, містить достатньо підстав для оптимістичних висновків. Звідси, проте, не випливає, що ця система взагалі не потребує змін. Навпаки, для того, щоб бути здатною ефективно розв'язувати назрілі завдання, вона повинна постійно вдосконалюватися, оновлюватися. «Жоден засіб педагогічний, навіть загальноприйнятий... не може бути визнаний завжди абсолютно корисним. Найкращий засіб не можна розглядати з точки зору корисності чи шкідливості, взятий відокремлено від усієї системи засобів. Жодна система засобів не може бути рекомендована як система постійна»¹⁴.

Останніми роками значна увага приділяється проблемному методу навчання як досить ефективному засобові активізації пізнавальної діяльності студентів, формування їх творчого, діалектичного мислення¹⁵. Деякі кафедри філософії нагромадили певний досвід практичного застосування проблемного методу в педагогічному процесі. Виявились основні дидактичні форми реалізації цього методу: проблемний виклад матеріалу в лекційному курсі і в підручниках, розв'язання студентами філософських задач і вправ на семінарських заняттях, в ході самостійної роботи, під час складання заліків і екзаменів, підготовка рефератів з проблемних тем.

Аналіз наявного досвіду застосування проблемного методу у викладанні філософії, розкриття його можливостей приводить до висновку, що час переходити від окремих експериментів до ширшого впровадження цього методу в педагогічний процес, органічно поєднуючи його

¹³ Докладніше про це див.: Методика преподавания общественных наук в высшей школе, гл. IX. М., 1975; Основы методики преподавания философии, гл. XVI. М., 1971; Нелеп А. Т. Теоретические проблемы методики преподавания марксистско-ленинской философии, гл. VI. К., 1973 та ін.

¹⁴ Макаренко А. С. О воспитании в семье. М., 1955, с. 204—205.

¹⁵ Докладніше про це див.: Методика преподавания общественных наук в высшей школе, гл. V; Основы методики преподавания философии, гл. XIV. Нелеп А. Т. Теоретические проблемы методики преподавания марксистско-ленинской философии, гл. V.

з традиційними методами навчання. Зрозуміло, що цьому має передувати відповідна методична робота кафедр, пов'язана з частковою реорганізацією навчального процесу, створенням нових методичних розробок і рекомендацій, підручників і навчальних посібників. Робота ця за своїм характером творча, складна і трудомістка, потребує великих зусиль з боку викладачів. Широке застосування в педагогічному процесі проблемного методу можна розглядати як один із практичних кроків кафедр філософії у справі перетворення в життя вимоги ХХV з'їзду КПРС «активніше впроваджувати в навчальний процес технічні засоби і нові методи навчання...»¹⁶.

Багато кафедр вже почали застосовувати в навчальному процесі наочні приладдя, технічні засоби навчання. В лекціях і на семінарських заняттях використовуються плакати і схеми, кіно, діапроекція, звукозапис, телебачення. Відходить у безповоротне минуле передсуд, ніби специфіка філософського знання виключає застосування засобів наочності у викладанні філософії. Все більше викладачів усвідомлюють ту істину, що застосування сучасних засобів наочності — не данина моді, а вимога часу, об'єктивна необхідність, зумовлена, зокрема, науково-технічною революцією.

Повсюдному і систематичному використанню засобів наочності в навчальному процесі перешкоджають і відсутність централізованого виготовлення наочного приладдя, і недостатня технічна оснащеність аудиторного фонду. Проте в кінцевому підсумку стан справ визначається ставленням кафедр до використання засобів наочності. Там, де до цього ставляться серйозно, провадячи продуману, цілеспрямовану роботу, значну кількість наочних приладь виготовляють і власними силами (переважно схеми і плакати), обладнують технічними засобами кабінети і аудиторії, розробляють методіку їх використання. Час усім кафедрам, усім викладачам філософії усвідомити, що застосування технічних засобів — це насущне практичне завдання сьогоднішнього дня. Величезне значення для підвищення рівня викладання суспільних наук, яке є складовою частиною комуністичного виховання трудящих, мають положення і висновки ХХV з'їзду КПРС про формування нової людини, про вдосконалення ідейно-виховної роботи. Вказуючи на необхідність посилення ефективності ідеологічної, виховної роботи, з'їзд визначив і шляхи розв'язання цих завдань. «Це — комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з врахуванням особливостей різних груп трудящих»¹⁷.

Процес викладання філософії містить широкі можливості для впливу на формування особистісних якостей студента. Курсу марксистсько-ленінської філософії належить в системі вищої освіти провідна роль у формуванні наукового світогляду, оскільки ця філософія є методологічною основою такого світогляду. Останній становить науково обгрунтовану систему узагальнених поглядів людини на світ, на своє місце в ньому, сукупність наукових, філософських, політичних, правових, моральних, естетичних переконань та ідеалів людей¹⁸. Така система духовних цінностей, що має своєю передумовою наявність у суб'єкта активної життєвої позиції, виражається в готовності, волі і вмінні будувати комунізм¹⁹. Вона може бути сформована у студентів внаслідок впливу на них всієї системи педагогічних засобів, яка охоп-

¹⁶ Матеріали ХХV з'їзду КПРС, с. 249.

¹⁷ Матеріали ХХV з'їзду КПРС, с. 83.

¹⁸ Див.: Філософская энциклопедия. т. 3. М., 1964, с. 454.

¹⁹ Див.: Матеріали ХХV з'їзду КПРС, с. 80.

лює різні види аудиторних занять, самостійну роботу студентів, їх діяльність в позаурочний час. Цей комплекс має знайти свою реалізацію насамперед в навчальному процесі, що є головним фактором виховання студентства. Саме в навчанні студентів, яке є особливим видом інтелектуальної праці, потрібно забезпечити єдність ідейно-політичного, трудового і морального виховання. Слід також комплексно підійти до організації громадської роботи студентів, особливо їх громадсько-політичної практики, яка відіграє важливу роль у вихованні у студентів суспільно-політичної активності, формуванні в них навиків агітаційно-пропагандистської, культурно-масової і організаційної діяльності. Активно, цілеспрямовано оволодіваючи марксистсько-ленінським вченням, освоюючи свою майбутню професію, беручи безпосередню участь у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, студенти формують і загартовують свою комуністичну ідейність, яка становить, за визначенням Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева, «сплав знань, переконання і практичної дії»²⁰.

XXV з'їзд КПРС збагатив марксистсько-ленінське вчення рядом нових положень і висновків: про розвинуте соціалістичне суспільство, про становлення нової людини, про підвищення керівної ролі партії в усіх сферах суспільного життя, про тенденції сучасного світового розвитку, про закономірності розвитку науки та ін. Вони мають бути глибоко вивчені кафедрами і втілені в зміст лекційних курсів, семінарських занять, усіх форм навчальної і виховної роботи студентів.

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 85.

* * *

Практика преподавания марксистско-ленинской философии в вузах показывает, что основные элементы системы педагогических средств, применяемых ныне в учебно-воспитательном процессе (лекция, семинар, самостоятельная работа студента, консультации, коллоквиумы и т. п.), обеспечивают при наличии соответствующей квалификации и педагогического мастерства преподавателей хорошее усвоение материала, превращение марксистско-ленинской теории в ядро мировоззрения студента.

Вместе с тем современные требования к специалисту предполагают дальнейшее углубление философских знаний студента, умение мыслить творчески, уверенно пользоваться научной методологией, применять полученные знания на практике. Для того, чтобы повсеместно обеспечить подготовку таких специалистов, следует значительно поднять эффективность учебно-воспитательного процесса в вузе.

Решения XXV съезда КПСС, постановление ЦК КПСС «О работе в Московском высшем техническом училище имени Н. Э. Баумана и Саратовском государственном университете имени Н. Г. Чернышевского по повышению идейно-теоретического уровня преподавания общественных наук» и другие партийные документы указывают основные направления для совершенствования преподавания марксистско-ленинской философии. Предстоит во многом обновить содержание и усовершенствовать методику преподавания лекционных курсов и ведения семинарских занятий. Необходимо настойчиво внедрять в практику обучения продуктивные методы вместо репродуктивных. В этой связи заслуживают распространения т. н. проблемный метод обучения и широкое применение в учебно-воспитательном процессе наглядных пособий. В сочетании с традиционными средствами преподавания марксистско-ленинской философии в вузе они дают возможность реализовать комплексный подход к постановке обучения и воспитания, на необходимость которого указал XXV съезд Коммунистической партии Советского Союза.

К. Д. БІЛОСВІТ, В. І. ПАНИОТТО

Вимірювання у конкретно-соціологічному дослідженні

(На прикладі вимірювання ступеня науковості праці заводського сектора науки)

В матеріалах XXV з'їзду КПРС акцентується увага на посиленні взаємозв'язку суспільних, природничих та технічних наук. Однією з важливих умов розв'язання цього завдання в галузі соціології є розиток методів вимірювання соціальних змінних. Справа в тому, що соціальні змінні мають переважно якісний характер, їх фіксування викликає значні труднощі, тому проблема вимірювання в соціології — одна із центральних:

Процес вимірювання у соціології має чотири етапи¹. 1. Створення первинних образів, конструктів, понять, що пояснюють множини закономірностей. Ці образи є ще досить невизначеними. 2. Конкретизація конструкта, поділ образу на складові (координати, змінні). Дослідник переходить від образного уявлення об'єкта до його опису за допомогою набору ознак (редукція понять). 3. Вибір емпіричних індикаторів (показників кожної з вимірюваних ознак). Цей етап можна вважати етапом побудови первинних шкал, тобто шкал, за допомогою яких вимірюють кожну з складових (координати, змінні), з яких утворюється первинний образ, первинна змінна. 4. Конструювання основної шкали, зведення показників по кожній з побудованих шкал в індекс. Одержану шкалу називають також похідною або вторинною².

Розглянемо докладніше два останні етапи — побудова первинних шкал (первинне вимірювання) та побудова похідних шкал (похідне вимірювання); це саме ті етапи, які визначають специфіку вимірювання в соціології.

Загальновідомим визначенням первинного вимірювання є визначення тих соціологів, які розуміють під ним ізоморфне відображення емпіричної системи з відношеннями на числову систему з відношеннями. На їхній погляд, існує безліч шкал, але в соціології звичайно розрізняють чотири їх типи: номінальні, порядкові, інтервальні і шкали відношень. Числа, які приписують пунктам номінальної шкали, виконують лише одну функцію — констатують відмінність або тотожність вимірюваних об'єктів, виходячи з певного критерію, який дає можливість віднести об'єкт дослідження до певної групи.

Прикладом номінальної шкали є питання анкети «соціальне походження». Числа приписують пунктам цього питання (наприклад, робітники — 1, селяни — 2, службовці — 3) лише для зручності обробки інформації. Числа, які приписують пунктам порядкової шкали, мають більше інформації — вони вказують на послідовність позицій.

¹ Див.: Воронов Ю. П., Ершова Н. П. Общие прищты социологического измерения. — В кн.: Измерение и моделирование в социологии. Новосибирск, 1969.

² Дещо іншої схеми, але близької до згаданої, дотримується В. А. Ядов. Див.: Ядов В. А. Социологическое исследование. Методология, программа, методы. М., 1972, с. 79—82.

Наприклад, приписування «3» — першому вибору, «2» — другому вибору, «1» — третьому і «0» — необраним в соціометрії вказує на те, що перший вибір характеризує вищу інтенсивність почуття, ніж другий, другий — вищу, ніж третій і т. д. Але це зовсім не означає, що перший вибір настільки ж відрізняється за інтенсивністю почуття від другого, наскільки другий від третього. Ознаки, які вимірюються за допомогою номінальних та порядкових шкал, часто називають якісними. Інтервальні шкали та шкали відношень (різниця між ними в рамках даної статті для нас значення не має) використовують для вимірювання ознак, які зветься кількісними. Такі шкали є традиційними, наприклад, для фізики — вимірювання температури, ваги, довжини. В соціології за допомогою таких шкал вимірюють вік, стаж тощо. Від того, за яким типом шкали здійснюється вимірювання, залежить та статистика, через яку відбувається обробка результатів вимірювання³⁻⁵, зокрема, чим вище рівень вимірювання, тим багатший статистичний апарат.

Тому соціологи намагаються використовувати шкали вищого порядку, причому основну складність має перехід від порядкової шкали до інтервальної. Практично дослідник майже ніколи не приписує повністю довільно бали пунктам шкали, яку він намагається використати як порядкову — завжди неявно є припущення, що приписані бали, хоч і дуже приблизно, але відповідають інтервальній шкалі. Більш того, бали використовують так, ніби вимірювання проведене за допомогою інтервальної шкали. Скажімо, дуже часто соціометричний статус визначається як *нормована сума ваги виборів*, відданих за даного члена групи, тоді як операція додавання для чисел порядкових шкал некоректна. Отже, однією із основних проблем первинного вимірювання соціальних змінних є проблема побудови інтервальних шкал.

Спроби побудови інтервальних шкал, які трапляються в літературі, можна умовно поділити на три групи: довільне приписування балів, експертне опитування і об'єктивні методи приписування балів.

Під довільним приписуванням балів ми розуміємо або випадок, коли дослідник приписує бали пунктам шкали, спираючись на інтуїцію (наприклад, приписування «3» першому вибору, «2» — другому і т. д. в соціометрії), або коли респондент має сам оцінити, використовуючи інтервальну шкалу, ступінь наявності у нього тої чи іншої ознаки. Наприклад, пропонується список професій з такою інструкцією: «Самостійно оцініть привабливість усіх даних нижче професій за десятибальною системою: найпривабливіша, на Ваш погляд, професія одержує вищу оцінку — десять балів, професія середньої привабливості — п'ять балів, найменш приваблива — один бал, інші професії — відповідно проміжні оцінки»⁶.

Під час експертного опитування групи експертів пропонують оцінити, наскільки той чи інший пункт шкали відповідає інтенсивності вимірюваної соціальної змінної, а потім для приписування балів пунктам шкали використовують середні показники оцінок експертів. Прикладом може бути шкала Терстоуна⁷.

Нарешті, під суб'єктивними методами розуміють методи побудови шкали за допомогою формалізованої процедури, яка не пов'язана з оцінками пунктів шкали ані самим дослідником, ані експертами, ані

³⁻⁵ Максименко Е. С. Про відповідність статистичних мір рівневі соціологічного вимірювання. — «Філософська думка», № 1, 1972.

⁶ Шубкин В. Н. Социологические опыты. М., 1970, с. 254.

⁷ Див.: Зайцева М. И. Методы шкалирования при измерении установки. — У кн.: Социальные исследования, вып. 5. М., 1970; Воронов Ю. П. Методы сбора информации в социологическом исследовании. М., 1974, с. 86—89.

респондентами. Наприклад, приладові вимірювання у природничих науках — вимірювання довжини, часу, ваги, температури — не залежать від чиїхось суб'єктивних оцінок (якщо нехтувати помилками зчитування). Як приклад «об'єктивного» методу побудови шкали в соціології наведемо метод, використаний у ленінградському дослідженні ставлення робітничої молоді до праці⁸. Була обрана певна кількість емпіричних референтів, що характеризують ставлення робітників до праці, скажімо, «виконання норм виробітку» з «кафе»: значно перевиковують, перевиконують, виконують, не виконують. Припустимо, що вага пунктів «кафе» повинна бути тим більшою, чим менша кількість осіб має цю характеристику, тобто тим більшою, чим більше її диференціуюче значення. Виходячи з цього, вводиться вага, яка обернено пропорціональна кількості осіб, які мають дану характеристику.

Взагалі ж об'єктивні методи приписування балів використовуються рідко, як звичайно, у тих випадках, коли за одиницю дослідження соціального об'єкта, на якому вимірюється та чи та характеристика, береться не окрема особа, а якась множина людей (скажімо, соціально-професійна група). При цьому характеристика вимірюється як частка людей, що мають ту чи іншу ознаку. Сама ж ознака вимірюється в номінальній або порядковій шкалі. Таким чином виникає природна інтервальна шкала.

Розглянемо тепер дальший етап побудови шкали — зведення окремих шкал в основну шкалу, тобто похідне вимірювання. Можна визначити похідне вимірювання як пошук функції, яка визначає значення вимірюваної ознаки за значеннями, одержаними за допомогою первинних шкал. Причому функція повинна бути такою, щоб одержані значення були обгрунтованими, надійними і шкала була якомога вищого порядку — порядковою або інтервальною. Хоч ця функція взагалі може бути довільною, здебільшого шукається лінійна функція, тобто функція

$$(1) \quad y = \alpha_1 x_1 + \alpha_2 x_2 + \dots + \alpha_m x_m,$$

де y — значення основної шкали; x_i — значення i -ї первинної шкали ($i=1,2,\dots, m$); α_i — вага i -ї шкали, вага кожної окремої ознаки ($i=1,2,\dots, m$); m — кількість первинних шкал.

Яким же чином визначається вага вторинних шкал? Тут, як і під час побудови первинних шкал, теж можемо виділити «суб'єктивні» методи, засновані на безпосередніх оцінках ваги (довільне приписування балів дослідником, експертне опитування), та об'єктивні, що не пов'язані з безпосередніми оцінками. Якщо первинних шкал небагато (дві чи три) і коли вони є номінальними або порядковими, то побудувати основну номінальну чи порядкову шкалу «суб'єктивним» методом можна й без приписування ваги (тобто не за формулою (1), а безпосередньо), наприклад, за допомогою логічного квадрата.

Часто побудову шкал за допомогою логічного квадрата розуміють як форму використання контрольних запитань, але суть методу від цього не змінюється. Наведемо приклад використання логічного квадрата⁹. Щоб виявити ступінь задоволеності робітників своєю роботою, до анкети були введені три таких питання (питання вміщені у різних частинах анкети, серед них були питання іншого типу).

⁸ Див.: Человек и его работа. М., 1967, с. 69; Здравомыслов А. Г. Методология и процедура социологических исследований. М., 1969, с. 186, 187.

⁹ Див.: Человек и его работа. М., 1967, с. 74. Докладний виклад схеми логічного квадрата поданий у кн.: Проблемы социального регулирования на промышленных предприятиях. К., 1973, с. 134, 135.

1) Чи бажаєте Ви перейти на інше місце роботи? Варіанти відповідей: так, ні, не знаю.

2) Чи задовольняє Вас Ваша робота? Варіанти відповідей: робота цілком задовольняє; скоріше задовольняє, ніж не задовольняє; робота для мене байдужа; скоріше не задовольняє, ніж задовольняє; робота зовсім не задовольняє; не могу відповісти.

3) Припустимо, що за якимись обставинами Ви тимчасово не працюєте. Чи повернулися б Ви на попереднє місце роботи? Варіанти відповідей: так, ні, не знаю.

Таблиця 1

Логічний квадрат. Техніка обробки даних трьох контрольних питань про задоволеність роботою

Варіанти відповідей на питання про задоволеність роботою	Чи бажаєте Ви перейти на інше місце роботи?								
	Ні			Не знаю			Так		
	Чи повернулися б Ви на попереднє місце роботи?								
	Так	Не знаю	Ні	Так	Не знаю	Ні	Так	Не знаю	Ні
Робота цілком задовольняє	1	2	6	2	2	6	6	6	6
Скоріше задовольняє, ніж не задовольняє	2	2	3	2	3	3	6	3	6
Байдужа	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Скоріше не задовольняє, ніж задовольняє	6	3	6	3	4	4	3	4	4
Зовсім не задовольняє	6	6	6	6	4	4	6	4	5
Не могу відповісти	2	3	6	3	3	3	6	3	4

Результати опитування оброблюються за допомогою таблиці, що й зветься «логічним квадратом» (табл. 1). У цій таблиці наведені можливі варіанти відповідей на всі три питання, кожна колонка таблиці відповідає одному з варіантів відповідей. Дослідник розробляє кожну колонку таблиці і за допомогою знань об'єкта, інтуїції, тобто «логічно», визначає, який ступінь інтенсивності ознаки має той чи інший варіант відповіді.

Числа у колонках таблиці позначають такі значення ознаки «задоволеність роботою»: 1 — максимально задоволений (збіг усіх крайніх позитивних відповідей), тобто «робота цілком задовольняє», «на іншу роботу не перейду», «повернувся б на попереднє місце роботи»; 2 — роботою задоволений (поєднання крайніх та середніх позитивних відповідей); 3 — невизначене або індиферентне ставлення до роботи (поєднання всіх середніх позицій); 4 — роботою незадоволений (поєднання крайніх та середніх негативних відповідей); 5 — максимально незадоволений (збіг усіх крайніх негативних відповідей) та 6 — ставлення до роботи суперечливе.

У випадках же, коли ознак багато, доводиться використовувати формулу (1) навіть для побудови номінальної шкали або послуговуватися алгоритмами розпізнавання образів для ознак, що вимірні за допомогою номінальних шкал¹⁰.

Розглянемо «об'єктивні» методи визначення ваги ознак. Зауважимо, що в цьому випадку вони вживаються значно частіше, ніж при первинному вимірюванні. Адже є, наприклад, такий метод визначення

¹⁰ Див.: Распознавание образов в социальном исследовании. Новосибирск, 1969.

ваги ознак: на деякій множині замірюються як значення складових вимірюваної ознаки, так і значення самої цієї ознаки, тоді обчислюються коефіцієнти кореляції кожної зі складових з підсумковою ознакою (з основною ознакою, що вимірюється). Ці коефіцієнти і є вагою, яку потім можна використати під час інших досліджень для опосередкованого вимірювання ознаки. Йдеться, по суті, про складання рівняння регресії, хоча дуже часто обмежуються обчисленням коефіцієнта кореляції. Як приклад можна навести дослідження В. Водзінською ваги різних складових ознаки «привабливість професії»¹¹.

Групі школярів запропоновано оцінити у десятибальній системі 80 професій за чотирма критеріями — ціннісними характеристиками професій (можливості для творчості, що дає професія; можливості для зростання кваліфікації; за рівнем заробітної плати; за суспільним престижем професії). Усе це складові привабливості. Далі учні мали оцінити всі ці професії за загальною привабливістю, ніби зробити вибір для себе. Потім обчислювався коефіцієнт кореляції між оцінками загальної привабливості та оцінками за кожним із чотирьох критеріїв (табл 2).

З наведеного прикладу видно, що коли нас цікавлять усі складові якоїсь ознаки як такі, то застосування цього методу має сенс. Але в цій статті йдеться саме про такі випадки, коли вага окремих складових потрібна не сама по собі, а для того, щоб за її допомогою виміряти певну змінну, що важко піддається безпосередньому вимірюванню. Та в цьому разі згаданий метод якраз «працює» погано: він потребує безпосереднього вимірювання шуканої ознаки. Виходить, що коли легко виміряти основну змінну, то немає потреби у відшукуванні ваги складових цієї змінної, а чим необхідніша побудова складного індексу, тим важче виміряти основну змінну. Отже, описаний метод може бути застосований лише у випадках, коли основну змінну важче виміряти, ніж її складові (інакше недоречно застосовувати цей метод), але не тоді, коли виміряти основну змінну взагалі неможливо. У таких випадках має сенс визначати вагу складових вказаним методом на якійсь множині, а потім використати цю вагу для всієї генеральної сукупності. Як бачимо, сфера застосування цього методу досить обмежена.

Пропонуємо ще й такий метод визначення ваги складових. Він, на нашу думку, простий і практичний. Із множини соціальних об'єктів (груп, індивідів, підприємств) добирається певна множина об'єктів, у яких значення підсумкової ознаки — ознаки y в формулі (1) більше, ніж у інших об'єктів. Далі обчислюються середні показники по кожній зі складових для виділеної групи та для множини, що залишилася. За вагу даної складової приймається різниця середнього показника для відібраної групи і середнього показника для множини, що залишилася, за цією ознакою. Або більш строго, нехай x_1, x_2, \dots, x_m — середні показники множини об'єктів, у яких ознака y виражена сильніше, ніж у інших (x_i — середній показник, вирахований за i -ю озна-

Таблиця 2

Щільність зв'язку між оцінками привабливості професій та оцінками окремих складових привабливості

Складові привабливості професій	Коефіцієнт кореляції
Можливості для творчості	0,862
Можливості для зростання	0,821
Суспільний престиж	0,810
Заробітна плата	0,622

¹¹ Водзінская В. В. О социальной обусловленности выбора профессии. — В кн.: Социальные проблемы труда и производства. М.— Варшава, 1969.

кою, тобто за i -ю складовою підсумкової ознаки y). Позначимо через $\bar{x}'_1, \bar{x}'_2, \dots, \bar{x}'_m$, середні показники множини, що залишилася (m — кількість складових). Тоді за вагу i -ї ознаки v_i приймається різниця $v_i = \bar{x}_i - \bar{x}'_i$.

Цей метод деякою мірою може розглядатися як певна модифікація методу кореляції, що викладений вище, коли вважати різницю аналогом коефіцієнта кореляції, а виділення об'єктів, що мають високе значення ознаки y , — вимірюванням за допомогою номінальної дихотомічної шкали. Ця задача значно простіша (більш того, можна виділяти не тих, у кого дана ознака виражена яскравіше, а тих, в кого слабкіше, або й тих і інших — не має значення; головне, щоб було дві групи людей, які відрізняються за інтенсивністю підсумкової ознаки). Ця задача може розв'язуватися за допомогою методу аналізу документів, спостереження, експертного опитування тощо.

Розберемо докладний приклад дослідження, в якому застосовувався такий метод. Це дає нам змогу проілюструвати також і деякі інші положення статті. Об'єктом дослідження були колективи заводського сектора науки, що діє безпосередньо в складі підприємства і організаційно, економічно та інформаційно пов'язаний з ним. Сфера функціонування заводського сектора науки визначає своєрідне становище його колективів: їм притаманне поєднання науково-дослідницької роботи з повсякденним керівництвом виробництвом та його обслуговуванням. Тому обраний об'єкт явно містить соціальну суперечність, що породжує проблемну ситуацію. Щоб вивчити її, проводилось соціологічне дослідження на деяких підприємствах м. Києва, що мало на меті емпіричне спостереження реальної картини сучасного статусу трудових колективів заводського сектора науки для того, щоб виявити особливості функціонування та тенденції їх розвитку, характер і зміст праці, зокрема визначення відповідності заданих та реальних трудових функцій.

Двоїсте становище колективів заводського сектора науки (наукові та виробничі функції) і той факт, що вони перебувають в процесі свого становлення, створюють ситуацію, коли може виникнути істотна розбіжність між заданими та реальними виконуваними функціями. Якщо зважати на те, що визначальною в діяльності трудових колективів має бути наукова функція, то для дослідження характеру і змісту праці цих колективів набуває особливого значення виявлення ступеня його науковості. Це спричинило введення поняття «науковість праці» і розробку методики його вимірювання. На прикладі вимірювання ступеня науковості праці продемонструємо етапи вимірювання в соціології та метод визначення ваги ознак, який ми запропонували вище.

У радянській прикладній соціології є приклади вимірювання ступеня науковості праці. Так, лєнінградські соціологи С. А. Кугель, О. М. Нікандров як емпіричний референт науковості праці використали питання: «Чи потребує Ваша робота теоретичних знань, здобутих у вузі?»¹². Встановлення того, наскільки робота потребує теоретичних знань, — важлива, але недостатня умова визначення науковості праці. До того ж, таке формулювання питання скоріше виявляє ступінь відповідності реально виконуваної роботи рівню освіти.

Науковість праці є параметром, що має складну якість, виміряти яку безпосередньо важко. Більш-менш повне (відомо, що повна редуц-

¹² Див.: Кугель С. А., Нікандров О. М. Молодые инженеры. М., 1971, с. 134, 135.

ція змісту поняття до його емпіричних ознак неможлива¹³⁾ уявлення про науковість праці може дати тільки комбінація певних ознак, причому кожна із цих ознак є лише однією із характеристик вимірюваного параметра. Емпірична інтерпретація ступеня науковості праці була зроблена на основі визначення, що таке «наукова праця»¹⁴⁾. Але для того, щоб мати змогу зіставити між собою різноманітні колективи заводського сектора науки, розглядалися такі ознаки, носіями яких можуть бути всі колективи, незалежно від галузі їх науково-виробничої діяльності і від тієї позиції на підприємстві, на якій вони стоять. У відповідності з вище згаданим, назвемо ознаки, що характеризують науковість праці, на основі яких вона може бути визначена і виміряна.

Головною ознакою наукової роботи, що відрізняє її від інших різновидів розумової діяльності високої кваліфікації, є її пошукова (дослідницька) функція. Наукова робота незалежно від того, чи виконується вона на стадії теоретичних досліджень, чи на стадії проектування, створення та випробування зразків і дослідних установок, в академічному інституті чи заводській лабораторії, завжди становить з погляду мети та остаточного результату пошук нового. Сфера наукової діяльності закінчується тоді, коли основною метою діяльності стає не здобування нового знання (теорій, методів, продукту, технології та ін.), а використання вже існуючих знань, наприклад, налагодження виробничого процесу. Емпіричному індикатору ознаки «дослідницький (пошуковий) характер роботи» відповідало питання № 4 анкети¹⁵⁾.

Але дослідницька функція наукової діяльності реалізується лише тоді, коли вона пов'язана із значною теоретико-інформаційною роботою перед науковим пошуком. Тому однією з неодмінних ознак наукової роботи є використання теоретичних знань. Для її вимірювання до анкети було введене питання № 1.

Далі дослідницька (пошукова) функція наукової роботи здійснюється за допомогою різних операцій, серед яких одні операції є творчими (формування напряму майбутніх досліджень; розробка робочих гіпотез; проведення експерименту, розрахунків; підготовка звітів, публікацій тощо), а інші — допоміжними (бібліографічна робота; переклади наукових праць з іноземної мови; розробка та виконання креслень установок, стендів; монтаж, освоєння та обслуговування стендів, установок, апаратури; складання тоблиць, графіків і оформлення матеріалів звітів, публікацій тощо)¹⁶⁾. Наукова робота в усіх галузях знань — це завжди деяке співвідношення творчих і нетворчих різновидів робіт. Звідси для встановлення ступеня науковості праці досить велике значення має вимірювання творчого змісту праці. Щоб визначити ступінь наявності даної ознаки було внесено запитання № 5.

Вимірюючи ступінь науковості праці, можна було б задовольнитися трьома виділеними емпіричними індикаторами (дослідницький характер праці, творчий зміст роботи, потреба у теоретичних знаннях), але тоді в ній не відобразилися б особливості досліджуваних колективів. На ступені науковості праці позначається те, що в системі «наука — виробництво» заводський сектор науки стоїть ближче до вироб-

¹³⁾ Див.: Ядов В. А. Методология и процедуры социологических исследований. Гарту, 1968, с. 73.

¹⁴⁾ Див.: Проблемы деятельности ученых и научных коллективов. Л., 1969; Добров Г. М., Клименюк В. Н., Одрин В. М., Савельев А. А. Организация науки. К., 1970; Завлин Н. П., Щербаков А. И., Юделевич М. А. Труд в сфере науки. М., 1973 та ін.

¹⁵⁾ Тут і далі формулювання питань та варіанти відповідей див. у табл. 3.

¹⁶⁾ Добров Г. М., Клименюк В. Н., Одрин В. М., Савельев А. А. Организация науки. К., 1970, с. 45—47.

ництва і в його діяльності переважають роботи, що пов'язані з останніми фазами руху наукової праці.

Якщо вважати, що поняття наукової роботи охоплює не лише фундаментальні (теоретичні), але й прикладні дослідження, і проектування, і дослідно-експериментальне виробництво, то треба зважити на те, що наукова робота на різних фазах не рівнозначна ні за змістом, ні за результатами. Якщо рухатися від фази фундаментального дослідження до фази освоєння та промислового виробництва, інтенсивність ознак, що характеризують наукову роботу, не лишається незмінною, вона має тенденцію зменшуватися. Так, новизна і оригінальність дедалі більшою мірою замінюється навичками, практичним досвідом; унікальність та неповторність, імовірнісний характер та ризик зменшуються (під час проектування та освоєння слід частіше послуговуватися ГОСТом, типовими рішеннями та ін.), доказовість одержаної інформації має на увазі досягнути заздалегідь сформульовану мету. Отже, ступінь науковості праці перебуває у залежності від характеру переважно виконуваної роботи. Щоб це врахувати, як емпіричний індикатор було використане питання № 3.

Крім того, ми ввели ознаку евристичної цінності діяльності колективу. На ступені науковості праці позначається її евристичний рівень. Наукова робота не обов'язково включає елементи евристики і не завжди має потребу в ній. Є такі різновиди наукової діяльності (наприклад, експериментальне відтворення варіантів уже відомого явища, визначення ознак за допомогою стандартних методів, більшість досліджень у галузі систематики), які постачають основний матеріал для дальших узагальнень, чи приводять до нагромадження нових фактів, або ж мають цінне утилітарне значення. Об'єктивна корисність таких різновидів наукової діяльності не викликає сумніву, хоч елементи евристики в ній можуть бути відсутні. Згідно з класифікацією наукової роботи за критерієм евристичної цінності в анкеті було поставлене питання № 2.

Отже, у нашому дослідженні для вимірювання такої соціальної змінної, як науковість праці, використано сім ознак: дослідницький характер роботи; використання в роботі теоретичних знань; евристична цінність роботи; використання і впровадження існуючих наукових знань; нагромадження нових фактів на вже досягнутому науковому рівні; здобуття нових знань.

Відповіді на питання, що відповідають ознакам науковості праці, становлять емпіричну інформацію. З її статистичної обробки починається зворотний процес руху пізнання: від емпіричних індикаторів через послідовні ступені понятійних індикаторів до основного поняття. Початок цього руху пов'язаний з процедурою синтезу індикаторів у індекс, що стали головним засобом статистичного аналізу. Обчислення індексів виконувалися таким чином.

Усі складові науковості праці становили якісні ознаки. Їх квантифікація здійснювалася через побудови шкал, які за їх роллю у вимірюванні складної ознаки визначені як первинні. Як бачимо з наведених вище питань — емпіричних індикаторів науковості праці, запропоновані варіанти відповідей являли собою упорядкований набір відповідних станів, різний ступінь наявності вимірюваної ознаки — шкалу, виражену вербально. На етапі побудови первинних шкал визначення ваги кожного варіанта, відповіді (стану, властивості) кожної ознаки науковості праці здійснювалося за допомогою приписування їй умовної бальної оцінки самими дослідниками (табл. 3). Хоч такий поділ брався до уваги, проте процес цей був неформалізованим.

Таблиця 3

Умовні бали, приписані варіантам відповідей на питання анкети, що є емпіричними індикаторами наукової праці

№ питання	Формулювання питань та варіанти відповідей	Бал
1	«Як Ви вважаєте, чи потребує Ваша робота теоретичних знань?»	
	Значною мірою	1,00
	Незначною мірою	0,30
	Ні	0,00
2	«Який різновид діяльності включає до себе Ваша робота?»	
	2 (1). Діяльність, у якій використовуються та впроваджуються наукові знання	
	Значною мірою	0,34
	Епізодично	0,17
	Відсутня	0,00
	2 (2). Діяльність, що включає нагромадження нових фактів на вже досягнутому науковому рівні	
	Значною мірою	0,63
	Епізодично	0,50
	Відсутня	0,00
	2 (3). Діяльність, що спричиняє здобуття нового (ідей, теорій, методів тощо)	
Значною мірою	1,00	
Епізодично	0,84	
Відсутня	0,00	
3	Яку переважно роботу Ви виконуєте?	
	Теоретичну	1,00
	Експериментальну	0,82
	Експериментально-теоретичну	0,69
	Дослідницьку	0,53
	Дослідно-конструкторську	0,50
	Роботу у справі впровадження нової техніки	0,39
	Проектно-конструкторську	0,26
Роботу у справі обслуговування виробничого процесу	0,13	
Названі різновиди робіт не виконую	0,00	
4	Чи вважаєте Ви, що Ваша робота має дослідницький (пошуковий) характер?	
	Значною мірою	1,00
	Епізодично	0,50
	Ні	0,00
5	Якою мірою Ви згодні з твердженням (як воно відображає реальний стан): «Моя робота за своїм змістом є досить творчою?»	
	Згоден	1,00
	Важко відповісти	0,00
	Не згоден	-1,00

Примітки: 1) Умовні бали варіантам відповідей кожної ознаки питання № 2 приписувалися, виходячи з того, що всі три ознаки утворюють одну шкалу, варіанти відповідей належать до одного континууму; 2) середньозважений бал питання № 5, що одержаний за допомогою умовних балів, був далі приведений у відповідність (нормований) з середньозваженими балами інших ознак за допомогою лінійного перетворення так, щоб він змінювався від 0 до 1, а не від -1 до +1.

Побудова первинних шкал дала змогу одержати індекс кожної ознаки науковості праці, який обчислений як середній бал оцінок даної ознаки респондентами. Одержані індекси використовувалися для побудови вторинної шкали — ступеня науковості праці. Її побудова полягала у зведенні показників шкал окремих ознак до індексу. Для конструювання надійної шкали важливо врахувати, що різні ознаки науковості праці мають неоднакову цінність у її визначенні. Тому виникає потреба упорядкувати їх за ступенем значущості, тобто визначити їх «вагу» і врахувати її під час обчислення окладного індексу.

Коли визначалася значущість (вага) ознак науковості праці, використовувався метод експертних оцінок. Експертами були найбільш досвідчені, компетентні працівники (головні спеціалісти, керівники лабораторій та конструкторських бюро, кандидати наук), яким запропоновано оцінити значущість кожної ознаки для характеристики науковості праці. Однак від результатів експертної оцінки довелося відмовитися, бо вони не були надійними.

Надійнішим виявилось застосування вище згаданого «об'єктивного» методу: використання як «експертів» одного з групувань респондентів, у яких показники досліджуваних змінних виражені сильніше, ніж у іншій частині вибіркової сукупності. Таким групуванням стала категорія працівників заводського сектора науки, явно орієнтованих на науку. За ознаки такої орієнтації були прийняті формальні критерії: наявність вченого ступеня, а також прагнення індивіда здобути вчений ступінь (показники: навчання в заочній аспірантурі, складання кандидатського мінімуму, робота над дисертацією).

Попереднє спостереження показало, що формальне включення в сферу наукової діяльності (наявність наукового ступеня, навчання в заочній аспірантурі тощо), пов'язане зі змістом виконуваної роботи і що головне навантаження у виконанні наукових досліджень у колективах припадає якраз на працівників, явно орієнтованих на науку. За вагу ознак науковості праці приймалася різниця показників працівників, явно орієнтованих на науку, та усіх інших. Щоб сума ваги дорівнювала одиниці, різниця показників нормувалася, тобто ділилася на суму різниць за усіма ознаками (табл. 4).

Наведені підсумкові результати визначення «ваги» ознак науковості праці свідчать про те, що одержане розміщення ознак за зменшенням їх «ваги» має внутрішню логіку. Перше місце за значенням

Таблиця 4

Обчислення «ваги» ознак науковості праці

Ознаки науковості праці	Середні бали ознак		Різниця середніх балів	Вага, тобто нормована різниця середніх балів	Ранг значущості ознаки
	Для явно орієнтованих на науку	Для інших працівників			
Здобуття нового знання	0,43	0,20	0,23	0,26	1
Дослідницький характер роботи	0,57	0,35	0,22	0,25	2
Творчий зміст роботи	0,66	0,52	0,14	0,16	3—4
Нагромадження нових фактів на вже досягнутому науковому рівні	0,42	0,28	0,14	0,16	3—4
Характер переважно виконуваної роботи	0,41	0,31	0,10	0,11	5
Потреба в теоретичних знаннях	0,76	0,69	0,07	0,08	6
Використання існуючих наукових знань	0,23	0,23	0,00	0,00	7

Примітка: «Вага» у 4-му стовпчику одержана за допомогою ділення чисел 3-го стовпчика на суму цих чисел (вона дорівнює 0,90).

ознаки для характеристики науковості праці посідає ознака «одержання нового знання» (0,26), друге — «дослідницький (пошуковий) характер роботи», її вага майже така, як вага першої ознаки (0,25). Третє та четверте місце (0,16) посіли ознаки «творчий зміст роботи» та «нагромадження нових фактів», п'яте — «характер переважно виконуваної роботи» (0,11), шосте — «потреба у теоретичних знаннях» (0,08) і сьоме — «використання наявних знань» (0,00).

Якщо, наприклад, середні показники ознак науковості праці для робітників колективів, що розробляють нову продукцію, були: дослідницький характер роботи — 0,41; потреба в теоретичних знаннях — 0,70; творчий зміст роботи — 0,53; характер переважно виконуваної роботи — 0,37; використання існуючих знань — 0,24; нагромадження нових фактів — 0,33; здобуття нового знання — 0,23, то індекс науковості праці для даної групи зі врахуванням «ваги» обчислюється так:

$$0,25 \cdot 0,41 + 0,08 \cdot 0,70 + 0,16 \cdot 0,53 + 0,11 \cdot 0,37 + 0,00 \cdot 0,24 + 0,16 \cdot 0,33 + 0,26 \cdot 0,23 = 0,40.$$

У проведеному дослідженні визначення ваги ознак таким чином здійснювалося для побудови вторинної шкали науково-технічної активності (сім показників ознак, тобто сім первинних шкал), а також для побудови вторинної шкали установки на наукову змістовність у роботі (десять показників ознак).

В директивах XXV з'їзду КПРС поставлено завдання підвищити ефективність і якість наукових досліджень, забезпечити подальше вдосконалення форм зв'язку науки з виробництвом, прискорити впровадження наукових досягнень у народне господарство. Велику роль у здійсненні цих завдань має відігравати заводський сектор науки. Тому вивчення ступеня науковості праці колективів заводського сектора науки є важливим і актуальним завданням. Можна сподіватися, що викладена нами методика стане у пригоді соціологові-практику.

* * *

В статті рассмотрено одно из двух основных направлений в развитии методов измерения социальных переменных — построение шкал высокого порядка (второе направление — разработка статистики для шкал низкого порядка). Основное внимание уделено построению вторичных шкал, т. е. методам сведения отдельных шкал, каждая из которых измеряет одну из составляющих (один из эмпирических референтов) изучаемой переменной, в одну шкалу. Предложен следующий метод определения весов каждой из составляющих изучаемой переменной: из массива опрошенных выделяется группа лиц, у которых изучаемый признак выражен более ярко, чем у остальных, и разность оценок каждой составляющей признака, данных выделенной группой, и оценок, данных всеми остальными, принимается за вес этой составляющей при конструировании шкалы.

Предложенный метод иллюстрируется конструированием шкалы для измерения степени научности труда в коллективах заводского сектора науки. Развитие заводского сектора науки является одним из наиболее перспективных путей превращения науки в непосредственную производительную силу. Так как определяющей в деятельности трудовых коллективов заводского сектора науки должна быть научная, а не производственная функция, то для исследования характера и содержания труда этих коллективов выявление степени его научности приобретает особое значение.

І. В. ПАСЛАВСЬКИЙ

Критика метафізики томізму в натурфілософії Й. Кроковського

Боротьба проти ідеології католицизму й уніатства на Україні має свою багатовікову традицію. Започаткована ще в епоху Стародавньої Русі, вона наростала з кожним століттям, набираючи різних форм відповідно до тактики й методів католицької експансії, яка була зняряддям соціального, національного і духовного поневолення українського та білоруського народів.

Особливо загострилася ця боротьба наприкінці XVI ст., коли відбулося укладення Брестської унії 1596 року. В цей період виникає самобутня й оригінальна полемічна література, автори якої (Г. Смотрицький, К. Острозький, І. Вишенський, Х. Філалет, З. Копистенський) рішуче виступили проти теорії і практики католицизму. Вони піддавали нищівній критиці інституції католицької церкви, догмати про зверхність влади римського папи, про походження святого духа та ін. Ця критика органічно пов'язувалась з викриттям і моральним розвінчанням насильства, знущань, експлуатації польськими світськими й духовними магнатами українського народу і тому знаходила підтримку й розуміння серед широких мас трудящих. Зрештою, релігійна полеміка була лише ідеологічним прикриттям антифеодальної національно-визвольної боротьби, оскільки, як зазначають класики марксизму, в період феодалізму та його розкладу «інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою»¹. Виходячи з цього, можемо стверджувати, що релігійно-філософська полеміка, яка розгорнулася на Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст., зливалася з боротьбою за соціальне і національне визволення. Саме це змушувало письменників-полемістів не лише розвінчувати католицизм і унію, але й одночасно підійматись до постановки питань про толерантність, рівність, братерство, свободу.

Рішуче боролися вітчизняні антиуніатські публіцисти також проти ідеологічного наступу єзуїтів на духовне життя нашого народу. І хоча заперечення «латинської» науки єзуїтів доходило в деяких полемістів (наприклад, у І. Вишенського) до цілковитого відкидання світських наук, все ж ідейний опір католицькому засиллю в галузі духовного життя і шкільної освіти був історично виправданий.

Новий період в історії боротьби проти ідеології уніатства й католицизму починається з заснування в 1632 р. Києво-Могилянської колегії. Засновники і вчені цієї школи вбачали у світських науках і, зокрема, у філософії, «діалектичну зброю» (С. Яворський) проти католицьких ідеологів. Цей погляд на світські науки і їх актуальне значення в боротьбі проти ідеології католицизму досить чітко висловив відомий професор Київської колегії Й. Кроковський. Він відзначав, що філософію, зокрема, повинні вивчати і схвалювати «всі вчені Грецької

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 343.

церкви, які захищають її від навислої загрози» («Диспути з логіки». 1686 р., 21 зв.).

Знайомлячись з філософською спадщиною професорів Києво-Могилянської академії, насамперед звернемо увагу на її антитомістське спрямування. Це свідчить про те, що вітчизняні вчені вбачали основне завдання своїх філософських трактатів у показі неспроможності томізму як філософського вчення, у критиці католицької доктрини взагалі. Це було важливим, оскільки на той час вчення Фоми Аквінського стало основним знаряддям католицької ідеології.

Звичайно, ця критика була історично обмеженою передусім тим, що вона слугувала завданням релігійної полеміки, а, отже, і захисту православ'я. Разом з тим не можна не бачити, що, приступаючи до критики томізму, професори Київської академії взяли за реалізацію завдання, поставленого всім попереднім розвитком полеміки. Якщо письменники-полемісти і вчені-братчики вели проти католицизму переважно релігійну полеміку, в яку були вкраплені досить значні елементи соціального викриття, то професори Київської академії, продовжуючи цю полеміку, піднесли її на новий, вищий щабель. Виступаючи проти томізму та інших напрямів так званої другої схоластики, вони здійснили критику філософських підвалин католицизму і вийшли за межі суто релігійної полеміки.

Вивчення філософської спадщини професорів Києво-Могилянської академії в такому напрямі має актуальне значення. Воно допомагає глибоко і правильно з'ясувати генезис і особливості боротьби проти унії і католицизму, яку протягом віків провадили демократичні, прогресивні діячі вітчизняної суспільної думки. Ці дослідження актуалізуються ще й тим, що католицькі ідеологи, апологети унії, фальсифікуючи роль і значення Києво-Могилянської академії, намагаються довести, ніби її філософія стоїть найближче до католицької². Спотворюючи історичні факти, вони заявляють, що на творах Фоми Аквінського засновувалася «Київська Могилянська академія в часи свого розквіту і падала з занепадом Томиної науки»³. Розкриття антитомістського спрямування філософської спадщини професорів Києво-Могилянської академії має важливе значення і для критики філософії неотомізму, як однієї з основних течій сучасної буржуазної ідеології.

Пропоноване дослідження має на меті показати критику вітчизняними філософами онтології томізму в XVII ст. на основі аналізу курсів з філософії, що читалися в Києво-Могилянській академії в цей період і дійшли до нас в рукописах. В даному випадку ми зосередимось на аналізі філософського курсу Й. Кроковського, прочитаного ним для студентів академії в 1686—87 роках⁴. Цей курс, як ми гадаємо, є типовим і водночас найоригінальнішим зразком тогочасної полеміки зі вченням Фоми Аквінського.

Аналіз альтернатив, висунутих Й. Кроковським томістському трактуванню основних категорій онтології, розпочнемо з критики ним томістського розуміння категорій сутності (essentia) й існування (existentia).

Ці категорії, як більшість інших категорій свого теологічного вчення, Фома Аквінський запозичив із «першої філософії» Арістотеля. Проте, оперуючи ними він наповнює їх змістом, цілком протилежним

² Див.: «Богословія», т. III, кн. 1-4. Львів, 1925, с. 17.

³ Там же, с. 92.

⁴ Філософський курс Й. Кроковського зберігається в ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів; Шифр 617/393. Далі посилання на нього подаються в тексті; номер відповідної сторінки в дужках.

тому, який вкладав у них сам Стагірит. Якщо Арістотель розумів сутність та існування як визначеності, внутрішньо притаманні самим речам, невіддільні одне від одного і зумовлені причинами матеріального світу, то Аквінат стверджує, що речам властива сутність, проте ця сутність не зумовлює їхнього існування⁵. Кожна річ, як і всяка жива істота існують, за Фомою, не завдяки своїм сутностям, а лише як наслідок божого промислу. Таким же чином сутність будь-якого «творіння» не ставиться Аквінатом в залежність від факту його існування, а приймається як щось дане зовні, тобто знову ж таки як результат божого творення. Метафізично розриваючи філософські категорії сутності й існування, Фома неправомірно абсолютизує роль сутності. На його погляд, сутність речі має бути опочатку в «розумі бога», а вже потім втілюватися в конкретній речі, надаючи їй тим самим реальное існування. Отже, якщо в Арістотеля сутність цілком притаманна самому буттю, матеріальним речам, то у Фоми вона відривається від існування і переноситься в трансцендентний світ, тобто в розум бога-творця.

Сучасні неотомісти, штучно розриваючи сутність та існування, услід за Фомою, твердять, що лише в богові сутність та існування збігаються⁶. Але якщо Фома Аквінський, розмірковуючи над проблемою сутності і існування, інтерпретує ці категорії щодо сутності бога та його відношення до створених ним речей, то сучасні неотомісти роблять спробу перенести акцент на модну тепер проблему існування⁷. Проте і абсолютизація Фомою сутності і визнання сучасними неотомістами примату існування над сутністю однаково хибні, оскільки спрямовані на підтвердження основної догми томістської онтології, на доведення буття бога.

Дещо інші позиції щодо цього питання знаходимо у філософському курсі Й. Кроковського. Для нього «сутність не відділяється від існування реально, а лише формально» (388). Дослідженню цієї проблеми він присвячує окремий розділ своєї «Метафізики». Назвавши томістське твердження про реальну розірваність сутності й існування «явною плутаниною», мислитель висуває такий контраргумент: «Якби бог помістив моє існування тут, а мою сутність десь в іншому місці, то виникає питання, де я все-таки: чи там, чи тут. Вони (тобто томісти. — *І. П.*) вважають, що я є там і тут. Але ж це безпідставно, бо там я не суціль, де не існую, і там не існую, де не суціль» (388).

Єдність категорій сутності та існування для Й. Кроковського очевидна і не піддається сумніву. Це впливає вже з того, що сутність він розумів як «те, що річ є» (387), а існування речі не мислиме поза її сутностію. Інакше кажучи, сутність притаманна самому буттю. З другого боку, під існуванням вчений розумів не що інше, як «спосіб (*modus*), завдяки якому сутність стверджується незалежно від своїх причин...» (388). Отже, сутність якоїсь речі, за Й. Кроковським, може виявлятися лише завдяки існуванню цієї речі. «Будь-яка річ може поділятися лише на поняття сутності і поняття існування» (389). Отже, він припускає тільки мислену чи формальну відмінність між сутністю та існуванням, причому таке відокремлення цих понять пов'язується лише з потребами наукового дослідження предмета. Ця думка Й. Кроковського стане зрозумілішою, якщо взяти до уваги той факт, що він був прихильником арістотелівського емпіризму, згідно з прин-

⁵ Боргош Ю. Фома Аквінський. М., 1966, с. 63.

⁶ Так, один з ідеологів неотомізму Е. Жільсон підкреслює, що тільки бог є такою істотою, «сама сутність якої полягає в тому, щоб існувати». Див.: Мельвиль Ю. К. Основные течения современной буржуазной философии. Выпуск 2-й. М., 1969, с. 29.

⁷ Мельвиль Ю. К. Згадана праця, с. 30.

ципами якого перш ніж аналізувати сутність речі, треба переконливо довести її існування.

Отож, перед нами два відмінних погляди на співвідношення категорій сутності і існування, два різних підходи до розв'язання філософських проблем взагалі. Не важко помітити, що тут Й. Кроковський розвиває вчення нетеологізованого Фомаю Арістотеля. Прогресивність його поглядів щодо цього безперечно з огляду на наявні в них елементи матеріалістичної, принаймні в тенденції, спрямованості.

Філософські категорії матерії і форми Фома Аквінський також запозичив у Арістотеля, спотворивши їх суть. Теологізація Фомаю арістотелівського вчення про матерію і форму виявилася насамперед у тому, що Аквінат відкинув основне матеріалістичне положення Стагірита про вічність матерії, яке явно суперечило теїстичному принципу створення світу «ex nihilo». Замість арістотелівського принципу вічності світу й матерії Фома висував ідею креаціонізму. Теологічно витлумачуючи співвідношення матерії і форми, Аквінат надає їм далеко не однакових функцій. Матерія для нього — «ніщо», сама собою вона не володіє якимсь означеним буттям чи буттям взагалі. Вона є лише потенцією до буття взагалі і до певно означеного буття зокрема. Суть матерії, за Аквінатом, полягає в тому, що вона є тільки чистою можливістю, чистою потенцією (рига *potentia*).

Форма для Аквіната і його послідовників є тим, завдяки чому матерія дістає актуальне буття, тобто стає означеною і дійсною. Вона є принципом буття матерії, як і буття взагалі. Саме завдяки власному «оформленому» буттю кожна річ, на думку Фоми, уподібнюється до бога і в цьому відношенні форма є не що інше, як виражена в речі «божа подоба», надрозумна ідея, яка реалізується в речі. У томістській субординації форм бог є найвищою формою, «формою форм».

Як бачимо, Аквінат, хоча й визнає за формою всі арістотелівські атрибути, пояснює її всупереч Арістотелеві. Якщо для Арістотеля форма є сукупністю загальних суттєвих ознак, притаманних речам певного виду, яка не існує поза ними, то для Фоми форма у певний момент перебуває поза відповідними речами як незмінні вічні форми в розумі бога-творця (*universalia ante rem*). Як влучно зауважує Ю. Боргош, Фома Аквінський тим самим об'єднав «християнізований платонізм — з охрещеним арістотелізмом»⁸.

Оскільки, на думку Фоми, матерія дістає буття від форми, проголошується таке твердження: жодної матерії без форми. Проте для Фоми аж ніяк не є законом зворотне твердження: жодної форми без матерії. Цю односторонність томізму в тлумаченні співвідношення матерії і форми піддали гострій критиці матеріалістично мислячі філософи уже в XVI ст. Наприклад, Д. Бруно вважав саме матерію, а не форму «родоначалницею і матір'ю природних речей»⁹. Такого погляду на це питання дотримувалися всі пізніші представники передової матеріалістичної думки.

З цих же позицій критикують томістський гілеморфізм і професори Києво-Могилянської академії. Найпослідовнішим з них був Й. Кроковський. Простежимо ті альтернативи, які він висуває проти томізму.

Насамперед Кроковський відкидає вихідне томістське положення про те, що матерія — «ніщо» і залежить тільки від форми. Він зазначає: «Томісти зводять матерію принципово до «нічого» і вважають, що вона сама собою не володіє актом буття, а є чистою потенцією»

⁸ Боргош Ю. Згадана праця, с. 70—71.

⁹ Бруно Дж. Диалогі. М., 1949, с. 267.

(195 зв.). «Однак ми проти цього, бо якби матерія не мала жодного буття, а лише залежала б від форми, то під час руйнування останньої руйнувалася б сама матерія. А це означало б, що матерія виникає і зникає, що суперечить Арістотелеві» (197 зв.-198). Як бачимо, Й. Кроковський правильно розкриває спрямованість томістського вчення про матерію, як «абсолютно чисту потенцію», на спростування основного твердження Арістотеля про вічність матерії.

Іноді для того, щоб підкреслити самостійність матерії, її активність і незалежність від форми, філософ допускає можливість існування матерії окремо від форми. Проте він не абсолютизує розриву між ними, спростовуючи томістське твердження, що вона є чистою потенцією, абсолютно залежною від форми. Й. Кроковський особливо підкреслює, що матерія, хоч і володіє в певному розумінні власним буттям, незалежним від форми, проте насправді вони одна без одної не існують. У разі знищення форми, відзначає він, матерія не знищується, як твердили томісти, а стає лише чимсь невизначеним. І ця невизначеність матерії аж ніяк не є її небуттям, а тільки запереченням певного способу буття, яке зумовлюється саме завдяки формі. Учений особливо наголошує, що матерія самостійно володіє актуальністю, не виникає і не зникає. Якщо формі притаманна мінливість та плинність то матерія постійна і «завжди зберігається при заміні форми» (198 зв.). «На зміну одній формі тут же приходять інша форма, неозначеність змінюється означеністю, і в той спосіб скрізь у природі відбувається розвиток від недосконалого до більш досконалого» (200)¹⁰.

Й. Кроковський, обстоюючи нерозривність матерії і форми, піддає критиці як Фому Аквінського, так і пізніші школи його послідовників, зокрема так званих модалістів і коїмбрійців, які твердили, що актуальність цілісної речі, складеної з матерії і форми, має місце лише завдяки самій формі, виключаючи таким чином матерію з процесу становлення і розвитку (285 зв.). Він неодноразово підкреслював єдність матерії і форми, наголошуючи на первинності першої щодо другої: «Подібно до того, як форма природно в своєму бутті залежить від матерії, так і зі свого боку матерія природно в своєму бутті залежить від форми з погляду досконалості. Отже, як форма не може існувати без матерії, так само і матерія природно не може існувати без форми» (200). Таку взаємозалежність форми і матерії Й. Кроковський вважав закономірною, природно необхідною (*necesse est*) (200).

Якщо Фома Аквінський та його послідовники форму витлумачували теологічно, лише як результат божого промислу, то у «Фізиці» Й. Кроковського послідовно провадиться прямо протилежна точка зору: «Форми не беруться з нічого, а виводяться з можливостей матерії» (218 зв.). Отже, первинність матерії щодо форми тут поза всякими сумнівами. Якщо форма в чомусь і перевищує матерію, то це стосується лише досконалості. Зате матерія завжди передуює формі в порядку виникнення (202 зв.)¹¹.

¹⁰ Відзначимо, що Й. Кроковський висунув цікавий здогад про закон збереження кількості матерії. «Матерія різних тіл в процесі виникнення одного і зникнення іншого зберігається в них та ж сама кількісно» (215).

¹¹ Зауважимо, що загалом поділяючи погляди Д. Скота у трактуванні цього питання, Й. Кроковський замінює його схоластичний термін *in ordine creationis* (в порядку створення) — (Див.: А. Stöckl. *Geschichte der Philosophie des Mittelalters*. 2 Bd. Mainz, 1865. S. 790) більш природним терміном *in ordine generationis* (в порядку виникнення).

И. Кроковський піддає критиці і томістський погляд на матерію як принцип індивідуації, тобто як причину, завдяки якій відбувається перехід від родового до індивідуального. Відомо, що проблема індивідуації в середньовічній філософії посідала важливе місце. Суперечка точилася, головним чином, навколо питання: що робить одну річ відмінною від інших? Фома Аквінський, розв'язуючи це питання, цілком прийняв від Арістотеля твердження, що принципом індивідуації є матерія¹². Однак не першоматерія, яка однакова у всіх речах, а матерія означена (*materia signata*), тобто щось кількісно-конкретне, індивідуальне «*quantum*». На його думку, та сама форма може бути в багатьох предметах, а конкретна матерія належить тільки одному; отже матерія зумовлює розмаїтість предметів.

Іншу позицію щодо цього займав середньовічний арабський коментатор Арістотеля — Аверроес (Ібн Рушд). Для нього принцип індивідуації полягає у формі¹³. Таких же поглядів стосовно принципу індивідуації дотримувався францісканський противник Фоми, Дунс Скот, на думку якого тільки форма є тим чинником, що робить одну річ відмінною від іншої¹⁴.

И. Кроковський у розв'язанні проблеми індивідуації продовжує лінію Аверроеса і Дунса Скота. Твердження Фоми, що матерія є тим, на чому ґрунтується індивідуація, йому «не подобається» (49). Як гадає він, матерія не може бути чинником індивідуації, бо «завдяки їй одна річ не відрізняється від інших речей ані за видом, ані матеріально» (260 зв.). Причиною різноманітності речей є тільки «субстанційна форма». Така позиція впливала вже з того, що И. Кроковський розглядав сутність і існування в єдності. Тому першоматерія є для нього єдиною і загальною у всіх речах, а індивідуальне розмаїття навколишнього світу повинне ґрунтуватися на якихось якісних особливостях, які і ототожнювалися вченим з формою.

Розв'язання питання про чинники індивідуації зачіпало ще одну важливу проблему. На підставі позиції, яку займав той чи інший філософ щодо принципу індивідуації, можна, бодай віддалено, встановити, що висувалося ним як основа єдності світу.

В томістському вченні форма є джерелом буття матерії, як і буття взагалі. Те, що не домислював сам Аквінат, зробили його сучасні католицькі послідовники. Для неотомістів принцип єдності світу полягає в його бутті¹⁵.

Хибність такого твердження, з погляду діалектичного матеріалізму, послідовно розкрив Ф. Енгельс, полемізуючи з Дюрінгом. З цього приводу він писав: «Дійсна єдність світу полягає в його матеріальності, а ця остання доводиться не парою фокусницьких фраз, а довгим і важким розвитком філософії та природознавства»¹⁶.

Для И. Кроковського матерія не може бути основою індивідуації, оскільки перша матерія мислиться ним єдиною і всезагальною у всіх навколишніх речах, чи то духовних чи тілесних. Ця матерія завдяки відповідним формам детермінується до індивідуальних предметів. Отже, увесь світ має мислитися як цілісна єдність, а основою єдності світу повинна бути тільки матерія.

¹² Див.: Боргош Ю. Згадаю праця, с. 68.

¹³ Ренан Э. Аверроес и аверронизм. К., 1902, с. 142.

¹⁴ Див.: Стяжкин Н. И., Талышлы С. М. К характеристике философии Дунса Скота. «Философские науки», 1975, № 6, с. 80.

¹⁵ Быховский Б. Э. Эрозия «вековечной философии». М., 1973, с. 97.

¹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 42.

Арістотелівське розуміння категорій потенції і акту Фома знову ж таки переробляє по-своєму. Відомо, що Стагірит, відділивши матерію від форми та визнавши матерію пасивною, відступав певною мірою на позиції ідеалізму. Незважаючи, проте, на можливість теологічних висновків, яка випливала з такого тлумачення співвідношення матерії і форми, у вченні Арістотеля про потенцію й акт наголошувалося передусім на рухові як джерелі розвитку в природі, вказувалося, що в потенції необхідно закладена майбутня дійсність¹⁷. Саме це раціональне зерно арістотелізму у Фоми зникає, а замість нього висувається на перший план теологічний принцип креаціонізму. Тут доречно згадати слова В. І. Леніна, який відзначав: «схоластика і попівщина взяли мертве в Арістотеля, а не живе...»¹⁸.

Справді, якщо для Стагірита матерія як потенція існує одвіку, то для Фоми вона стала чимсь вторинним, похідним, оскільки створюється богом з «нічого». Отже, можливості матерії мають нібито не природне походження, а надаються їй та перетворюються в дійсність лише богом-творцем. За вченням Фоми, і будь-який природний рух як перехід з потенції в акт необхідно зумовлений божим промислом як першоджерелом. Томістське трактування потенції й акту насамперед спрямоване на доведення «неминучої» можливості нематеріального буття, а це і є для нього та сучасних неотомістів одним із основних «доказів» існування бога.

На противагу томістському трактуванню співвідношення потенції і акту Й. Кроковський висуває своє розуміння цих категорій. За вихідний пункт в цьому питанні править йому вищенаведене тлумачення категорій матерії і форми, де матерія мислиться не як чиста потенція, а як сутність, що водночас охоплює в собі і потенцію і акт. Отже, і всяке сутне (ens) є чимось складним, бо в кожному з них наявна і актуальність, і потенціальність. Будь-яке сутне, на думку Й. Кроковського, є водночас і потенцією і актом. Така єдність можливого і дійсного є не лише мисленою, а цілком реальною.

Й. Кроковський, на противагу томістам, не абсолютизує потенції до якогось первісного начала, з якого виводиться згодом завдяки втручання бога актуальне буття. Навпаки, для нього «всяка потенція ґрунтується на певному бутті, і раніше річ є, ніж вона може» (260). Отже, для Й. Кроковського потенція немислима без буття і лише існування речі породжує можливість до її дальших змін і розвитку, а не навпаки. Отже, питання про виникнення всякого актуального буття, як воно стояло у томістів, по суті зводиться у вченого до питання про внутрішні джерела його зміни і розвитку.

Конкретно-історична прогресивність такого підходу до явищ дійсності з боку Й. Кроковського очевидна, оскільки він не орієнтував на пошук причин існування речей десь поза межами реального буття, а закликав шукати їх серед самих речей. Для нього саме «буття природи є джерелом причинності, а не потенція» (260).

Про рішучу опозицію Й. Кроковського до томізму свідчить також і той факт, що він сміливо використовує ряд положень Августина, які найбільше суперечили офіційній католицькій догматиці. Так, розглядаючи питання про взаємодію мислення і вольових актів, Кроковський виступає проти томістської теорії так званого етичного інтелектуалізму, яка на той час була домінуючою в усіх католицьких наукових центрах. Ця теорія, як відомо, проголошувала, з одного боку, примат

¹⁷ Боргош Ю. Згадана праця, с. 64.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 308.

розуму людини над її волею, а з другого — визнавала абсолютну свободу волі, декларувала можливість «вільного вибору». Проте детермінація вольових вчинків з боку інтелекту підмінювалася в останній, найвищій інстанції детермінізмом «божественного призначення». Зрозуміло, що визнання «божественного призначення» в томізмі заперечувало всякий «вільний вибір», а свободу волі зводило, по суті, нанівещь.

Цю суперечність томістської доктрини й критикує Кроковський. Він використовує, зокрема, вчення Августина про волю. Кроковський твердить, що воля домінує над розумом, чи як він висловлюється, «воля є благороднішою потенцією, ніж інтелект» (333 зв.).

Погляди Й. Кроковського і тут багато в чому співзвучні вченню Дунса Скота про свободу волі, котрий, як відомо, запозичив аналогічне положення також з августиніанства. Визнаючи принцип свободи волі взагалі, Кроковський, однак, принципово відмовляється розглядати питання про те, як слід узгоджувати свободу людської волі з божественним призначенням.

Цікаво відзначити, що дальший розвиток вчення про взаємодію мислення і вольових актів та детермінацію останніх набуває особливої актуальності у вітчизняній філософській думці початку XVIII ст. Про це свідчить, зокрема, полеміка з цих питань між Феофілактом Лопатинським і Феофаном Прокоповичем.

Своєрідна позиція Й. Кроковського пояснюється умовами часу, в яких жив і творив учений. Потреба заперечення основних положень томізму змушувала його звертатися до тих філософських вчень і систем минулого, які найбільше суперечили офіційному католицизмові. Таке явище спостерігалося тоді скрізь. Відомо, наприклад, що цілий ряд положень Августина часто використовували діячі Відродження в боротьбі з ортодоксальним богослов'ям. Звернення до філософії августинізму було також загальною тенденцією і в епоху Реформації.

Підсумовуючи сказане, можемо твердити, що основним ідеологічним спрямуванням філософського курсу Й. Кроковського є критика ним ідейних основ католицизму і унії, що особливо яскраво виявилось в його гострій полеміці зі вченням Фоми Аквінського. І хоча філософська доктрина «ангельського» доктора з Аквіну в часи Й. Кроковського (друга половина XVII ст.) вже була значною мірою розхитана емпіричною та раціоналістичною філософією нового часу, все ж боротьба з томістським вченням у специфічних умовах тогочасної України мала актуальне значення. Апологети унії взяли на своє ідейне озброєння саме вчення томізму, яке, будучи дещо змодифікованим в єзуїтських інститутах представниками так званої другої схоластики, все ще переважало в ідейному арсеналі контрреформації.

Критика томізму, яка провадилася в стінах Києво-Могилянської академії, здійснювалася в загальному прогресивному руслі нової філософії і мала матеріалістичний, у своїй тенденції, характер. Вона свідчить не про відрив від життя філософських курсів, що читалися професорами Київської академії, як про це стверджували дворянсько-буржуазні дослідники, а про їх найтісніший зв'язок із запитамі антифеодальної національно-визвольної боротьби, яку провадили український і білоруський народи, прагнучи до возз'єднання з братньою Росією. Адже критика томізму, що була однією із провідних ланок боротьби проти католицизму, могла успішно здійснюватись, лише спираючись на спільні традиції духовної культури російського, українського і білоруського народів.

ДОДАТКИ

Фрагменти перекладу окремих розділів філософського курсу Йоасафа Кроковського, прочитаного ним студентам Києво-Могилянської колегії в 1686—1687 роках. (Цифри на полях — сторінки рукопису).

І. ФІЗИКА

190 ст. Перше питання: Чи існує першоматерія?

Перший висновок: Необхідно існує матерія рухомих сутніх (*entia mobilia*) з роду субстанції. Доводиться насамперед авторитетом філософа (Арістотеля. — *І. П.*), який на підставі вивчення ним змін як акцедентальних, так і субстанційних, як природних, так і штучних, доводив, що матерія існує. На підтвердження цього висунув такий аргумент: всякий природний чинник (*agens naturalis*) взаємодіє з тим, що є для нього необхідним. А чинник завжди вимагає певного суб'єкта, бо ми ще ніколи не бачили, щоб річ виникала з нічого, а для свого народження завжди вимагає якогось іншого джерела. Отже, у всякій зміні необхідно закладений певний суб'єкт.

Доводиться, по-друге, оскільки на основі експерименту встановлюється, що майже всяка природна річ може внутрішньо змінюватися як безпосередньо, так і посередньо. Отже, повинен існувати якийсь загальний первісний суб'єкт всіх змін, який вже не слід виводити ще з іншого. Адже якби він передбачав іншого суб'єкта, з якого б мав виводитися, то про цього іншого знову ж таки виникає питання: чи він ґрунтується ще на іншому суб'єкті, чи кінець кінцем виникає з нічого, що є природно неможливим [...].

Але проти цього заперечують.

Перший закид. Якби існувала першоматерія, то вона існувала б з огляду на те, що є першим суб'єктом у становленні та останнім — в руйнуванні. Але цього не підтверджується. Отже, першоматерія не існує. Доводиться менший засновок: народження одного тіла є руйнуванням іншого без збереження того самого суб'єкта як в народжуванні, так і в руйнуванні. Отже, першоматерія є першим суб'єктом в народженні і останнім в руйнуванні. Я погоджуюся з тим, що народження однієї форми спричинює руйнування іншої без збереження цілісного суб'єкта. Проте я заперечую утвердження, що виникнення однієї форми спричинює руйнування іншої навіть без збереження нецілісного суб'єкта. Адже народжування не здійснюється просто з нічого, а вимагає для цього суб'єкта або матерію. Другий закид. Першоматерія не є «щось», отже є ніщо. Тому, що вона не є чимсь, отже не є іншим, а що не є тим і чимось іншим, є ніщо. Відповідаю. Я припускаю, що матерія не є чимось завершеним, проте не погоджуюся з твердженням, що матерія не є також чимсь неозначеним. А коли матерія є чимось неозначеним, то вже тому вона не є ніщо [...].

197 зв. Шосте питання: Чи першоматерія володіє певним актом буття, реально віддільним від форми?

Перший висновок: Матерія у своїй сутності володіє актом буття. Адже матерія є позитивним реальним сутнім (*ens positivum reale*). Томісти ж відповідають на це так: допускаючи, що матерія має істинну і реальну бутність (*entitas*) в субстанції, вони, однак, твердять, що це є так не само собою, а зумовлюється

198 формою і що все буття матерії залежить лише від форми. Однак ми проти цього: якби матерія не володіла жодним власним буттям, а тільки залежала б від форми, то під час руйнування останньої, руйнувалася б сама матерія. А це означало б, що матерія виникає і зникає, що суперечить Арістотелеві [...].

199 Сь о м е п и т а н н я: Чи матерія має існування, незалежне від існування форми?

Фома зі своїми послідовниками негативно вважає, що перша матерія має активне буття, як ми вже показали в попередньому розділі. А це означає, що він заперечує також і те, що першоматерія має існування, незалежне від існування форми. Ми ж виступаємо проти.

Висновок. Перша матерія має власне існування, незалежне від існування форми.

Доводиться насамперед авторитетом Арістотеля, який вчив, що матерія не є такою самостійною, щоб одній бути певною конкретною одиничною річчю. Якби матерія згідно з Арістотелем відповідним чином не існувала, то він не говорив би, що вона настільки [самостійно] не існує, а сказав би прямо, що її взагалі не існує.

Доводиться, по-друге, суб'єкт існує раніше від того, що має до нього стосунок. А матерія є суб'єктом форми, отже вона передує формі. Це означає, що матерія має власне існування, а не існує лише завдяки існуванню форми.

Закинеш, по-перше. Всякий акт залежить від форми. Існування — це акт. Отже, існування матерії виникає завдяки формі. Відповідаю. Погоджуюсь з тим, що всякий формальний акт залежить від форми, проте заперечую залежність від форми буттєвого акту. Адже існування матерії є актом буття, а не просто формальним актом. А якщо існування матерії є актом буття, то воно не походить від форми [...].

200 В о с ь м е п и т а н н я: Чи перша матерія природно може існувати без всякої форми?

Перший висновок. Перша матерія ніколи насправді не існує без форми і не може бути в природі без будь-якої форми. Це згідно зі всіма [авторами]. Доводиться насамперед авторитетом Арістотеля, який чітко вчив, що матерія є невіддільною від тіл, що ґрунтується на відомій аксіомі: руйнування одного є народженням іншого і навпаки. Доводиться, по-друге: природний чинник (*agens naturalis*) ніколи не відриває єдиної форми від матерії, бо водночас вводить іншу. Отже, в природі матерія не може бути без форми. Це очевидно, бо природні чинники, які можуть руйнувати одну субстанціальну форму, можуть також створювати іншу. Якщо цей чинник діє насправді природно і закономірно, то це означає, що поки руйнується одна форма матерії, він вводить іншу, і, отже, матерія без форми не залишається [...]. А тому так само, як форма природно в своєму бутті залежить від матерії, так і в свою чергу матерія природно в своєму бутті залежить від форми з погляду досконалості. Отже, подібно до того, як форма не може існувати без матерії, так само матерія не може існувати без форми.

Висновок очевидний, бо матерія є менш досконалою, ніж субстанціальна форма. Отже, якщо форма залежить від матерії, то також закономірно, що матерія залежить від форми.

II. МЕТАФІЗИКА

388 Четверте питання: Чи сутність (essentia) відділяється від існування (existentia) і яким чином?

388 Висновок. Сутність відділяється від існування не реально, а формально з природи речі.

Доводиться. [Речі], які відділяються реально, будучи відокремленими, можуть зберігатися. А сутність та існування при спробі їх розриву втрачають самостійне існування. Адже, якби бог помістив моє існування тут, а мою сутність десь в іншому місці, то постає питання, де я все-таки є: чи там, чи тут? Вони (тобто томісти, — *І. П.*) вважають, що я є там і тут. Але ж це безпідставно, бо там я не суцільний, де не існую, і там не існую, де не суцільний [...].

48 зв. III. ЛОГІКА

Дев'яте питання: Що таке принцип індивідуації або числової єдності?

[...] Виникає питання: в чому полягає принцип індивідуації? Звідки, приміром, маємо той факт, що ось ця людина є тією, а не іншою?

49 Слід з'ясувати. Щодо цього існують різні думки. Одні [автори] заперечують будь-який принцип, інші твердять, що ним є кількість (quantitas) або означена матерія (meteria signata). Так, зокрема, вважають томісти, проте і вони не одностайні. Деякі з них мають на увазі матерію, детерміновану кількістю, а інші приймають не тільки таку матерію, яка детермінована кількісно в акті (in actu), але й таку [матерію], яка перебуває в найближчій потенції до сприймання кількості з рештою диспозицій до ось цієї форми більше, ніж до іншої. Проте такі думки [мені] не подобаються [...].

Ще інші [вчені] вважають, що принципом індивідуації є існування (existentia). Вони виходять з того, що завдяки актові виникають дистинкції. Проте існування є останнім актом, з огляду на те, вже саме існування є тим, що встановлює індивід, тобто робить його відмінним від інших. Але тому, що індивіди можуть абстрагуватися від існування, то вони [...] фактично сприймаються можливими, тобто виступають як індивіди в собі, хоча й не володіють [реальним] існуванням. Так, у голові митця будинок, що має будуватися, уявляється як щось конкретне, хоча й не має власного існування. Отже тому, що індивіди, як такі, можуть сприйматися без існування, то воно не може бути принципом індивідуації.

49 зв. Роблю висновок. Нижча видова відмінність, або індивідуальна, яку формально встановлює індивід, є внутрішнім формальним принципом числової єдності або індивідуації. Доводиться, по-перше. Те, що внутрішньо визначає природу, повинне бути внутрішнім формальним принципом індивідуації. А індивідуальна відмінність чинить так, що природа, зрозуміло, видова, яка здатна самостійно вступати у зв'язок з багатьма іншими, є цією [конкретною] природою або ось цим індивідом. Отже, така відмінність є принципом індивідуації.

Менший засновок доводиться з аристотелівського трактату, книга перша, «Про душу», де автор відзначає, що завдяки

формі встановлюється оце щось. А відмінність існує так, як форма. Отже, індивідуальна відмінність визначає індивід або щось конкретне. По-друге, доводиться. Згідно із вказаною аксіомою принцип утвердження й розрізнення є один. Також і до іншого годиться ця аксіома, а саме, що принцип єдності є той самий, що й бутності. А індивідуальна відмінність як принцип бутності, скажемо, Петра чи Івана взагалі називається оцейністю (*haecceitas*), тобто, у видовому значенні петровістю, іваністю тощо. Отже, знову ж таки індивідуальна відмінність є принципом індивідуації. Більший засновок очевидний, бо єдність — це явище, яке йде за бутністю. Отже, будь-що не може мати позитивного реального принципу, як тільки те, що є принципом самої бутності. А звідси дехто вважає, що сама кількість є принципом єдності. Однак на противагу цьому ліпше скажемо, що відмінність як така в кращому разі є бутністю речі.

Підтверджується ціле доведення. Подібно до того як видові, крім роду, надається ще відмінність, завдяки котрій він утверджується в певному конкретному бутті і відрізняється від всякого іншого виду (наприклад, людині, крім тваринності, яка визначає її власний рід, надається ще й [щось] раціональне, що і є відмінністю, завдяки якій людина є людиною і відрізняється від всіх інших речей), так і індивідові, крім видової відмінності (приміром, Петру), необхідно прийняти іншу нижчу індивідуальну відмінність, завдяки якій цей індивід встановлювався б та відрізнявся б від інших. Адже цей видовий ступінь не досконалий. Навпаки, він або охоплює безліч індивідів у тому самому виді, або щось одне є видом, як скажемо, окремі люди у людському виді. Коли виникає індивід, то залежно від того, яке саме заперечення подільності визначатиме бутність, матимемо й таку єдність. Тобто, де виступає заперечення родової подільності, там буде родова єдність. Коли ж матимемо [заперечення] видової подільності, тоді дістанемо видову єдність. З огляду на це в індивіді індивідуальна відмінність означає заперечення всякої подільності, тобто вже відсутня жодна подільність. А тому, якщо дається єдність, то вона водночас є і числовою і найбільшою.

Закинеш. Індивідуальна відмінність є те, завдяки чому індивід не може вже ділитися на багато [інших]. Числова єдність є те саме, тобто [єдність], яке означає заперечення подільності на безліч таких же. Отже, твердити, що відмінність є принципом числової єдності, означає припускатися двозначності, бо числова єдність може також називатися принципом індивідуальної індиферентності.

Відповідаю. Ця плутанина виникає з того, що, зрозуміло, єдність в буттєвому відношенні (*entitative*) є те саме, що й відмінність. Однак з точки зору значення вони відрізняються. Встановивши цю відмінність, яка ґрунтується на запереченні, нам стає зрозуміло, чому все-таки щось позитивне і реальне в собі виявляється у фактичному існуванні. Єдність же — з чого саме постає заперечення подільності в собі та [заперечення] ідентичності з іншим,— завжди ґрунтується на чомусь позитивному. А тому, хоча й бачимо, що в такому трактуванні вони збігаються, проте висновок є неспроможний. Адже раніше принаймні від природи сприймається індивідуальна відмінність, оскільки це є властивістю відмінності. І хоча б як докладно не розглядати [якусь річ], все ж таки [на перший план] виступає її індивідуальна відмінність. От-

же, числова єдність є й не є, але не тому, що має пряме й зворотне відношення до причини. Візьмімо людину. Вона здатна бачити. Однак не здатність бачення є принципом буття людини, а, навпаки, людина є принципом цієї здатності. І так слід приймати у всьому. З цієї причини показана тут індивідуальна відмінність виглядає так, що завдяки їй видова природа детермінується до того чи іншого стану буття. А відтак з того, що вже утвердилося як певне буття, виникає як властивість — числова єдність.

Отже, погодившись із засновниками [протилежної сторони], висновок слід заперечити [...].

333 зв. ІV. ПСИХОЛОГІЯ

Про волюву потенцію

Перше питання: Чи воля є найблагороднішою потенцією душі?

Висновок: воля є благороднішою потенцією, ніж інтелект. Доводиться авторитетом Августина, який вчив, що воля користується всіма [іншими] потенціями [душі], отже й інтелектуальною. Значить інтелект стоїть нижче від волі. Доводиться також самою суттю інтелекту: те, що є вільним (*liberum*) завдяки буттю, є благороднішим від того, що не є вільним завдяки буттю. А воля є вільною завдяки буттю, тоді як інтелект є вільним лише завдяки залученню його до дії. Адже тоді тільки мислимо, коли того хочемо.

Закинеш, по-перше. Арістотель говорив, що найбожественнішим у людини є інтелект. Отже, інтелект є благороднішою потенцією, ніж воля. Відповідаю: інтелект у людини є тоді чимсь найблагороднішим, якщо він порівнюється з чуттєвими потенціями, оскільки інтелект є не так супутником тіла, як [супутником] чуття.

Закинеш, по-друге. Найвище щастя людини полягає в діяльності інтелекту. Отже, інтелект є благороднішим від волі. Відповідаю: заперечую антецедент. Найвище щастя людини полягає не тільки в одному акті інтелекту, але також і в актах волі, але про це все йдеться в «Теології».

Закинеш, по-третє. Те, що керує, є благороднішим від того, чим керує. А воля керується розумом. Відповідаю: керуюче є благороднішим від керованого тоді, коли керуюче має владу над керованим. Якщо ж такої влади немає, то заперечую. Коли інтелект спрямовує на щось волю, то він це чинить не як повелитель чи спонукувач, а як порадник і переконувач. Однак його [інтелекту] порада все ж перебуває під владою волі.

Друге питання: Чи воля є всезагальною причиною волевиявлення?

Деякі вчать, що воля стосовно самого волевиявлення не має жодного акту, а виступає щодо нього суто пасивно. А загальною причиною цього волевиявлення є фантазма або пізнаний об'єкт. А згідно з нами висновок такий: фантазма і пізнаний об'єкт не є всезагальною причиною волевиявлення. Доводиться, по-перше: страждання (*passio*) не є у владі того, хто страждає. Отже, якщо б волевиявлення походило від об'єкта, то воно не перебувало б під владою самого волевиявлення, а значить і певного наказового акту. І тоді воля ні не діятиме, ні не зникатиме. [...] Доводиться, по-третє. Природний чинник не може бути причиною сам собою протилежною щодо того самого явища, але нам підвладне бажання і небажання стосовно того самого об'єкта. Отже, все

це не може відбуватися завдяки фантазмі чи об'єктові, які вже самі суть натуральними причинами.

Другий висновок. Тільки воля є загальною причиною волевиявлення. Доводиться, по-перше, на основі авторитету Августина, [який говорив], що все, що зроблено з власної волі, існує в нашій волі, тоді як нашу волю не слід ні хвалити, ні ганити. Доводиться, по-друге, вольові акти є випадкові, отже, зумовлюються самою волею. Антецедент очевидний, бо всякі наслідки, які спричинюються необхідними причинами суть закономірні. Висновок доводиться, бо якби такий акт спричинювався об'єктом, який є необхідно діючим, то він не міг би не спричинювати і жодна випадковість не була б в актах волі. Отже, одна воля є всезагальною причиною волевиявлення. Доводиться, по-третє: воля, оскільки є вільною, може мати за об'єкт не тільки позбавлення, але й неможливе [...]. А позбавлення і неможливе не можуть спричинювати акту волі, бо акт волі є позитивним, а усунення формально є нічим.

Закинеш, по-перше. Чуттєве прагнення (*appetitus*), як наслідок, спричинюється тим, що піддається чуттєвому прагненню. Отже, і розумове прагнення, яким є воля, спричинюється, як наслідок тим, що піддається вольовому прагненню. А це означає, що те, яке піддається прагненню, або об'єкт буде загальною причиною волевиявлення. Відповідаю: приймаю антецедент і заперечую висновок, оскільки чуттєве прагнення природно зумовлюється тим, що піддається чуттєвому прагненню, тоді як воля є вільною.

Закинеш, по-друге. Якби воля була активною причиною волевиявлення, то вона завжди б діяла, як про це говорить Арістотель, пишучи про душу. Якби відчуття було активним, то воно завжди діяло б. Однак не завжди, хіба що стосовно об'єкта діє воля. Отже, об'єкт або фантазма, яка є відображенням об'єкта, є причиною волевиявлення. Відповідаю: заперечую висновок більшого засновку, оскільки до волевиявлення відноситься об'єкт не як діяльна причина, а як умова, без якої неможливо обійтись. І це так буває через підпорядкування в причинності. Свідчення Арістотеля про чуття є істинними, оскільки відчуття не залежить від причин, хіба що власних. Це означає, що якби відчуття було активним без об'єкта, то воно завжди відчувало б. Протилежне явище, однак, маємо у волі, бо волевиявлення залежить не тільки від волі, як причини, але й від пізнаного об'єкта, як необхідної умови, оскільки воля не може спричинити волевиявлення без попереднього осмислення об'єкта [...].

Переклад з латинської І. В. Павловського

П. О. ЦИГАНКОВ

Доктрина «депролетаризації» робітничого класу — ідеологічна зброя буржуазії

Загальна криза капіталізму, що нині поглиблюється, пронизує усі сфери життєдіяльності буржуазного суспільства. «...Це,— зазначив у промові на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи у Берліні Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев,— аж ніяк не тільки економічна, але також політична і моральна криза. Вона дедалі більше переконує маси, що капіталізм — суспільство, позбавлене майбутнього...»¹. Як підкреслив XXV з'їзд КПРС, прагнення капіталістів застосувати деякі методи регулювання економіки не усунуло антагонізмів, притаманних експлуататорському суспільству².

Монополії і буржуазна держава активно проводять пошук таких політичних і ідеологічних засобів, які могли хоча б тимчасово стабілізувати капіталістичну систему, протидіяли б дальшому загостренню класової боротьби, збільшенню впливу робітничого класу.

Одним із таких засобів є буржуазна політика, що ґрунтується на «теорії інтеграції» робітничого класу. Ця доктрина, на думку учасників симпозиуму «Підприємство і влада», що відбувся в кінці 1972 р. у Франції, має провадитися за такими основними напрямками: 1) «координування дій» (concertation) хазяїв і персоналу в досягненні «спільних» виробничих цілей; 2) «децентралізація», тобто роздрібнення особливо великих осередків робітничого персоналу з метою більш ефективного контролю за його поведінкою, і 3) «участь», тобто проведення структурних реформ, які б забезпечували доступ в адміністративну раду підприємства кільком представникам від робітників³⁻⁴. Кінцевою метою цього соціального маневрування є намагання створити ілюзію про можливість у експлуататорському суспільстві «класового партнерства».

«Теорія інтеграції» робітничого класу в капіталістичну систему є, власне кажучи, поновленим варіантом досить давньої буржуазно-реформістської ідеї про «обуржуазнювання», «депролетаризацію» робітничого класу. Однак і в нових умовах вона покликана виконувати все ту саму функцію розз'єднання і ідеологічного роззброєння революційних сил. Водночас, не зводячи «інтеграцію» робітничого класу до його «перетворення в буржуазію», а намагаючись обґрунтувати якесь «стирання класових відмінностей» у сфері праці, дана теорія виявляється ширшою, ніж концепція «обуржуазнювання» чи «депролетаризації».

Поява і поширення «теорії інтеграції» робітничого класу⁵ з новою силою підтверджує ленінське положення: «Діалектика історії така,

¹ «Радянська Україна», 1976, 30 червня.

² Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 31—32.

³⁻⁴ Докладніше див.: «Economie et politique», 1973, № 229—230, р. 102—107.

⁵ Захистові нових аргументів «теорії інтеграції» робітничого класу велике місце у своїх працях відводять ревізіоністські теоретики Е. Льобл, Л. Грюнвальд (див.: L ö b l E., G r ü n w a l d L. Die intellektuelle Revolution. Wien, 1969), «ліво»-радикальний

що теоретична перемога марксизму змушує ворогів його *переодягатися* марксистами. Внутрішньо згнилий лібералізм пробує оживити себе у вигляді соціалістичного *опортунізму*»⁶.

Суть «теорії інтеграції» робітничого класу — ствердження того, що «трансформація» капіталізму в якесь «нове» суспільство з високим рівнем споживання має своїм наслідком прийняття робітничим класом норм буржуазного суспільства, його матеріальних і духовних цінностей, пристосування до існуючої економічної системи і політичних інститутів. При цьому стверджується, що різні «соціально-косметичні» заходи, застосовувані сучасним капіталізмом, нібито сприяють цій «інтеграції», бо робітничий клас, якому нині, мовляв, «є що втрачати», заінтересований в удосконаленні буржуазного суспільства. Прибічники «теорії інтеграції» робітничого класу намагаються обґрунтувати тезу про відмирання всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як головної рушійної сили, авангарду і визволителя усіх верств трудящих.

Особливо популярна ця теорія у середовищі так званих «лівих» теоретиків (Г. Маркузе, Н. Бірнбаум, А. Турен, Ж.-П. Баші, Л. Гольдман та ін.). Абсолютизуючи деякі дійсні моменти становища і духовного обличчя сучасних робітників, отожднюючи спроби монополії і буржуазної держави встановити нові форми «класової співдружності», з цілями і завданнями, які ставить перед собою робітничий клас, «ліві» теоретики стверджують, що класова свідомість сучасного робітничого класу переродилася, а тому на роль головної революційної сили слід висувати інші соціальні шари — інтелігенцію, студентів, люмпен-пролетаріат та ін. З погляду «лівих», навіть сама класова боротьба, яку проводить робітничий клас, сприяє його «інтеграції». «Домігшись завдяки минулим битвам життєвого мінімуму, робітники мають переважною турботою його збереження»⁷, — твердить Ж.-П. Баші. Робітничий клас втрачає свою історичну місію, — як такого, що здатний на революційне перетворення сучасного капіталістичного суспільства, оскільки спостерігається «пом'якшення деяких відносин безпосередньої експлуатації» і «процвітання робітничого класу в сучасних умовах», — вважає інший «лівий» буржуазний ідеолог Н. Бірнбаум⁸. Буржуазно-апологетична спрямованість таких поглядів очевидна.

Аналогічно міркують і соціал-реформісти. Наприклад, за твердженнями А. Лефевра, «централізуюча функція міста» в епоху «сучасної урбаністичної революції» створює цілком нові суспільні відносини, в яких нібито зникає специфіка робітничого класу⁹. Реформізм приймає за чисту монету соціальну демагогію великої буржуазії і тому фактично виправдовує удавану «інтеграцію» робітничого класу і проповідує зневіру у можливості його класової боротьби.

Окремі положення «теорії інтеграції» робітничого класу підтримують також ідеолог буржуазії Ж. Елюль, який твердить про «розчи-

дрібнобуржуазний ідеолог Г. Маркузе (див.: Marcuse H. One-Dimensional Man. Boston, 1968), буржуазні філософи і соціологи: Бернард Барбер (див.: Barber B. Social Stratification. N. Y., 1957), Л. Уорнер (див.: Warner L. Yankee City, N. Y., 1966), Х. П. Бардт (див.: Bardt H. P. Die Allianz von Arbeiterschaft und Intelligenz — Reminiszenz oder Zukunftsraum? "Unveröffentlichtes Manuskript", 1968), Г. Керн і М. Шуманн (див.: Kern H., Schumann M. Industriearbeit und Arbeitsbewußtsein. T. 1 und 2. Frankfurt). У цій статті для критичного аналізу антимарксистської «теорії інтеграції» використані праці французьких буржуазних ідеологів.

⁶ Лепін В. І. Повне зібр. творів, т. 23, с. 3.

⁷ Vachy J.-P. Les cadres en France. Paris, 1971, p. 114.

⁸ Birnbaum N. La crise de la Sociologie marxiste.— "L'homme et la société". Paris, 1972, № 23, p. 29—30.

⁹ Lefebvre H. La revolution urbaine. Paris, 1970, p. 313.

нення» робітничого класу в «однорідному буржуазному суспільстві», соціолог С. Малле, один із творців теорії «нового робітничого класу», і відвертий антикомуніст Ж. Шевєрні та інші буржуазні ідеологи.

Серед прибічників розглядуваної теорії існують розходження стосовно наслідків «інтеграції» робітничого класу для самого капіталізму. Однак всі ці відмінності виявляються неістотними, оскільки ніяк не змінюють суті «теорії інтеграції», яка, власне, може бути зведена до таких положень.

1. Теза про «зникнення» соціально-класових характеристик робітничого класу «внаслідок зростання споживання». Прибічники доктрини «інтеграції» твердять, нібито збільшений рівень і зміна структури споживання сприяють стиранню соціальних відмінностей між робітниками і представниками інших суспільних класів і верств і, отже, розчиненню робітничого класу в «неокапіталістичному» суспільстві. Водночас поліпшення умов життя висувається як аргумент на користь тверджень про «реакційність» економічних вимог робітничого класу, який, мовляв, не здатний піднятися на боротьбу за докорінні політичні перетворення. Так, А. Лефевр приписує класовій боротьбі робітничого класу лише «кількісні вимоги». «Тому,— твердить він,— робітничий клас не має колишньої політичної ваги в епоху урбаністичної революції»¹⁰.

2. Теза про «інтеграцію» робітничого класу в капіталістичну систему внаслідок збільшення вільного часу і зміни способу життя. Авторитетні прибічники доктрини «інтеграції» апелюють до змін у сучасному способі життя робітничого класу, стверджуючи, що оплачені відпустки, скорочення робочого дня і робочого тижня, уїк-енд та ін. «втягують» робітників у буржуазний спосіб життя, сприяють «згасанню» їхньої революційної свідомості. У цьому ж напрямі діє нібито і стимульована науково-технічною революцією урбанізація, яка, мовляв, «нівелює умови життя жителів великих міст».

3. Теза про «втрату» робітничим класом свого соціального обличчя внаслідок впливу засобів масової комунікації, які нібито перетворюють робітників у об'єкт соціальної маніпуляції.

Розглянемо кожний із згаданих основних аргументів цієї псевдо-теорії. Головна ідея «теорії інтеграції» робітничого класу — ідея про стирання класових відмінностей в процесі споживання — ґрунтується на спотвореному розумінні деяких специфічних рис сучасного економічного розвитку капіталістичних країн, коли робітничому класові, ціною безперервної і напруженої класової боротьби, вдалося вирвати у монополістичної буржуазії відповідні поступки і підвищення заробітної плати, деяке поліпшення умов побуту, дозвілля та ін. Можна погодитися з тим, що зовнішній вигляд сучасного робітника багато в чому відрізняється від вигляду робітника ХІХ ст., однак зразу ж відзначимо, що всі ці зміни аж ніяк не спростовують положень марксистсько-ленінської теорії. Основоположники наукового комунізму підкреслювали, що результатом капіталістичного усупільнення виробництва і збільшення продуктивності праці є зростання суспільного споживання і, природно, деяке поліпшення умов існування, якого домагається для себе робітничий клас. «...Чим швидше робітник уможноує чуже багатство, тим жирніші крихти йому перепадають, тим більше робітників можуть дістати роботу і бути покликани до життя...», — писав К. Маркс¹¹.

¹⁰ Ibid, p. 314.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 434.

Водночас основоположники марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали, що поліпшення умов життя робітничого класу зовсім не говорить на користь буржуазних і реформістських тверджень про поліпшення його становища, про втрату ним революційності. «...В міру того як капітал нагромаджується,— писав К. Маркс,— становище робітника мусить погіршуватися, хоч би яка була, висока чи низька, його оплата»¹². Розвінчуючи буржуазні і опортуністичні вигадання про зменшення соціальної нерівності внаслідок зростання споживання в капіталістичному суспільстві, В. І. Ленін відзначав: «Останнім часом уся фальш таких тверджень розкривається перед масами все більш і більш наочно. Дорожнеча життя росте. Заробітки робітників *навіть* при найупертійшій і *найбільш* вдалій для робітників страйковій боротьбі ростуть значно повільніше, ніж підвищуються необхідні витрати робочої сили. А поруч з цим багатство капіталістів зростає з запаморочливою швидкістю»¹³.

Намагаючись спростувати марксистську тезу про погіршення становища робітничого класу, прибічники «теорії інтеграції» посилаються на те, що нині перед робітниками у розвинутих капіталістичних країнах не стоїть проблема боротьби за необхідний мінімум таких життєвих засобів, як їжа, житло, одяг та ін. Однак критики марксизму не враховують при цьому багатьох істотних моментів. По-перше, цей аргумент не може бути застосований до всього робітничого класу загалом: численні дані показують, що значні загони робітничого класу виявляються позбавленими саме цих, елементарних умов існування. Таке, наприклад, становище людей похилого віку, некваліфікованих робітників у США і в розвинутих капіталістичних країнах Європи. По-друге, навіть забезпеченість частини робітників продуктами харчування й іншими елементарними засобами існування зовсім не свідчить ще про поліпшення становища робітничого класу, бо при цьому не враховується зміна самого змісту поняття «предмети першої необхідності». Насправді, в сучасному розвитку капіталістичного суспільства такі поняття, як «злидні», «нестатки», «поневір'яння», «бідність» наповнюються новим змістом, бо розвиток продуктивних сил з необхідністю тягне за собою підвищення потреб. К. Маркс писав, що «розмір так званих необхідних потреб, так само як і способи їх задоволення, самі являють собою продукт історії і залежать здебільшого від культурного рівня країни, між іншим в значній мірі і від того, за яких умов, а значить, з якими звичками і життєвими запитами сформувався клас вільних робітників»¹⁴.

Так, підвищення ступеня інтенсивності праці в умовах сучасної науково-технічної революції висуває особливі вимоги до відтворення робочої сили. Скажімо, незадовільне медичне обслуговування або, як правило, неприступність його через крайню дорожнечу часто рівноцінні його відсутності. Так само урбанізація, дорожнеча і неупорядкованість громадського транспорту були однією із причин появи потреби у власному транспорті та ін.

Науково-технічний прогрес приводить нині, як відомо, до швидкого старіння знань і виробничих навичок робітника. Сьогодні середній строк «морального зносу» професійної підготовки робітника — менше десяти років. І він продовжує далі скорочуватися. Витрати на перепідготовку частіше за все має нести сам робітник, бо в багатьох випадках підприємець в цьому не заінтересований. Частина трудящих

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 612.

¹³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 22, с. 210.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 169.

внаслідок низького рівня освітньої і спеціальної підготовки, незадовільного матеріального становища, похилого віку тощо не мають можливості для перекваліфікації. Усе це призводить до зниження рівня оплати праці щодо середніх, суспільно-нормальних потреб.

Погіршення умов життя робітничого класу виявляється також і в зростанні резервної армії праці, підвищенні цін на предмети і товари широкого вжитку та ін. Як відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у промові на Всесвітньому конгресі миролюбних сил, «в несоціалістичних країнах безробіттям охоплено тепер близько ста мільйонів чоловік. У багатьох капіталістичних державах ущемляються права національних меншостей, іноземних робітників, права жінок на рівну з чоловіками оплату праці»¹⁵.

Кількість безробітних, наприклад у Франції становила з 1967 по 1972 рр. відповідно: 436,8, 656,8, 686,7, 683,8, 766,5 і 793,3 тисячі чоловік. При цьому в 1972 р. 41 процент із них виявився безробітними внаслідок звільнення (тоді як в 1962 р. їх було 25% від загальної кількості безробітних)¹⁶.

Зростання цін ще більше погіршує становище робітників. Згідно зі звітом про виконання п'ятирічного плану розвитку французької економіки, опублікованим у фінансовому щорічнику, в 1971 р. зростання цін набагато перевищило передбачуваний рівень їх підвищення (4,4 процента на рік, замість 1,5 процента)¹⁷.

За офіційними даними, ціни на товари широкого вжитку зросли щодо середнього індексу цін попереднього року: з 1959 по 1972 рр.— в середньому на 4,1 процента, в 1972 р.— на 5,9 процента, в 1973 — на 7,4 процента¹⁸. Водночас зарплата трудящих відстає від зростання цін і не задовольняє суспільно-необхідного прожиткового мінімуму. Так, у США в 1970 р. середньомісячний зарібок робітника в обробній промисловості покривав тільки 65 процентів визнаних офіційною статистикою звичайних потреб стандартної сім'ї із чотирьох чоловік, а зарібок робітника-текстильника — тільки 50 процентів¹⁹.

Отже, численні дані свідчать про погіршення реального становища сучасного робітничого класу в капіталістичних країнах і кажуть про те, що ніякої «інтеграції» його в капіталістичну систему тут не спостерігається. Справжнє становище робітничого класу спростовує також домисли його супротивників про те, що економічні вимоги, боротьба за підвищення рівня життя нині втратили нібито для нього свою актуальність. Адже про рівень життя сучасного робітника треба судити не на основі порівняння його з рівнем життя робітників епохи промислової революції кінця XVIII — початку XIX ст. Матеріальне становище робітничого класу, усіх трудящих може бути правильно оцінене тільки тоді, коли враховувати усі їхні суспільно-необхідні потреби і можливості сучасного капіталістичного суспільства для їх задоволення. А саме цього і не беруть до уваги прибічники «теорії інтеграції» робітничого класу.

Справедливість і актуальність боротьби робітничого класу підтверджується фактом хронічного відставання зарплати від темпів інтенсифікації праці, поглибленням соціальної нерівності в капіталістичній системі.

¹⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 4. К., 1974, с. 317.

¹⁶ Див.: "Cahiers du communisme", 1973, N 10, p. 32.

¹⁷ "Economie et politique", 1071. N 200—201, p. 19.

¹⁸ "Cahiers du communisme", 1973, N 10, p. 31.

¹⁹ Див.: Рабочий класс — ведущая сила мирового революционного процесса (критика буржуазных и реформистских концепций). Под ред. В. В. Загладина, Л. А. Галкина и Т. Т. Тимофеева. М., 1973, с. 69.

тичному суспільстві. Сучасні економічні вимоги робітничого класу зачіпають і не можуть не зачіпати самої суті капіталістичної системи. «Теорія інтеграції» зовсім нехтує тим фактом, що висування таких вимог, як надійні гарантії життєвого рівня від хитання економічної кон'юнктури, від насильства з боку буржуазії, гарантії зайнятості і використання в інтересах трудящих, а не монополій досягнень науково-технічної революції та ін. — не можуть бути визначені як суто «кількісні». Більшість із цих вимог фактично спрямована на ліквідацію панування монополій як в економіці, так і в політиці і не може бути реалізована без докорінного перетворення капіталістичного ладу. Стверджувати, що, висуваючи такі вимоги, робітничий клас нібито прагне до «удосконалення» капіталізму — значить суперечити істині.

Близько до першого аргументу прибічників «теорії інтеграції» робітничого класу примикає і положення про «втрату» ним своїх класових характеристик внаслідок збільшення вільного часу і зміни способу життя. При цьому викривлено витлумачується факт скорочення робочого дня і робочого тижня у ряді розвинутих капіталістичних країн і збільшення позаробочого часу трудящих, в основі чого лежать об'єктивні зміни у вартості і умовах відтворення робочої сили. Посилення капіталістичної експлуатації, несприятливі умови праці, виснажлива морально-психологічна обстановка, викликана антагонізмами сучасного буржуазного суспільства, іноді є причиною «втечі» деяких політично незрілих робітників у світ міщанського добробуту, прагнення знайти в ізольованому житті якусь «компенсацію» за свою важку працю. Наслідком такого прагнення стає дійсне зниження їх суспільно-політичної активності, слабке розуміння ними справжніх потреб і тих історичних завдань, які стоять перед робітничим класом. У цих умовах виникає і небезпека поширення реформістської ідеології.

Водночас очевидно, що такі явища малопоширені. Можна сказати, що принаймні три групи чинників спростовують вигадки антимакистів про нібито неминучу, внаслідок дії цих причин, «інтеграцію» робітничого класу в капіталістичному суспільстві.

По-перше, об'єктивна тенденція до скорочення загалом робочого часу виявляється в умовах капіталізму в суперечливій, хворобливій для трудящих формі, коли середня тривалість робочого тижня складається із надмірної праці одних категорій робітничого класу і неповної зайнятості інших (праця жінок, підлітків, старих і тимчасових робітників, існування значної резервної армії праці). Слід мати на увазі і зустрічну тенденцію до збільшення тривалості робочого часу, яка пояснюється тим, що буржуазія прагне використати всі методи експлуатації робітників, в тому числі і «класичний» метод збільшення робочого дня і робочого тижня. Так, у Франції середня тривалість робочого тижня дорівнює 44,9 години²⁰, тоді як в 1945 і 1937 роках вона становила відповідно 42,5 і 40,2 години²¹. Це свідчить про те, що твердження про неухильне і невпинне збільшення вільного часу трудящих капіталістичних країн є саме по собі дуже перебільшеним і, отже, не може правити за серйозний аргумент на користь «інтеграції» робітничого класу.

По-друге, надзвичайна інтенсифікація праці в капіталістичному виробництві ставить підвищені вимоги до умов її відновлення: змістовний компенсуючий відпочинок, змістовніші розваги, задовільне харчування і медичне обслуговування та ін.

²⁰ "Cahiers du communisme", 1973, N 10, p. 32.

²¹ "Economie et politique", 1970, N 194, p. 76.

Вигадки про «інтеграцію» робітничого класу спростовує і той факт, що уявлення про «нормальні» умови і спосіб життя формуються нині на значно ширшій, ніж раніше, соціальній основі і все частіше виявляються у різочій невідповідності з дійсними життєвими умовами. Для промислового працівника фізичної праці роль «референтної групи» відіграють не тільки його сусіди по цеху, але й, наприклад, техніки; для пролетаризованого працівника розумової праці — найбільш привілейовані шари інтелігенції. Дана ситуація... значно прискорює процес «підвищення потреб» робітничого класу, робить серйозні якісні зрушення в системі мотивів його суспільної поведінки»²².

Нарешті, навіть той вільний час, на який розраховують трудящі, не може бути використаний для справжнього відпочинку, для культурного розвитку, з огляду на вже відзначену обмеженість їх матеріальних можливостей і ресурсів. Сучасне буржуазне суспільство дедалі більше характеризується спробами створення так званої масової культури, основне призначення якої — затуркання мас, нав'язування їм духовних норм і цінностей буржуазного способу життя. Як справедливо відзначає Г. К. Ашін, «масова культура» — це не ідеологія народних мас, це «ідеологія для мас», вироблена для залучення їх до чужої їхнім інтересам соціальної системи... Соціальна функція «масової культури» — інтеграція мас в системі державно-монополістичного капіталізму, внесення у них буржуазної свідомості...»²³. І на жаль, у ряді випадків ця функція досягає свого призначення. Феномен «масової культури» становить справжню небезпеку для розвитку політичної свідомості робітничого класу. Однак, розглядаючи «масову культуру» як явище, яке фатально призводить до інтеграції робітничого класу, прибічники цих поглядів допускають низку серйозних помилок і нарочитих спотворень дійсності.

Насамперед, хибна сама вихідна методологічна посилка, на якій ґрунтується твердження про «неминучість інтеграції» робітничого класу в капіталізм внаслідок нав'язування йому «масової культури». Річ у тому, що «масова культура» як засіб маніпуляції свідомістю і поведінкою трудящих сама є породженням тих соціальних умов, в яких вона виникає і існує. Не самі по собі масові комунікації, які розвиваються, а відповідний суспільний клас — буржуазія, яка прагне надати їм спрямування, що збігається з її класовими інтересами, є справжнім джерелом, суб'єктом духовної маніпуляції трудящих. Ні про яку «неминучість» прийняття робітниками духовних норм і цінностей буржуазного суспільства, яка була б «магічним» наслідком технічного прогресу, отже, не може бути й мови.

«Масова культура» не може стати причиною «інтеграції» робітничого класу також і внаслідок погіршення умов його життя, тобто саме через ту обставину, існування якої вперто ігнорують антимарксистські теоретики. За капіталізму спостерігається значний розрив між вартістю рекламованих благ і матеріальними можливостями, на які розраховують трудящі. Ця обставина, причини якої лежать в самій суті державно-монополістичного капіталізму, породжує у робітників глибоке почуття відчуженості, зневіру в ті духовні цінності, які традиційні для сучасного буржуазного суспільства.

Прибічники «теорії інтеграції» не зважають на той очевидний факт, що наявність бойових профспілок, керівництво з боку комуніс-

²² Дилигенский Г. Г. Рабочий класс на новых рубежах. — «Вопросы философии», 1973, № 3, с. 111.

²³ Ашин Г. А. «Массовое общество» и его критики. — «Философские науки», 1971, № 5, с. 33.

тичної партії, озброєної справді науковою, марксистсько-ленінською теорією суспільного розвитку, сприяють активному, свідомому ставленню робітника до капіталістичної дійсності. Більше того, деякі представники «теорії», навпаки, саме в організованості робітничого класу бачать запоруку його «інтеграції». Робітничий клас, гадає один із «нових лівих» теоретиків Л. Гольдман, «буде інтегруватися тим більш легко, що він може інтегруватися в політичному і економічному плані, оскільки він має свій власний ідеологічний світ, який протистоїть світу буржуазії»²⁴. Гольдман заявляє, що «організований світ робітничого класу» — це світ, хоча й відмінний від буржуазного, але водночас такий, що перебуває всередині його. Отже, сама організованість робітників є наслідком «знаходження ними свого місця» в системі капіталістичних суспільних відносин, яке подається тут як «інтеграція». В основі таких міркувань лежить ототожнення справжньої колективності робітничого класу із псевдоколективностями, нав'язуваними трудящим апологетами державно-монополістичного капіталізму²⁵.

Робітничий клас, його комуністична партія не просто існують «поряд» чи «всередині» буржуазного суспільства. Їх завдання не обмежується боротьбою за економічні поступки з боку буржуазії. Їх діяльність не має нічого спільного із «торгами у верхах», що традиційно проводяться реформістами і соціал-демократами. Комуністичний рух спрямований на докорінну, революційну перебудову експлуаторського суспільства, на повне економічне, соціальне і політичне звільнення робітничого класу і всіх трудящих від ярма капіталу. Існування і боротьба авангарду робітничого класу — Комуністичної партії, вся її діяльність зводить до мінімуму спроби буржуазії «інтегрувати» трудящих у капіталізм.

Характерним прийомом представників «теорії інтеграції» робітничого класу є розрив і протиставлення виробничої і невиробничої сфери його існування і діяльності. Як ми вже бачили, прибічники цієї теорії апелюють в основному до сфери споживання, повністю нехтуючи фактом взаємозв'язку її зі сферою виробництва. Проте саме у сфері виробництва робітничий клас більше за все усвідомлює себе як найбільш експлуатований і принижений клас капіталістичного суспільства і саме тут він виробляє свою власну класову свідомість.

За «виправлення» згаданої хиби «теорії інтеграції» береться А. Лефевр²⁶, який починає з того, що звинувачує марксизм у розриві виробничої і невиробничої сфер робітничого класу. На його думку, марксизм, який бере за відправну точку передусім становище робітничого класу у виробництві, «фетишизує робітничий клас». За Лефевром же, революційність робітничого класу нині «згасає»; він «інтегрується» внаслідок впливу «ідеології підприємства». Підприємство — це місце, де «актуалізуються соціальні відносини і проходить щоденне життя робітників»; це «осередок економічної раціональності, яка, незважаючи на деякі відмінності і розбіжності, відносно загальна і притаманна як буржуазії, так і робітничому класові як ідеологія»²⁷. Робітничий же клас, з погляду правих ревізіоністів, понад усе прагне саме до економічної раціональності, а тому сприяє не ліквідації, а відтворенню ка-

²⁴ "L'homme et la société". Paris, 1971, N 21, p. 81.

²⁵ Докладніше про це див.: Замошкин Ю. А. Последствия научно-технической революции и идеологическая борьба. — У кн.: Научно-техническая революция и проблемы коммунистического движения. М., 1972, с. 279—282.

²⁶ Lefebvre H. La classe ouvrière est-elle révolutionnaire? — "L'homme et la société", 1971, N 21.

²⁷ Ibid., p. 154.

піталістичних відносин. «Твердження, що інтереси капіталу і інтереси праці одні й ті самі,— писав К. Маркс,— на ділі означає тільки ось що: капітал і наймана праця — це дві сторони одного й того самого відношення. Одна сторона зумовлює другу, як взаємно зумовлюють один одного лихвар і марнотратник.

Поки найманий робітник залишається найманим робітником, доля його залежить від капіталу. Це і є пресловута спільність інтересів робітника і капіталіста»²⁸.

На наступ монополій на права й завоювання трудящих робітничий клас відповідає, як підкреслив тов. Л. І. Брежнев, «по-пролетарському, посиленням боротьби проти великого капіталу — головного винуватця соціальних бід»²⁹. Політична зрілість і організованість робітничого класу, величезний досвід класової боротьби, науково обгрунтоване керівництво з боку комуністичної партії дають можливість трудящим активно протистояти спробам «соціальної інтеграції». Сама капіталістична дійсність, розпал сучасної класової боротьби спростовує ревізіоністські вигадки про «втрату» робітничим класом його революційності, про його «розчинення» в буржуазному суспільстві. Марксистський аналіз основних аргументів «теорії інтеграції» робітничого класу розкриває її антинауковість і реакційність, показує, що вона теоретично неспроможна і суперечить справжнім фактам, розвитку сучасних класових відносин у буржуазному суспільстві, практиці міжнародного комуністичного і робітничого руху.

²⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 429.

²⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 32.

* * *

Доктрина «інтеграції рабочего класса», которую пытаются реставрировать современные буржуазные теоретики, является по сути подновленным вариантом буржуазно-ревизионистской идеи об «обуржуазивании» и «депролетаризации» рабочего класса. Ныне, как и прежде, идеология и политика «интеграции» направлена на разъединение и идейное разоружение рабочего класса, на подрыв классовой солидарности, пролетарского единства.

Достижения современной научно-технической революции, некоторое увеличение свободного времени, влияние «массовой культуры» сторонники «теории интеграции» пытаются представить в качестве факторов, якобы радикально изменивших образ жизни современных рабочих в капиталистических странах. При этом буржуазные апологеты выдвигают идею об исчезновении эксплуатации человека человеком, «отмирании» классовых антагонизмов в современном буржуазном обществе и о становлении в нем неких «новых, неантагонистических» отношений — отношений «социального партнерства».

Научный, марксистско-ленинский анализ показывает полную теоретическую несостоятельность «доктрины интеграции», вскрывает ошибочность ее постулатов, доказывает, что сама эта концепция построена на извращении многих явлений и фактов жизнедеятельности современного буржуазного общества, на отрицании принципов классовой солидарности трудящихся, практики современного международного коммунистического и рабочего движения. Доктрина «интеграции» реакционна по своей сути, она пронизана неверием в эффективность классовой борьбы рабочего класса, в цели его революционно-преобразующей деятельности.

«Радикалістські» ілюзії сучасного неофрейдизму

(Питання суспільного розвитку у концепції Е. Фромма)

Загальна криза капіталізму, як відзначив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, його нестабільність «стає дедалі очевиднішою. Обіцянки «оздоровити» капіталізм і створити в його рамках «суспільство загального благоденства» зазнали очевидного провалу»¹. Ситуація краху відверто буржуазно-реформістських ілюзій щодо соціально-економічного удосконалення капіталізму активізує буржуазних ідеологів в напрямі пошуків більш витончених засобів виправдання капіталістичного ладу. В зв'язку з цим вони покладають все більші надії на відшукування духовних резервів стабілізації капіталізму.

Характерною для сучасної американської буржуазної філософії є тенденція до створення концепцій, що претендують на осмислення місця й ролі активності особи у соціально-духовних змінах у суспільстві. Концепції суспільного розвитку об'єктивно-ідеалістичного спрямування (типу теорії «культурно-історичної динаміки» П. Сорокіна) поступаються місцем тим, де визначна роль відводиться діяльності особи, хоча і ототожнюваної, як правило, з по-суб'єктивістському витлумаченою активністю індивідуальної свідомості. У руслі цієї тенденції розвивається значна кількість концепцій, які у справах розв'язати проблему особи поєднує звернення до ідей екзистенціалізму. Так, на ґрунті екзистенціалізму набула значного поширення «гуманістична психологія», зазнав певної еволюції неофрейдизм.

Прибічники «гуманістичної психології» сутність змін, що їх переживає сучасний світ, зводять до революції міжособистісних комунікацій. Ця «революція комунікацій», як твердять Ф. Метсон і А. Монтегю, пройшла кілька етапів: після «індустріально-технологічного етапу» (XIX ст.) і етапу процвітання «людської інженерії» (кібернетика і «масова культура») наближається «третьа фаза, коли людські комунікації розглядаються як діалог». Зміст поняття «діалог» обмежується лише сферою «інтерсуб'єктивності», тобто сприйняттям міжіндивідуальної єдності, емоційного взаєморозуміння, — в якій і робиться спроба знайти «вищий порядок» (світу і самої особистості)². До ідейних фундаторів третього етапу «революції комунікацій» Ф. Метсон і А. Монтегю залічують М. Бубера, Г. Марселя, П. Тілліха, К. Ясперса, а також Е. Фромма, К. Роджерса і деяких інших буржуазних філософів і психологів. Екзистенціалізм вони оголошують філософським обґрунтуванням «діалога», а психотерапію і психоаналіз — практичними засобами здійснення ідеї комунікації як «діалога».

Концепція лідера сучасного неофрейдизму Е. Фромма не випадково включена буржуазними теоретиками до модного нині теоретичного конгломерату, який являє собою «гуманістична психологія». Її вплив у сучасній буржуазній філософії досить значний, незважаючи на те, що з періоду формування неофрейдизму минуло понад чотири десятиліття. У буржуазних дослідженнях, присвячених працям Фромма, міс-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 32.

² The Human Dialogue. Perspectives on Communication. Ed. by F. I. W. Matson and A. Montague, N. Y., 1967, p. 6.

тяться оцінки, згідно з якими Фромм висувається на роль духовного лідера сучасної буржуазної філософії, який «зробив найбільш істотний внесок у людські цінності свого часу — та ще й в історичний момент, коли віра у людину конче потрібна»³.

Причини поширення неофрейдизму⁴ в сучасній буржуазній філософії криються у властивих йому певних резервах теоретичної і соціальної мімікрії. Ці резерви полягають у тому, що неофрейдизм звертається до окремих соціальних проблем сучасності, відповідно трансформуючи їх згідно із власною концепцією і намагається осмислити ці проблеми, пристосовуючись до провідних буржуазних філософських теорій (зокрема, екзистенціалізму) і того соціального клімату, що наявний у буржуазному суспільстві (врахування ліворадикалістських настроїв частини молоді та інтелігенції). Слід зважати і на те, що неофрейдизм неодноразово виявляв спроби «навести мости» з марксизмом і цим набути статусу наукової теорії.

Незважаючи на зовнішню парадоксальність співвідношення понять «апологетика» і «радикалізм» (як типів ставлення до соціально-політичних змін в суспільстві), можна твердити, що апологетична функція сучасної буржуазної свідомості, особливо в неофрейдизмі, яскраво виявляється в тому наборі радикальних засобів духовного оновлення капіталізму, який застосовується в сучасних буржуазних філософських концепціях.

Поширення неофрейдизму в сучасному буржуазному суспільстві пояснюється значною мірою тим, що ця філософська теорія адекватно відображує внутрішній конформізм буржуазної свідомості і її потребу у наборі позірно радикальних методів розв'язання наболілих соціальних проблем, насамперед проблем суспільного розвитку. Водночас її «радикалізм» цілком узгоджується з намаганням зберегти основи капіталістичного суспільства.

Після другої світової війни на розвиток неофрейдизму вплинула тенденція до взаємної асиміляції філософських підвалин психоаналізу, з одного боку, і екзистенціалізму, феноменології, релігійної філософії, з другого. Така асиміляція не була випадковою. Вона породжена внутрішньою еволюцією психоаналізу у напрямі надання дедалі більшої ваги поняттю підсвідомого в індивідуальній свідомості і соціально-історичному процесі. Фроммівський варіант неофрейдизму відобразив цю тенденцію у формі витіснення ідеями абстрактного антропологізму традиційного для неофрейдизму звернення до соціальних чинників при розгляді таких проблем, як проблема людини і суспільного розвитку.

Фромм убачає головну позитивну рису фрейдівського психоаналізу у зверненні до поняття підсвідомого, яке, на його думку, було вирішальним у пізнанні людини і удосконаленні здатності відрізнити видимість від реальності у людській поведінці. Це поняття, на думку Фромма, створило «нову базу для критичного мислення»⁵. З погляду Фромма, хвилю теорії Фрейда було те, що в ній лишилася нерозробленою ідея суспільного прогресу (хоча можливості для розвитку цієї ідеї нібито були створені фрейдівською концепцією «хибної свідомості»). Фрейд був переконаний, що сучасне йому суспільство становило вищу форму людського прогресу і не підлягало суттєвому удос-

³ Hausdorff D. Erich Fromm. N. Y., 1972, p. 160.

⁴ У даному випадку і далі поняття неофрейдизму стосується в основному концепції Е. Фромма. (Про інші теоретичні відгалуження неофрейдизму див.: Уеллс Г. Крах психоаналіза. М., 1968; Дмитров Х. Психоаналіз и философия. София, 1973).

⁵ Fromm E. The Crisis of Psychoanalysis. N. Y., 1973, p. 5.

коналенню. Фромм намагається усунути найбільш очевидні суперечливі і консервативні аспекти психоаналізу. Незважаючи на всі зовнішні риси «радикального» неприйняття капіталізму, і передусім звинувачення його у відсутності умов для розвитку людини, його критика психоаналізу орієнтована на вдосконалення буржуазного ладу.

Підвалиною своєї власної позиції щодо розвитку психоаналізу Фромм вважає дальше удосконалення ідей Фрейда про роль підсвідомого в суспільно-історичному процесі. Він твердить, ніби психоаналіз є єдиною теорією, яка здатна подолати «сучасну кризу людства», оскільки поєднає «критичне мислення із здатністю спостерігати найпотаємніші психічні процеси»⁶.

Особливістю аналізу питань суспільного розвитку в неофрейдизмі є те, що їх постановка і вирішення переломлюються через ідеалістично-метафізичне тлумачення проблеми людини. В свою чергу, ідеалізм і метафізика в аналізі питань суспільного розвитку позначаються на розгляді проблеми людини, зокрема такого її аспекту, як природа і сутність людини. З огляду на це стає зрозумілим, чому процес підкорення природи і людини технічному Молоху являє собою, на думку Е. Фромма, «потаємний смисл прогресу» в сучасному суспільстві, де «жива особа стає апендиксом машини»⁷. Метафізично-ідеалістичний принцип аналізу природи людини як універсальної і незмінної, такої, що не піддається сутнісному формуванню з боку суспільних відносин, у даному випадку проявився в спотвореному тлумаченні сучасного соціально-історичного процесу. Кричущі вади капіталістичного суспільства, зокрема — знеособлення людини, абсолютизуються і переносяться на все сучасне суспільство, де спостерігаються процеси, пов'язані з науково-технічною революцією.

На основі поняття людської природи, ототожнюваної із сукупністю універсальних психічних потреб людини, Фромм виводить концепцію функціонування підсвідомого в суспільно-історичному процесі. Природа людини і зовнішня природа, з якою вона контактує, становлять своєрідні полюси, в межах яких відбувається історичний процес. «Історичний процес, — пише Фромм, — завжди тісно пов'язаний із власною природою людини і природними умовами поза нею. В історичному процесі людина і природа виступають як «два полюси», які взаємодіють один з одним, зумовлюють один одного і змінюють один одного»⁸.

Фромм ототожнює історичний процес і взаємодію людини з природою, посилаючись на висловлене К. Марксом положення про працю як процес, що відбувається між природою і людиною. Уже в статті, написаній в 1932 р.⁹, помітна тенденція фальсифікації марксизму в питанні про сутність історичного процесу. Вона залишилася незмінною у всіх дальших працях Фромма. Ця тенденція не є оригінальним надбанням Фромма, а становить характерну рису усіх буржуазних філософських інтерпретацій марксистського розуміння сутності історичного процесу. Продуктивні сили (людина і знаряддя виробництва) досліджуються ізольовано від виробничих відносин, а відношення людини до природи неправомірно розглядається лише в плані їх взаємодії як двох природних сил. Конкретно-історичні суспільні форми цієї взаємодії, як правило, ігноруються.

⁶ Ibid., p. 45.

⁷ Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness. N. Y., 1973, p. 10.

⁸ Fromm E. The Crisis of Psychoanalysis, p. 170.

⁹ Стаття «Метод і функція аналітичної соціальної психології. Нотатки про психоаналіз і історичний матеріалізм» увійшла як розділ у книжку Е. Фромма «Криза психоаналізу». Викладені в ній положення, за винятком окремих термінологічних уточнень, не зазнали змін, на думку самого автора, у його дальших працях.

Фроммівська інтерпретація відношення людини і природи принципово відрізняється від розв'язання цієї проблеми марксизмом. Як відомо, в «Капіталі» К. Маркс характеризує процес праці як доцільну діяльність для «створення споживних вартостей, привласнення даного природою для людських потреб», як загальну умову «обміну речовин між людиною і природою», як вічну природну умову людського життя, яка не залежить «від будь-якої форми цього життя»¹⁰. У цьому разі поняття праці визначається К. Марксом «у простих і абстрактних його моментах»¹¹, тобто як теоретична абстракція процесу праці, потрібна для аналізу капіталістичного способу виробництва. Досліджуючи загальний історичний процес, К. Маркс постійно підкреслював думку про те, що «виробництво життя — як власного, за допомогою праці, так і чужого, через народження — появляється відразу, як двояке відношення: з одного боку, як природне, а з другого — як суспільне відношення, суспільне в тому розумінні, що мається на увазі співробітництво багатьох індивідів, однаково при яких умовах, яким способом і для якої мети»¹².

Отже, реальний історичний процес, за К. Марксом, становить насамперед «виробництво самого матеріального життя» у відповідній суспільній формі, розвиток продуктивних сил і «форм спілкування», або виробничих відносин.

Як переконаливо довели основоположники марксизму-ленінізму, відношення людини до природи як до «чужої, всемогутньої і неприступної сили» також є суспільним відношенням, і людина завжди має перед собою історичну природу і природну історію. «Єдність людини з природою завжди мала місце в промисловості, видозмінюючись в кожен епоху залежно від більшого чи меншого розвитку промисловості, так само, як і «боротьба» людини з природою, що приводить до розвитку продуктивних сил людини на відповідному базисі»¹³.

Наведене класичне марксистське положення має принципово важливе значення для розуміння сучасного відношення людини до природи, зумовленого розгортанням науково-технічної революції, — відношення, на хибній інтерпретації якого спекулює неофрейдизм. Розвиток науки і техніки уже тепер створює можливості для усунення тих обмежень, які накладаються на процес праці психобіологічними особливостями людського організму. Крім того, самі ці психобіологічні особливості перетворюються на предмет праці, об'єкт застосування науково-технічних досягнень. Реальні можливості впливу на психічну структуру людини, які виникають внаслідок проникнення науки в сферу нейродинамічних процесів головного мозку, — це можливості соціально спрямованого регулювання психічного потенціалу людини. Якщо на зорі формування людства і в ході дальшого його розвитку соціальна сторона психіки людини виступала насамперед як чинник, що формує саму людську природу, то на сучасному етапі на перший план у сфері соціальної зумовленості психіки виступає аспект соціального регулювання, суспільно необхідного застосування психічних можливостей людини.

Отже, на основі діалектико-матеріалістичної методології формування і розвитку людської природи розглядаються в органічній єдності з суспільно-історичним процесом. Одним із моментів цієї єдності ви-

¹⁰ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 181.

¹¹ Там же.

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 27.

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 40.

ступає відношення людини і природи, яке здійснюється як освоєння людиною природи¹⁴ в процесі суспільної практики.

Ігнорування категорії суспільної практики ставить неофрейдизм у площину, методологічно несумісну з марксизмом в тлумаченні проблеми відношення людини і природи.

Вихідним методологічним моментом для неофрейдизму в аналізі проблеми історичного генезису людини і суспільства є інтерпретація онтологічного розриву людини і природи, здійснювана в дусі екзистенціалістського антропологізму. «Людина,— пише Фромм,— є єдиною твариною, яка не відчуває себе дома в природі.., єдиною твариною, для якої її власне існування є проблемою, яку вона повинна розв'язати і якої вона не може запобігти...»¹⁵. Історичний процес, за Фроммом, є чергування постійних спроб людини збагнути сутність власного існування, або «екзистенціальну ситуацію». Дихотомія людини і природи нібито породжує «екзистенціальне і тому неминуче балансування», яке може бути відносно стабільним. Стан стабільності, або відносної рівноваги, встановлюється через розвиток культури і створення відповідних соціальних умов. Але цей стан, як вважає Фромм, нетривкий і порушується, оскільки сама екзистенціальна ситуація не зникає, а лише маскується. «Те, що часто іменують внутрішнім прагненням людини до прогресу, є її намагання знайти новий, і якщо можливо, кращий стан рівноваги»¹⁶.

Як бачимо, історичний розвиток, згідно із фроммівським варіантом неофрейдизму, являє собою матрицю суперечностей людської природи, встановлення або порушення рівноваги між людиною і навколишніми умовами, включаючи соціальні. Якщо, аналізуючи поняття історичного процесу, Фромм в основному виходить із дихотомії людини і природи, то, розглядаючи питання про розвиток суспільства і його прогрес, він значно більшою мірою співвідносить поняття людської природи із соціальними умовами. Проте підкреслювання неофрейдистами вирішальної ролі соціального середовища у формуванні людини не знайшло відповідного втілення у філософській методології дослідження проблеми людини і суспільства. Метафізична й ідеалістична концепція історії в неофрейдизмі поєднуються з абстрактним психологізмом в тлумаченні природи людини.

В останній праці Фромма «Анатомія людської деструктивності» (1973) біопсихологічна аргументація неофрейдизму набула додаткових відтінків, які свідчать про посилення абстрактно-антропологічної орієнтації концепції автора за рахунок уваги до соціальних чинників. У згаданій книжці Е. Фромм вживає поняття «сутність» і «природа» людини як ідентичні, на відміну від попередніх праць («Втеча від свободи», «Здорове суспільство», «Поза тенетами ілюзій»), де ці поняття розрізняються¹⁷. Це уточнення не є лише термінологічним. Припущення неоднорядковості змісту цих понять давало відносну автономію для розвитку неофрейдистської ідеї про вплив соціальних чинників на формування людини, що знайшло відо-

¹⁴ Як відзначає М. Ф. Тарасенко, процес переробки природи «стосується не лише природи, що становить неорганічне тіло людини, але й тієї природи, що є безпосередньо людським тілом, включаючи її органи чуття, здатність мислення тощо. (М. Ф. Тарасенко. Філософські аспекти відношення людина — природа. К., 1975, с. 54).

¹⁵ Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness, p. 225.

¹⁶ Ibid., p. 226.

¹⁷ Питання неідентичності понять сутності і природи людини розглядається у книжці В. О. Курганського («Критика сучасних буржуазних концепцій сутності людини. К., 1971»).

браження в категорії соціального характеру. «Природа людини» як сукупність спільних для всіх людей психологічних потреб розглядалася як апріорна антропологічна даність, яка підлягає впливові соціальних чинників. Питання ж про походження цих потреб залишалося відкритим. В «Анатомії людської деструктивності» Фромм також не розв'язує цього питання; та це й неможливо на основі ідеалістичної і метафізичної методології. Фромм пропонує лише формально-каузальну детермінацію, ланцюжок якої тягнеться все від тієї ж першопричини (і першооснови), а саме онтологічного розриву людини і природи.

Людську природу Фромм убачає в «біологічній дихотомії між втратою інстинктів і самосвідомістю». Екзистенціальний конфлікт людини, на його думку, породжує «певні психологічні потреби, спільні для всіх людей». Соціальний характер як форма пристосування універсальних психічних потреб людини до соціальних умов виступає, зауважує він, як засіб компенсації втраченого людиною зв'язку з природою. «Характер.., є заміною втрачених тваринних інстинктів, це друга природа людини»¹⁸. Фромм акцентує увагу лише на біологічних коренях цієї «другої природи» людини. «Характерологічні пристрасті», гадає він, «є величиною, похідною від біологічної конституції людини»¹⁹.

Аргументація на користь біологічної основи походження «характерологічних пристрастей» доповнює фроммівську концепцію трагічного розриву людини з природою як передумови історії. Тлумачення відношення людини до природи як «подолання їх онтологічно зумовленого антагонізму», по суті, виносить це відношення за межі історичного процесу. Включення людини в історію тлумачиться Фроммом як суто негативний процес «втечі від свободи», що переобтяжує людську психіку. З цією інтерпретацією пов'язане і звернення до біологічної основи походження природи людини. «Природа людини» тлумачиться як біологічно зумовлена, самодостатня величина, сутність якої лишається незмінною протягом усього історичного процесу. Історичним корективам підлягає лише форма виявлення цієї сутності — «характерологічні пристрасті». Зіставлення понять «природа людини» і «характерологічні пристрасті» з достатньою очевидністю показує розрив сутності і явища, який становить методологічну передумову концепції рядопокладеності і механічної взаємодії соціального і біологічного у фроммівському звертанні до природи людини.

Фромм вважає, що він долає обмеженість інстинктивізму і біхевіоризму, які, на його думку, виключають автономію особистісного через жорстку детермінацію поведінки особи за допомогою інстинктів або факторів соціального середовища²⁰. Власну концепцію Фромм називає «соціально-біологічною», особливістю якої є визнання за людиною автономної і активної ролі в історичному процесі. Проте абсолютизація біологічно зумовлених універсальних психічних потреб людини не тільки унеможливує теоретичне обґрунтування ідеї революційної, практично-перетворюючої діяльності людини, але й прямо суперечить їй. Ідеалістична і метафізична методологія психоаналізу не дозволяє розкрити відношення біологічного і соціального в усьому обсязі, складно-

¹⁸ Fromm E. Op. cit., p. 266—227.

¹⁹ Ibid., p. 227.

²⁰ Лідер сучасного необіхевіоризму Б. Скіннер критикує психоаналіз за так званий менталізм, тобто пояснення поведінки факторами підсвідомого, почуттів або волі. Власну теорію «свободи і достоїнства» (див.: Skinner B. F. Beyond Freedom and Dignity. N. Y., 1972). Скіннер будує, виходячи з ідеї зумовленості поведінки людини її генетичною програмою і навколишнім середовищем. Він виступає за створення «технології поведінки», відроджуючи реакційні ідеї соціал-дарвінізму.

сті і багатогранності цієї проблеми, неправомірно спрощуючи її до концепції механістичної рядопокладеності і переплетення біологічного і соціального (неофрейдизм) або ж підпорядкування соціального біологічному (ортодоксальний фрейдизм). У підході до цього питання залишається неподоланим дуалізм «природи людини» і соціальних умов, особливо характерний для фроммівського варіанта неофрейдизму.

Незважаючи на досить категоричні висловлювання Фромма про те, що для прогресивного розвитку суспільства потрібні насамперед зміни в галузі соціально-економічних відносин, абсолютизація підсвідомого як рушійної сили історичного процесу, запозичена із класичного психоаналізу, зводить нанівець усі спроби лідера сучасного неофрейдизму обґрунтувати соціальні можливості і чинники розвитку суспільства. Співіснування в концепції Фромма ідеї підсвідомого як фундаментальної основи історичного розвитку і соціологічної аргументації зумовлює приниження конструктивних можливостей соціального розвитку до рівня абстрактних, позаісторичних імперативів, «гуманістичного переродження суспільства».

В «Анатомії людської деструктивності», аналізуючи поняття «реконструкції», Фромм знову-таки звертається до ідеї підсвідомого як методу дослідження людської природи, маючи на увазі спосіб досягнення «ядра людськості» (The Core of Humanity). Намагаючись уникнути докору, що такий метод являє собою лише уявну «теоретичну реконструкцію», Фромм силкується довести, що ця реконструкція не позбавлена радикальності ні як метод дослідження людської природи, ні як практичний спосіб удосконалення людини. Ключ для досягнення «ядра людськості», як воно виявилось «на зорі людської історії», відшукується в індивідуальній свідомості особи, в «категоріях мислення і відчуття, що втаємничені в нашому підсвідомому» і нібито є тим ядром досвіду, що «властиве всім людям в усіх культурах». Інакше кажучи, продовжує далі Е. Фромм, йдеться про «первісний людський досвід», укорінений в «екзистенціальній ситуації людини»²¹. Тут концепція неофрейдизму виявляє свою спорідненість з поняттям «релігійного відношення» Дж. Дьюї. Цей збіг тлумачень підсвідомого рівня досвіду у Фромма і Дьюї зумовлений психобіологічною спрямованістю їх концепцій «природи людини». «Моральна ситуація» у Дьюї і «екзистенціальна ситуація» у Фромма постійно ставлять людину перед необхідністю вибору чуттєво-інтелектуальної спрямованості намірів і поведінки у межах набутого нею суб'єктивного досвіду. Реконструкція у надрах власної свідомості глибинних рівнів підсвідомого (Фромм) або ж відновлення значимості «релігійних елементів досвіду» (Дьюї) є «радикальним» засобом, згідно з концепціями обох філософів, розв'язання проблеми людини. Як бачимо, суб'єктивно-ідеалістична спрямованість розгляду питання самореалізації особи пов'язана в неофрейдизмі з релігійно-філософським підходом до проблеми людини.

Проблема людини як проблема її духовного оновлення на основі релігійної віри посідає значне місце у працях Фромма 60-х років. Загальний підхід до цієї проблеми залишився у неофрейдизмі незмінним. У праці «Анатомія людської деструктивності» цілком викристалізовується таке тлумачення Фроммом «екзистенціальної ситуації» і, відповідно, «трансценденції» (фатальної необхідності вирішення людиною «екзистенціальної ситуації»), відповідно до якого релігійна віра підноситься до рівня найбільш адекватного людській природі способу само-

²¹ Фромм Е. *Op. cit.*, p. 228.

реалізації. В зв'язку з такою орієнтацією Фромм звертається до поняття «спасіння» (salvation). На відміну від Г. Марселя, одного з фундаторів релігійного екзистенціалізму, Фромм намагається обґрунтувати нерелігійний сенс поняття «спасіння»; зокрема, вказує на цілком буденну основу етимології слова «salvation»²². Проте етимологія в даному разі ніякою мірою не запобігає зв'язкам концепції Фромма з теологією. По-екзистенціалістському витлумачена проблема універсальної «ситуації» людини поряд з ідеєю тотожності релігійного й етичного²³ зрештою приводять Фромма до визнання спільної духовно-моральної орієнтації психоаналізу і дзен-буддизму.

Одним із понять, на основі якого здійснюється синтез ідей психоаналізу і дзен-буддизму, є поняття «благополуччя» (well-being). «Благополуччя» означає «буття у відповідності з природою людини»²⁴. Відновити єдність людини з природою, вважає Фромм, можна двома способами: регресивним — смерть або психічна дезорганізація (безумство — insanity) і прогресивним — «бути заново народженим». Останній спосіб розвиває здатність «усвідомлення», «любові» до такого рівня, коли здійснюється стан подолання егоцентризму і встановлення нової гармонії, нової єдності зі світом. Досягненню цього стану, на думку Фромма, сприяють ідеї дзен-буддизму.

Фромм вважає, що ідеологія дзен-буддизму, його духовна орієнтація і цінності найбільшою мірою відповідають сучасному етапу розвитку західноєвропейської культури і цивілізації. Загалом цей вихід психоаналітичної концепції Фромма на теологію викликав схвалення з боку прибічників релігійної філософії. Критиці піддавалася лише недостатня послідовність Фромма у розв'язанні певних проблем релігійної філософії. Деякі філософи, зокрема П. Тілліх, відзначали утопізм соціальної програми Фромма, побудованої на концепції «прогресивно-регресивного» в духовній еволюції людини.

Філософсько-релігійні мотиви психоаналітичної концепції Фромма є свідченням того, що ідея «оновлення» психоаналізу, з якою виступив неофрейдизм, є по суті не чим іншим, як ідеєю синтезу психоаналізу з реакційними теологічними філософськими концепціями. Той же варіант розв'язання проблеми людини, як гострої соціальної проблеми сучасного буржуазного суспільства, що його пропонує Фромм, засвідчує, що психоаналіз, як філософська система, є внутрішньо суперечливою, хибною ідеалістичною конструкцією, блокованою, з одного боку, метафізичною концепцією «природи людини», з другого боку, буржуазно-ліберальними ілюзіями вдосконалення капіталізму.

Криза філософсько-теоретичних основ психоаналізу, його неспроможність правильно осмислити гострі проблеми сучасності досить яскраво розкривається в тих ідеях соціальної перебудови суспільства, які продовжує розвивати неофрейдизм. У «Кризі психоаналізу» Фромм оцінює сучасну кризу людини як кризу «життя взагалі» і, відповідно, спрямовує свій психоаналіз на більш переконливе й послідовне втілення так званої життєво-охоронної (life-furthering) орієнтації, яка повинна подолати «життєво-руйнівну» (life-thwarting) орієнтацію.

²² Англ. слово «salvation» походить від лат. «salt» (сіль). «Сіль зберігає м'ясо від псування». Відповідно, зауважує Фромм, поняття «salvation» щодо людини означає збереження її «здоров'я і благополуччя». (Див.: Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness, p. 9).

²³ У праці «Психоаналіз і релігія» Фромм намагається довести, що Фрейд запечував релігію в ім'я етичного, що загалом тотожне релігійному. Свою позицію в цьому питанні Фромм вважає близькою до позиції Фрейда.

²⁴ Fromm E., Suzuki D. T., De Martino R. Zen Buddhism and Psychoanalysis. N. Y., 1970, p. 86.

Проблема деструктивності, насильства, що є центральною в праці Фромма «Анатомія людської деструктивності», могла б стати важливою соціально-філософською проблемою, коли б вона розглядалася в контексті конкретних соціально-економічних відносин, а саме капіталістичних. Проте сама її постановка в такому плані і, тим більше, розв'язання унеможливується в психоаналізі зверненням до категорій «екзистенціальної ситуації», психічного «балансу» чи дисгармонії людини.

«...Деструктивність,— пише Фромм,— є однією з можливих відповідей на психічні потреби, що вкорінені в існуванні людини. Її виникнення є результатом... взаємодії різних соціальних умов з екзистенціальними потребами людини»²⁵. Якщо людина, вважає Фромм, не може досягти стану задоволення своїх потреб на більш високому рівні, вона «створює для себе драму деструкції»²⁶. Деструктивність і жорстокість, згідно з концепцією Фромма, не є інстинктивними потребами, а «пристрастями, вкоріненими в тотальному існуванні людини»²⁷. В контексті універсального антропологізму поняттю деструктивності надається рівноцінного, поряд з продуктивною орієнтацією, значення (хоча і протилежного за змістом) як форми знаходження смислу життя. У цьому розумінні «найбільш садистська і жорстока людина є такою ж людською, як і свята»²⁸. Як бачимо, рівень абстрактного антропологізму, на якому Фромм прагне відшукати універсальний критерій гуманізму, призводить, по суті, до розмивання межі між моральним та аморальним, гуманним та антигуманним.

Можна з певністю стверджувати, що у розв'язанні проблеми деструктивності Фромм пішов по шляху дальшого розширення ідей поекзистенціалістському витлумаченого антропологізму, замість неупередженого наукового аналізу реальних суперечностей буржуазних суспільних відносин. Якщо у праці «Здорове суспільство» Фромм розглядає суспільний прогрес у плані його одночасної детермінації економічними, соціально-політичними, культурними і антропологічними факторами, то в «Анатомії людської деструктивності» першорядного значення надається фактору еволюції потенцій «людської природи». Внутрішній динамізм соціального розвитку виводиться із успіху чи поразки у розв'язанні «екзистенціальної ситуації». Звідси — розмивання межі між соціальним розвитком і особистісним удосконаленням. Засобом усунення деструктивності в суспільстві Фромм вважає створення умов для реалізації внутрішньо притаманних «людській природі» незмінних потенцій.

Забезпечення умов, що є адекватними для розвитку потенцій людської природи, на думку Фромма, потребує радикальних соціальних змін. Проте його позиція щодо сутності і засобів здійснення цих змін повністю визначається методологічними підвалинами психоаналізу, які унеможливають науковий аналіз соціальних чинників в історичному процесі. На ідеї підсвідомого (у формі внутрішнього динамізму позитивних потенцій людської природи) замкаються усі спроби Фромма обґрунтувати соціальні можливості і чинники розвитку суспільства. Абстрактна невизначеність контурів фроммівського ідеалу людяності зумовила цілком закономірно таку ж невизначеність і безсилля засобів досягнення цього ідеалу. Невипадково епілог до праці «Анатомія людської деструктивності» має назву «Про невизначеність надії».

²⁵ Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness, p. 7.

²⁶ Ibid., p. 8.

²⁷ Ibid., p. 73.

²⁸ Ibid., p. 9.

Фроммівський варіант неофрейдизму досить адекватно відображає характерні колізії сучасної буржуазної свідомості: її неспроможність осмислити на теоретичному рівні соціально-класові суперечності сучасного капіталістичного суспільства і, отже, реальні шляхи соціального прогресу за сучасних умов, а також прагнення адаптуватися до цих умов, що знайшло відображення в наданні особі більш активної ролі в створенні умов для свого власного існування. Ця реальна колізія сучасної буржуазної свідомості втілилась у цілком закономірному для фроммівської концепції альянсі «невизначеності надії» на створення умов для реалізації універсальних потреб людської природи і «радикалізму» як позиції особи щодо реальної дійсності. Проте лише зовні сполучення «невизначеності надії» і «радикалізму» виглядає як альянс. За суттю це повноправний союз. Фроммівський «радикалізм» є зворотною стороною безсилля і невизначеності абстрактно-антропологічного ідеалу «людської природи». Неофрейдистські уявлення про зміни в суспільстві звелися, в решті решт, до пропозиції «дерзати», але — «діяти в межах реалістично можливого»²⁹.

«Радикалізм» фроммівського варіанта неофрейдизму повністю вичерпує себе на рівні буржуазних ліберально-критичних побажань щодо усунення деструктивності як наслідку деперсоналізуючого впливу капіталістичного суспільства на розвиток особистості. Його зміст за своєю суттю недвозначно апологетичний, оскільки він далекий від наукового осмислення соціально-класового антагонізму капіталістичного суспільства і, відповідно, закономірної тенденції сучасного соціального прогресу.

²⁹ Ibid., p. 438.

* * *

В статье рассматривается эволюция фроммовского варианта неофрейдизма, проявившаяся в последних работах Э. Фромма. Автор анализирует социально-классовые и теоретические причины сохранения неофрейдизмом довольно стабильных позиций в современной буржуазной философии, объясняя их приспособлением этого философского течения к современным условиям. Приспособительные функции неофрейдизма проявились в соединении буржуазно-апологетической ориентации с атрибутами буржуазно-либерального критицизма. Теоретическая и социальная мимикрия неофрейдизма осуществляется путем искажения реальной действительности, затушевывания социально-классовых противоречий.

Усиление акцентов на абстрактно-антропологической аргументации (и, соответственно, уменьшение ссылок на социальные факторы) свидетельствует о том, что претензии современного неофрейдизма на «радикальное» решение социально-философских проблем необоснованны. Идеалистический и метафизический характер методологических оснований неофрейдизма, его буржуазная социально-классовая направленность ставят это философское течение в одно русло со всей буржуазной философией, претерпевающей общий кризис.

Обговорення проблем викладання марксистсько-ленінської філософії у вищій школі

Актуальним питанням підвищення рівня викладання діалектичного і історичного матеріалізму був присвячений проведений кафедрою марксистсько-ленінської філософії Донецького університету теоретичний семінар викладачів філософії вузів Донецької області.

У виступах відзначалося, що останнім часом опубліковано низку науково-методичних праць, де розробляються проблеми дидактики у вищій школі і, зокрема, питання викладання філософії. Водночас багато які теоретичні і методологічні питання викладання марксистсько-ленінської філософії у вищій школі ще не розв'язані, інші ж — потребують дальшого глибшого дослідження і ширшого обговорення.

Учасники семінару значну увагу приділяли питанню про ефективність викладання філософії, відзначили, що дидактика вищої школи з її професійними підрозділами перебуває нині у стадії становлення, що ще не сформувалася цілісна наукова теорія педагогічного процесу у вищій школі. Нині слід всебічно узагальнити досягнення у галузі методики і майстерності викладання філософії, ширше практикувати систематичні взаємовідвідування з дальшим аналізом і оцінкою роботи викладачів на методичних комісіях, частіше видавати серії узагальнюючих методичних праць.

Рішеннями Міністерств вищої і спеціальної середньої освіти СРСР і УРСР нині в навчальний процес взагалі і у викладання суспільних наук, зокрема філософії, посилено вводяться технічні засоби навчання, машинний і безмашинний контроль знань студентів, графіки самостійної роботи студентів, застосовуються різні форми контролю знань на заняттях з дальшою атестацією. Усі ці заходи спрямовані на те, щоб підвищити рівень знань студентів з філософії. Однак очевидно, що при цьому треба враховувати специфіку викладання тої чи тої суспільної дисципліни, ступінь її наочності, те, як безболісно вона може піддатися формалізації.

Виступ старшого викладача Донецького університету І. Т. Паська був присвячений діалектиці взаємодії суб'єкта і об'єкта в процесі навчання і виховання. І. Т. Пасько зазначив, що дослідження особливостей взаємодії суб'єкта і об'єкта

в навчальному процесі є одним із головних методологічних завдань дидактики. Очевидно, що успішне його розв'язання потребує, між іншим, і філософської оцінки діалектики суб'єкта і об'єкта у навчальному процесі. Ця проблема може розв'язуватися по-різному, залежно від того, під яким кутом розглядається сам цей процес.

Можна сказати, що традиційним у нашій літературі є погляд, згідно з яким навчальний процес висвітлюється як процес по суті пізнавальний. Останнім часом у педагогічній літературі накреслилася тенденція, згідно з якою студент розглядається не тільки як об'єкт, але й як суб'єкт навчання, виховання. Але при цьому дуже часто забувають про те, що зрозуміти і врахувати специфічні якості студента як суб'єкта можна тільки тоді, коли досліджена його роль, його функціональні особливості як об'єкта навчального процесу. Викладач завжди виступає як суб'єкт навчання і виховання. Втративши цієї особливості означає його професійну непридатність. З другого боку, уся суб'єктивна пізнавальна діяльність студента здійснюється у формах, які приписуються викладачем, і тому за своєю природою є діяльністю об'єкта.

Викладач і студент створюють особливі відносини, опосередковані навчальним предметом, причому викладач у рамках навчального процесу завжди виступає насамперед як носій і ініціатор навчального предмета. Отож, навчання і з боку студента — це в кінцевому підсумку діяльність об'єкта. В цьому, на нашу думку, слід бачити одну із корінних відмінностей пізнання від навчання.

І якщо перед нами поставлене завдання — досягнути творчого засвоєння студентами марксистсько-ленінської філософії як навчального предмета, засвоєння ними методів мислення, способів постановки науково-навчальних і практичних проблем і їх аналізу, то розв'язання його ставить відповідні вимоги до самого процесу викладання. Викладач, що засвоїв навчальний предмет як суму, чи навіть систему, готових істин, може в кращому випадку відтворити його в навчальному процесі тільки як виклад тієї ж суми чи системи готових істин. Тому відправною точкою на шляху до розв'язання постав-

леного завдання є, на наш погляд, суб'єкт педагогічного процесу — викладач, бо він є тим вузлом, де так чи інакше «зав'язуються» усі педагогічні проблеми.

В. Є. Чумаков, доцент кафедри філософії Донецького політехнічного інституту, спинився на деяких методологічних питаннях викладання курсу марксистсько-ленінської філософії. Якщо виходити із того, що логіка науки є головним детермінантом структури навчального предмета, то можна, як нам здається, зробити два важливих висновки. По-перше, найбільш прийнятний варіант структури навчального курсу може бути знайдений на шляху дослідження логіки філософії як науки і, по-друге, можливі варіанти читання цього курсу слід розглядати як різні ступені наближення до найбільш адекватного відображення змісту науки, її логіки.

Реалізація цієї детермінації в процесі викладання філософії здійснюється за допомогою застосування діалектичного методу, зокрема методу піднесення від абстрактного до конкретного, який, за словами В. І. Леніна, є методом викладу і вивчення діалектики¹.

У літературі є спроби застосування цього методу до викладання марксистської філософії загалом. Уявляється, однак, доцільнішим і тут йти за логікою розвитку самої науки і далі застосовувати діалектику як метод побудови курсу марксистсько-ленінської філософії.

Пояснення кожного закону згідно з методом піднесення від абстрактного до конкретного складається з двох основних етапів: на першому розкривається суть закону, на другому — висвітлюються форми його вираження. Такий порядок пояснюється тим, що між сутністю закону і формами вияву його існує суперечність². На першому етапі сутність закону аналізується по шляху руху від абстрактного до конкретного, у послідовності: елементи (основні поняття сутності закону) — структура (спосіб зв'язку цих понять) — розвиток (механізм дії закону). На другому етапі пояснення полягає у логічному розв'язанні вищезгаданої суперечності.

Викладання курсу філософії має ґрунтуватися й на принципі єдності діалектики, логіки і теорії пізнання. Це досягається, по-перше, завдяки тому, що всі категорії, з допомогою яких формуються закони діалектики, характеризуються як категоріальні визначення об'єкта і водночас як ступені пізнання і логічні форми мислення. Причому це робиться зразу ж, під час розгляду кожної категорії зокрема, під час розкриття елементів змісту закону. По-друге, на основі розкриття збігу ґносеологічної послідовності переходів цих категорій однієї в одну з логічною послідовністю їх як форм

мислення по лінії піднесення від абстрактного до конкретного викладач має можливість показати тотожність законів пізнання із законами мислення. Нарешті, розкривши об'єктивний зміст цих категорій і законів, викладач може розкрити причини збігу законів діалектики як законів пізнання і мислення із загальними законами розвитку природи і суспільства.

Доцент кафедри філософії Донецького університету В. М. Мельников присвятив свій виступ деяким філософським і загальнометодологічним проблемам у викладанні навчальних курсів з природничих наук. Він зауважив, що ленінська ідея про необхідність союзу філософів-марксистів і природодослідників є не тільки програмою розвитку філософії і спеціальних наук, але й важливим принципом організації навчання у вищій школі. Формування діалектико-матеріалістичного світогляду у студентів має здійснюватися спільними, добре скоординованими зусиллями усіх викладачів.

Для цього треба, зокрема, щоб цілі і завдання викладання навчальних курсів різних природничих наук розумілися досить широко, тобто включали не тільки виклад змісту і спеціальних методів даної науки, але й мали б «вихід» у філософські і загальнонаукові, у тому числі й методологічні проблеми.

Навряд чи хтось у принципі заперечуватиме проти цього. Однак труднощі полягають у тому, щоб робити це цілком економно, а головне, щоб філософські «вкраплення» органічно пов'язувалися з тим матеріалом, що викладається, а не вглядали якимись чужорідними, як звичайно буває тоді, коли філософські питання надмірно спрощуються і подаються до того ж у суто онтологічному плані.

Важливим завданням є розкриття методологічної ролі марксистської філософії щодо окремих наук, її світоглядної функції. Але це розкриття можливе повною мірою тільки тоді, коли на природничо-науковому матеріалі показується, як у процесі наукового пізнання «працюють» ті чи інші філософські категорії, принципи і закони діалектики.

Виклад природничонаукового матеріалу як єдності історичного і логічного дає можливість показати інструментальну функцію таких філософських категорій, як причинність, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, абстрактне і конкретне та ін., показати категоріальні структури наукових теорій і зміни цих структур у процесі розвитку науки. При цьому більш досконало структура є важливою перевагою даної теорії над іншими. Так, у перемозі теорії Ейнштейна над теорією Лоренца ця обставина, як нам здається, відіграла істотну роль.

З другого боку, такий виклад, природно, приводить і до необхідності показати зміну змісту філософських категорій у

¹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 300.

² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. III, с. 80.

зв'язку з великими якісними перетвореннями у природознавстві. Так, постає питання про відповідний перегляд змісту категорії причинності у зв'язку з введенням поняття імовірності у квантовомеханічній рівняння.

Аналіз співвідношення інструментальної і онтологічної функцій наукових понять потребує висвітлення ширших філософських проблем — про співвідношення емпіричного і теоретичного (включаючи і проблему інтерпретації теорії), про співвідношення нової і старої теорії і, нарешті, про співвідношення істинності і доказовості в наукових теоріях.

Доцент Донецького інституту радянської торгівлі А. В. Назаров у своєму виступі сплився на питанні підвищення вимогливості до методологічних і навчальних посібників з марксистсько-ленінської філософії, яка зумовлена сучасними завданнями в галузі формування комуністичного світогляду. Як відзначав Л. І. Брежнев, «вчення марксизму-ленізму — це основа, невіддільна складова частина знань спеціаліста будь-якого профілю»³.

Останнім часом видається чимало літератури методичного характеру, яка певною мірою допомагає викладачам підвищувати свою педагогічну майстерність. Однак у цій літературі фактично залишилося поза увагою питання про методику розробки самих методологічних і навчальних посібників. Звідси і випливає, що чимало викладачів пишуть методичні і навчальні посібники, не володіючи методикою їх написання.

Якщо виходити із кінцевих цілей методики як системи педагогічних засобів, що забезпечують навчально-виховний процес, опанування марксистсько-ленінської філософії, то методичні і навчальні посібники також необхідно розглядати як один із важливих засобів педагогічного впливу на студентів. Тому особливого значення набуває не стільки кількісна, скільки якісна характеристика навчально-методичних посібників.

Ось, наприклад, як стоїть справа з методичним забезпеченням лекційного і семінарського курсу у вузах області. Тепер поряд з методичними посібниками, рекомендованими Мінвузом СРСР, майже в кожному вузі є свої власні методичні розробки. Пояснюють це, як звичайно, необхідністю враховувати профіль вузів і спеціальностей. Однак знайомство з численними «місцевими» методичними посібниками показує, що специфічні особливості вузів у них враховуються недостатньо.

Позитивний досвід, нагромаджений у створенні методичних і навчальних посібників, поки що вивчається слабо, хоча очевидно, що це досить важлива справа, яка забезпечує удосконалення і всього

навчально-виховного процесу загалом, і лекційного курсу марксистсько-ленінської філософії зокрема.

Чимало виступів учасників семінару було присвячено аналізу переваг так званого проблемного методу, досить часто використовуваного під час читання курсу марксистсько-ленінської філософії. На важливість і ефективність цього методу звернув увагу завідуючий кафедрою філософії і наукового комунізму Донецького медичного інституту доцент М. М. Морозов. Він запропонував розглядати цей метод як важливий засіб формування у студентів в процесі викладання марксистсько-ленінської філософії навичок творчого, продуктивного мислення. Реалізація проблемного методу потребує посилення управління навчальним процесом з боку викладача і водночас передбачає високу активність, свідомість, відповідну психологічну установку (включаючи елементи самонавчання) з боку студента. Проблемний метод виявляється по-різному, в різних способах і прийомах і застосовується у таких основних формах навчання, як лекційне викладання і семінарські заняття.

У лекційному викладанні, підкреслив М. М. Морозов, проблемний метод реалізується через врахування профілю вузу. Це дозволяє, з одного боку виробити у студентів психологічну установку на глибоке опанування предметом марксистсько-ленінської філософії, а з другого — навчити їх методологічному аналізу концептуального апарата тих чи тих спеціальних наук. Обов'язковою вимогою викладання філософії з врахуванням профілю, скажімо, медичного вузу є володіння викладачем основами сучасної теоретичної біології і медицини, подання природничо-наукового матеріалу в його сучасному висвітленні, а в ідеалі — проведення викладачем наукових досліджень у галузі філософських проблем медико-біологічних наук. Відома річ, у лекції можна вказати і на нерозв'язані ще філософські проблеми, на наявність у літературі різних поглядів. Низка методологічних проблем науки може лише ставитися лектором. У таких випадках він накреслює загальний, філософський підхід до їх розв'язання, а розгорнутий філософський аналіз належить зробити самим студентам у процесі самопідготовки і обговорення проблеми.

На семінарських заняттях проблемний метод реалізується насамперед через подання студентам навчальних завдань класу «проблемна ситуація», розв'язання яких потребує від студента певного творчого підходу, тобто свідомого застосування тих чи інших правил дослідження до нового класу об'єктів на основі відповідних філософських положень. Викладачі філософії Донецького медичного інституту застосовували такі складні різновиди навчальних завдань: аргументація філософських положень даними профілюючих наук, аналіз

³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3. К., 1974, стор. 408.

тих чи тих явищ сучасного громадського життя, спростування аргументів можливого теоретичного опонента, ідейного супротивника, методологічний аналіз деяких проблем співвідношення науки і практики, розробка можливих філософських підходів до нерозв'язаних проблем.

Застосування проблемного методу навчання дозволяє досягнути важливого з педагогічного боку результату: студент потрапляє у становище безпосереднього учасника процесу наукового дослідження, у становище зацікавленої сторони, суб'єкта (а не тільки об'єкта) процесу навчання. Застосування цього методу дає змогу також формувати у того, хто навчається, відповідні особистісні якості, навички

творчого мислення, критичність і самокритичність, уміння аргументовано обстоювати свої переконання і втілювати їх у поведінці, в корисній діяльності на благо суспільства.

На семінарі також виступили доцент Донецького політехнічного інституту П. В. Кирцицький, доцент Слов'янського педінституту А. А. Бочкарьова, доценти кафедри філософії Донецького університету К. А. Боброва і В. В. Альохін, викладач кафедри філософії і наукового комунізму Донецького медінституту А. І. Савченко та інші.

М. М. МОРОЗОВ

КПРС і сучасна науково-технічна революція

Серед численної літератури, присвяченої НТР, значний інтерес становить праця «КПРС і сучасна науково-технічна революція»*. Її автори, висвітлюючи суть науково-технічної революції, розкриваючи її основні напрями і характеристики, досліджують питання про значення суб'єктивних чинників у її розгортанні, серед яких першочергову роль відіграє цілеспрямована діяльність КПРС.

У першому розділі «Сучасна науково-технічна революція і суспільний прогрес» розбираються характерні риси і особливості науково-технічної революції, значна увага приділяється проблемі співвідношення наукових переворотів і технічних революцій, науково-технічної і промислової революції. Критично аналізуючи варіанти розв'язання цього питання, автори справедливо застерігають проти однобічності, наполягають на необхідності системного, комплексного підходу. Саме це дозволяє їм вирізнити характерні особливості науково-технічної революції на сучасному етапі (с. 22—23), висвітлити її основні аспекти (економічний, соціальний, політичний і ідеологічний), розглянути НТР як специфічну сферу змагання між капіталізмом і соціалізмом. Досліджуючи своєрідність НТР, автори розкривають ті соціальні зміни, які відбуваються насамперед у способі виробництва. Виходячи із висновків міжнародної наради комуністичних і робітничих партій (1969), вони розглядають нові суперечності капіталізму, породжені НТР, використовують для аргументації своїх висновків найновіший фактичний матеріал, постійно акцентують увагу на «людському факторі», на зміні становища людини в суспільстві, у системі виробництва.

Якщо в умовах соціалізму розгортання науково-технічної революції об'єктивно створює умови, що сприяють формуванню всебічно розвиненої особи, значно підвищує роль людини як суб'єкта не тільки виробничих, але і всіх сфер діяльності суспільства загалом, то у капіталістичних країнах соціальні наслідки НТР зовсім інші. Поляризація багатства і убогства, зростання безробіття, розширення армії найманої праці за рахунок рекрутування

до її складу «торгового працівника», пролетаріату невиробничої сфери — такі реальні факти, підтвержені переконливим статистичним матеріалом. «Сучасний робітничий клас — це клас найманних робітників фізичної і розумової праці, позбавлений засобів виробництва, виробник додаткової вартості у промисловості, сільському господарстві, а також у сфері невиробничої діяльності — науці, торгівлі та ін.» — доходять висновку автори (с. 78). Розглядаючи зміни у характеристиках сучасного виробництва класу країн капіталу (підвищення рівня освіти робітників, зростання їх класової свідомості та ін.), автори переконливо спростовують буржуазно-ревізіоністські твердження про втрату робітничим класом своєї історичної ролі, доводять, що «науково-технічна революція розширює соціальну базу комуністичного і робітничого руху, зміцнює політичні і економічні позиції робітничого класу як провідної революційної сили сучасності» (с. 80), «розширює соціальну базу для переможної соціалістичної революції» (с. 94).

Особливий інтерес становлять міркування авторів про чинники, що зумовлюють зростання ролі комуністів у суспільному житті капіталістичних країн, положення про посилення процесу загнивання імперіалізму, нові суперечності, породжувані капіталістичними формами використання досягнень науково-технічної революції (автори виділяють п'ять конкретних форм таких нових суперечностей — с. 96—97).

У другому розділі монографії досліджується соціальні перетворення у нашій країні після Жовтневої революції, які і були передумовами швидкого розгортання революційних процесів у науці і техніці, що породили у 50-х роках науково-технічну революцію. Автори розкривають основні віхи в розвитку соціалістичної економіки і індустрії, зосередивши основну увагу на заходах партії по розгортанню науково-технічного прогресу.

У книжці правильно відзначається, що в період технічної реконструкції народного господарства партія першочергового значення надавала питанням освоєння нової техніки. Парторганізації виявляли і підтримували кожний цінний почин у запровадженні нових видів машин, поширювали досвід новаторів, сприяли піднесенню культурно-технічного рівня робіт-

* КПСС и современная научно-техническая революция. К., 1974, 445 с.

ничого класу (с. 112). Зауважимо, що автори прагнуть чітко вирізнити вузлові заходи партії і держави в період будівництва соціалізму, важливі етапи соціалістичної індустріалізації (с. 112—113), заходи культурної революції.

Треба визнати плідною думку про те, що проблема розробки специфічних для соціалізму форм поєднання досягнень науки і техніки з перевагами нового ладу постала перед партією уже з перемогою соціалістичної революції. У розділі переконливо показано, що уже з перших років Радянської влади виявилися переваги планового ведення народного господарства, які визначили швидкі темпи нашого економічного розвитку і створили передумови для невпинного розгортання НТР в 60—70-х роках. Переваги нового ладу, як відзначають автори, виявилися і в період війни з фашизмом. Сила нашої економіки, соціалістичної індустрії, швидко переведеної на рейки воєнного виробництва, були однією з вирішальних умов перемог над фашистською Німеччиною.

Недоробкою другого розділу є те, що не зовсім докладно вивчений розвиток науково-технічного прогресу в 60-х роках, особливо якщо врахувати, що саме 60-і роки є періодом початку автоматизації технологічних процесів, виходу людини в космос, революції в управлінні виробництвом та ін. Автори ж обмежуються даними 1958—59 р., а далі переходять відразу до аналізу даних 70-х років.

У третьому розділі «Розгортання науково-технічної революції — вирішальна умова створення матеріально-технічної бази комунізму» підкреслюється, що в умовах розвинутого соціалістичного суспільства науково-технічна революція стала вирішальним чинником економічного розвитку і здійснення соціальних завдань. Показується, що КПРС завжди надавала великого значення підвищенню ролі науково-технічного прогресу у розвитку суспільства, використанню досягнень науки і техніки для інтенсифікації суспільного виробництва, для всебічного розвитку особи.

Цей розділ становить певний вклад у розробку проблем поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами розвинутого соціалізму. Виходячи із ленінського учіння про співвідношення економіки і політики, автори підкреслюють, що вищою метою економічної політики КПРС є зростання добробуту радянських людей. Велику увагу вони приділяють діяльності партійних комітетів промислових підприємств і науково-дослідних установ у справі виконання рішень партії і уряду про підвищення ефективності виробництва, більш повне використання резервів народного господарства.

У розділі всебічно проаналізовано зв'язання економічних проблем у масштабах усього народногосподарського комплексу СРСР. Висновок про те, що ці проблеми можуть бути успішно розв'язані

тільки в соціалістичному суспільстві, переконливо доводиться на основі багатого фактичного матеріалу, який демонструє несумісність капіталізму з раціональним використанням природних ресурсів.

Заслугове на увагу прагнення авторів дати наукове визначення науково-технічного прогресу у розвиненому соціалістичному суспільстві, сформулювати основні напрями науково-технічної політики КПРС на сучасному етапі (с. 174—175 і 193). При цьому, однак, слід би проаналізувати погляді інших радянських дослідників, що робили аналогічні спроби. У розділі подибуються категоричні твердження і оперування цифровими даними без посилань на відповідні джерела (с. 176, 182).

У розділі наводиться ряд постанов ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу і удосконалення управління народним господарством, однак аналіз фактичних даних про їх виконання іноді відсутній. Так, у другому і третьому параграфах багато місця відведено притаманним соціалізму методам органічного поєднання досягнень науки з виробництвом, але не наводяться загальні дані про успіхи у цій справі.

Четвертий розділ «НТР і соціальний розвиток радянського суспільства» написаний дещо слабкіше, ніж інші. Визначаючи зміст соціальної політики КПРС (с. 256), автори розглядають широке коло питань. І це правильно, бо будівництво комунізму — програма всебічного перетворення суспільства. І загалом тема розкрита кваліфіковано й глибоко. Проте деякі думки авторів викликають заперечення. Часом вони поспішні, неаргументовані.

Автори всебічно розкривають основні напрями соціальної політики КПРС (с. 260), але, кажучи про проблему поєднання і зближення розумової і фізичної праці, «органічне поєднання фізичних і розумових функцій» часто підмінюють висловом «гармонічно поєднують» (с. 262, 264). Навряд чи доречно сьогодні говорити про гармонію — це забігання наперед.

На сторінці 264 відсутній глибокий аналіз причин такого становища, коли інженери і техніки з вищою і спеціальною середньою освітою працюють робітниками. Гадаємо, ці явища не завжди слід вважати позитивними, вони можуть бути показниками помилкового планування підготовки і розстановки інженерно-технічних кадрів, показником недосконалості системи матеріального і морального стимулювання робітників і інженерно-технічних працівників. Ці питання уже розглядалися і в наукових публікаціях, і в періодичній пресі. Тому судження авторів нерідко здаються поверховими. На сторінці 266, мабуть, правильніше говорити не про «робітника» комуністичного суспільства, а про працівника чи трудівника. Неправильне і твердження про те, що за своїм культурно-технічним рівнем і доходами ІТР наближається до фабрично-заводських робітни-

ків — якраз навпаки. І доходи, і культурно-технічний рівень у ІТР в середньому по країні ще значно вищі (с. 267), ніж у робітників. Незрозуміло, про що конкретно йдеться, коли мовиться про піднесення «рівня» робітників до рівня інженерів і техніків (с. 268). Помилковим, на наш погляд, є включення авторами частини інженерів і техніків до робітничого класу.

На сторінці 269 автори ототожнюють «ручну» і «малокваліфіковану» працю. Це не зовсім правильно.

Досить категорично і односторонньо стверджується, що зближення селянства з робітничим класом відбувається у рамках кооперативної форми соціалістичної власності. Таке уявлення про економічну сторону процесу зближення класів неповне. Державна власність належить і селянству. Дещо декларативною є висловлена на сторінці 290 думка про те, що міжнаціональне спілкування сприяє стиранню відмінностей між класами, містом і селом, різновидами праці. Слід було б хоч коротко сказати про «механізм» конкретного взаємозв'язку між указаними процесами.

П'ятий розділ «Удосконалення системи управління радянським суспільством в умовах НТР» — завершальний. У ньому розкривається значення НТР в умовах соціалізму для зростання можливостей наукового управління соціалістичним су-

спільством, показані перспективи розвитку наукового управління в процесі комуністичного будівництва. Тут чимало фактичного матеріалу, який глибоко проаналізований. Зроблені спроби дати визначення деяких понять, скажімо, таких, як «господарський механізм» (с. 329), «політична організація розвинутого соціалістичного суспільства» (с. 412). Особливо глибоким є другий параграф — «Удосконалення управління наукою».

Автори доводять, що об'єктивні закони і переваги соціалізму автоматично не забезпечують здійснення НТР у потрібному напрямі. Вони мають бути науково пізнані і свідомо використані. І тут — велика роль КПРС як керівної сили радянського суспільства.

Недоробками розділу, особливо першого параграфа, слід вважати зображення процесів удосконалення господарського механізму країни як безпроблемних, безконфліктних. Недостатнім є аналіз об'єктивних і суб'єктивних перешкод, які заважають його розвитку.

Загалом же рецензована праця становить значний вклад у наукове вивчення важливих і складних проблем дальшого поступу розвинутого соціалістичного суспільства.

А. В. ЛИХОЛАТ, А. М. МАКАРОВ,
В. С. ПАЗЕНОК, Л. Я. СМОЛЯКОВ

Сьогодні та завтра радянської сім'ї

Проблеми формування і розвитку радянської сім'ї є актуальними в теорії і практиці комуністичного будівництва. Соціалістичне суспільство всіляко піклується про зміцнення сім'ї, про дальше удосконалення шлюбно-сімейних відносин. І це зрозуміло, бо і в розвинутому соціалістичному суспільстві сім'я залишається основною формою відтворення населення, вона здійснює й такі важливі функції, як виховання підростаючого покоління, формування високих соціально-моральних цінностей.

Який сучасний стан радянської сім'ї, які перспективи її розвитку? Ці та інші актуальні питання шлюбно-сімейних відносин є предметом багатьох досліджень.

Автор книги «Радянська сім'я: її сучасне і майбутнє»* А. Задворний не покладав собі розглянути всі сторони шлюбно-сімейних відносин, він зробив спробу висвітлити лише деякі проблеми розвитку сучасної радянської сім'ї, здебільшого на конкретному матеріалі Української РСР.

Особливу увагу автор звертає на ті риси радянської сім'ї, які найбільш повно характеризують її роль у будівництві комуністичного суспільства. Спираючись на ідеї класиків марксизму-ленінізму, залуцвавши великий фактичний матеріал, результати конкретних соціологічних досліджень, автор аналізує сучасний стан сім'ї і перспективи її дальшого розвитку.

Перший розділ монографії А. Задворного становить історико-філософський аналіз ідей про шлюб та сім'ю, їх спадкоємність, поглядів з цих питань багатьох видатних мислителів минулого.

Автор критикує різні школи буржуазної філософії, показує, що для них характерний метафізичний метод та ідеалістичний підхід; створені ними соціал-дарвіністські, психологічні та інші концепції нездатні науково розкрити складні проблеми шлюбу та сім'ї.

У книжці доводиться, що тільки марксизм-ленінізм розробив діалектико-матеріалістичний підхід до соціального життя й історичного розвитку суспільства, створив наукову концепцію шлюбу та сім'ї.

Значний інтерес становить другий розділ

* Задворний А. Радянська сім'я: її сучасне і майбутнє. К., 1975, 133 с.

рецензованої книжки, присвячений дослідженню проблем шлюбу та сім'ї у соціалістичному суспільстві. Автор всебічно розкриває сутність соціалістичної сім'ї. Він, зокрема, зазначає, що в соціалістичній сім'ї переважає фактор морально-психологічної спільності членів сім'ї, хоча велику роль ще відіграють економічні інтереси і нормативне регулювання шлюбно-сімейних відносин. В експлуаторських суспільствах на першому плані завжди стоїть фактор економічної доцільності шлюбу.

Проаналізувавши основний зміст та тенденції розвитку сучасної радянської сім'ї, А. Задворний спиняється на розгляді її соціальних функцій. Цьому питанню присвячений третій розділ монографії. Автор виділяє такі соціальні функції радянської сім'ї: відтворення і виховання людини, господарсько-економічна діяльність і організація споживання, побуту та дозвілля та ін. Особливо важлива у сучасних умовах виховна функція. Вирішальну роль у вихованні дітей відіграє, безсумнівно, особистий приклад батьків; цю роль, підкреслюється в монографії, не можна розглядати у відриві від виховної функції суспільства.

Радянська сім'я — невід'ємний структурний елемент соціалістичного суспільства. Тому, підкреслює автор, врахування сучасного етапу та перспектив поступу нашого суспільства, його закономірностей і тенденцій дає можливість прогнозувати шляхи дальшого розвитку радянської сім'ї. Аналізуючи великий фактичний матеріал, результати соціологічних досліджень, автор доходить висновку, що важливою тенденцією в розвитку сучасної радянської сім'ї є дальше переміщення центру ваги мотивів при заключенні шлюбу від матеріальних до моральних. У процесі комуністичного будівництва моногамний шлюб та побудована на ньому сім'я поступово зов-

сім позбавиться негативних рис, віджилих традицій і поглядів, які ще подекуди існують. Будуть повністю ліквідовані залишки нерівного становища жінки в сім'ї. За соціалізму ще існують деякі суперечності у життєдіяльності цього первинного осередка суспільства, зумовлені рівнем розвитку продуктивних сил, становищем жінки у домашньому господарстві. Головна з цих суперечностей — складність гармонійного поєднання професійної та сімейної ролі жінки. Понад три чверті витрат часу для ведення домашнього господарства нині припадає на долю жінки, яка здебільшого нарівні з чоловіком зайнята в народному господарстві. Такі суперечності часом спричиняють конфліктні ситуації в сім'ї, шлях до подолання яких автор убаचाє передусім у всемірному розвитку служби побуту.

У невеликій за обсягом монографії автор здійснив ґрунтовний аналіз цілої низки актуальних проблем шлюбно-сімейних відносин. Однак дослідження має і недоліки. Деякі проблеми автор розглядає по-біжно. До них належать, наприклад, питання про вплив професійної діяльності жінок на характер психологічних і моральних взаємовідносин у сім'ї, перспективи розвитку сім'ї у зв'язку з утвердженням фактичної рівності жінок у соціалістичному суспільстві. Докладнішої аргументації потребують положення останнього розділу, що висвітлює майбутнє радянської сім'ї, розвиток її функцій. Крім того, іноді автор надто захоплюється наведенням фактичного матеріалу (с. 100, 101—103, 114—117) на шкоду теоретичному аналізу.

У цілому ж рецензована праця є змістовним дослідженням проблем шлюбно-сімейних відносин.

Р. А. АНУФРІЄВА

Н а ш і а в т о р и

- ЛАШИНА** — доктор філософських наук, професор Московського державного педагогічного інституту ім. В. І. Леніна
Марія Володимирівна
- НАЗАРОВ** — кандидат філософських наук, доцент Донецького інституту радянської торгівлі
Анатолій Васильович
- КОЛЕСНИК** — кандидат філософських наук, доцент Чернігівського педагогічного інституту
Микола Ілліч
- ВОРОНЦОВА** — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Донецького державного університету
Капітоліна Петрівна
- КАПУСТІН** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Донецького державного університету
Володимир Андрійович
- КОРИТІН** — асистент кафедри філософії Донецького державного університету
Лєонід Пилипович
- ЛУЧИНОВА** — аспірантка кафедри філософії Донецького державного університету
Світлана Михайлівна
- ЛЄДНИКОВ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Євген Євгенович
- СТЕПАНОВ** — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Донецького державного університету
Станіслав Дмитрович
- КОРНЄЄВА** — старший викладач кафедри філософії Донецького державного університету
Валентина Олексіївна
- БОБРОВА** — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Донецького державного університету
Клара Олександрівна
- ГРАНОВСЬКИЙ** — доктор фізико-математичних наук, професор кафедри теоретичної фізики Донецького державного університету
Яків Йосипович
- МЕЛЬНИКОВ** — кандидат філософських наук, завідуючий кафедрою філософії Донецького державного університету
Володимир Миколайович
- НЕЛЕП** — доктор філософських наук, директор Інституту підвищення кваліфікації при Київському державному університеті
Анатолій Тарасович
- БІЛОСВІТ** — асистент кафедри наукового комунізму Київського державного університету
Клара Данилівна
- ПАНІОТТО** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Володимир Ілліч
- ПАСЛАВСЬКИЙ** — науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів)
Іван Васильович
- ЦИГАНКОВ** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Донецького політехнічного інституту
Павло Опанасович
- ПОЛІЩУК** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР.
Ніна Павлівна

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, вул. Героїв Революції, 4. Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Конкурс на кращу науково-популярну книгу з наукового комунізму

Видавництво політичної літератури України з метою популяризації і пропаганди документів XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України оголошує конкурс на кращу науково-популярну та публіцистичну працю з питань наукового комунізму.

Умови конкурсу:

1. Конкурс проводиться по 10 квітня 1977 р. До участі в ньому запрошуються науковці, партійні працівники, викладачі вищих навчальних закладів, журналісти, письменники.
2. Праці, що подаються на конкурс, мають бути присвячені одній з таких тем:
КПРС — партія наукового комунізму;
животворна сила дружби народів;
праця як найвища моральна цінність;
соціалістичний інтернаціоналізм — ідеологія дружби і братерства;
наш, соціалістичний спосіб життя;
комуністичне виховання трудящих — одне з найважливіших завдань будівництва нового суспільства;
непримиренна наступальна боротьба комуністичної ідеології проти буржуазної ідеології та ревізіонізму.
3. Обсяг рукописів, написаних у науково-популярній формі, не повинен перевищувати 6 друкованих аркушів (150 сторінок машинописного тексту).
4. Для переможців конкурсу встановлюються такі премії:
перша — 500 крб.;
дві других — по 300 крб.;
три третіх — по 200 крб.;
чотири заохочувальних — по 100 крб.

Праці, відзначені преміями, будуть надруковані і за них буде сплачено авторський гонорар згідно з існуючими ставками.

5. Рукописи подаються у двох примірниках, надрукованих на машинці через два інтервали, під девізом і з поміткою «на конкурс». Водночас в заклеєному конверті з тим самим девізом автори подають відомості про себе: прізвище, ім'я та по батькові, вчений ступінь, звання (якщо вони є), місце роботи, домашню адресу.

Твори, які вже публікувалися, на конкурс не приймаються, а ті, що не пройшли за конкурсом, повертаються авторам без рецензій.

Рукописи надсилати на адресу: 252025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6. Політвидав України.

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Течіиний редактор *Т. М. Шендерович*

Коректор *Н. Г. Тараскіна*

БФ 06033. Здано до набору 18.VII 1976 р. Підписано до друку 16.IX 1976 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 1 Умовних друк. арк. 11,9. Облік.-вид. арк. 12,06. Тираж 2400 прим. Зам. К-84.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3. Друкарня видавництва «Київська правда». 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 5, 1976, сентябрь-октябрь. (На украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев Революции, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.